

Махина АБДУВАХАБОВА,
Ўзбекистон Миллий университети мустақил тадқиқотчиси, PhD, доцент
Email: makhina.abduvahabova@gmail.com

Доцент, PhD Х.Э. Мухаммедова тақризи асосида

ФОЛЬКЛОР ДИСКУРСИНИНГ ПАРАТЕКСТУАЛ ИМКОНИЯТЛАРИ

Аннотация

Нарратив таҳлилнинг анъанавий номи XX асрда юзага келган “сюжет” таҳлили бўлиб, у матнни, асосан, структур нуктаи назардан тадқиқ қилишга асосланади. Бунда ҳикоянинг фабуласи сюжетга қарши қўйилади. Нарратив таҳлилда ўтмишда орттирилган хомаки тажриба асос бўлиб хизмат қилади. Фольклор дискурси мазмуни формат соҳасига ҳам маълум маънода алоқаси бор, яъни мазмунни физик ва семиотик жиҳатдан ташкил қилувчилари тадқиқотга тортилади. Айнан формат таҳлилда маълум бир дискурс матнларини расмийлаштиришда қайси кенгайтмалардан фойдаланганлиги, матнлар қай ҳолда тартибга солинганлиги назарда тутилади, демак, формат ҳам дискурс таҳлилда етакчи роль ўйнайди.

Калит сўзлар: фольклор, дискурс, паратекстуал хусусиятлар, персонажлар, образлар, иллюстрациялар.

ПАРАТЕКСТУАЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ФОЛЬКЛОРНОГО ДИСКУРСА

Аннотация

Традиционное название нарративного анализа «сюжетный» анализ, возникшее в XX веке и основанное на анализе текста преимущественно со структурной точки зрения. В этом фабула рассказа противопоставляется сюжету. Нарративный анализ основан на отрывочном прошлом опыте. Содержание фольклорного дискурса в определенном смысле связано с полем формата, то есть к исследованию привлекаются те, кто организует содержание физически и семиотически. Именно при анализе формата выясняется, какие расширения используются при оформлении текстов определенного дискурса и как устроены тексты, поэтому формат также играет ведущую роль в анализе дискурса.

Ключевые слова: Фольклор, дискурс, паратекстовые признаки, персонажи, образы, иллюстрации.

PARATEXTUAL POSSIBILITIES OF FOLKLORE DISCOURSE

Abstract

The traditional name for narrative analysis is "plot" analysis, which arose in the 20th century and is based on the study of the text mainly from a structural point of view. In this, the fable of the story is set against the plot. Narrative analysis is based on sketch of the past experience. The content of folklore discourse is related to the field of format in a certain sense, that is, those who organize the content physically and semiotically involved in the research. It is the analysis of the format that what extensions are used in formalizing the texts in a certain discourse, and how the texts are arranged, therefore, the format also plays a leading role in the analysis of the discourse.

Key words: Folklore, discourse, paratextual features, characters, images, illustrations.

Кириш. П. Ледин Швеция журналларини мульти-модал параматн ҳамда формат таҳлилининг бирлаштириб маълум маънода фойдали моделни таклиф қилган, унинг мақсади матн таркибидаги семиотик қурилмаларни тавсифлашдан иборат эди. Матнлар оғзаки ва визуал имкониятлардан ташқари, ушбу таҳлил модели параматнларнинг контекстуал аҳамияти таъкидлайди. График элементлар- бу ёзма дискурс билан боғлиқ бўлган бир қатор таркибий қисмлар бўлиб, улар асл матн мазмунини ўзгартирмасдан унинг тузулишига ҳамроҳ бўлади. Параматн элементлари китобхонларга матнда нималар топилиши, нималар ҳикоя қилинишига оид тасавурлар уйғотади, бироқ матн мазмунини тўлиқ аниқламайди. Параматнларнинг роли информацион бўлиб, улар матнларга нисбатан китобхонларнинг диққат-этиборини ўзига жалб этишга ҳаракат қилади. Этимологик нуктаи назардан, “паратекст” сўзидаги “пара” префикси “билан боғланган, ёнидаги” деган маънони билдириб, умумий олганда “матн атрофида” деган маънони билдиради.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Бундан ташқари параматнлар китобхонлар томонидан маълумот излаш жараёнига аниқлик киритади, ўқувчилар вақтни тежаб аниқ элементларга диққат қарата оладилар. Ёзма матнларда параматнлар қўшимча маълумотнома, ташкилий тушунтириш ишлари учун изоҳ сифатида

намоён бўлади. Параматнларнинг турли кўринишлари мавжуд, масалан:

-суратлар, диаграммалар, расм ва иконик параматн элементлари;

-сарлавҳа, бағишлов, хулоса, эпиграф ва бошқа оғзаки параматн элементлари;

-шунингдек, параматнлар муаллифга яқин одамларнинг матнлар яратилишига учинчи шахснинг қўшган ҳиссаси юзасидан у муқаддима, ихтибос ва эслатмалардан иборат бўлади.

-фидоийлик элементи ўз ичига муаллифга асарнинг ривожланишига ёрдам берган шахс ёки муассасаларни тан олишга имкон беради ва сарлавҳадан кейин қўлланилади.

-эпиграф параматн коммуникатив микроэлемент сифатида XVI асрдан бошлаб пайдо бўлиб, ҳар қандай ёзма дискурстан аввал қўлланилиб, матн мазмунига ишора қилувчи қисқа ибора ҳисобланади. У муаллифга ёки нарраторнинг ўзига ҳам тегишли бўлиши мумкин.

-муқаддима кириш сифатида хизмат қилувчи параматн элементидир. Унинг асосий мақсади ишонтириш, ўқувчини ёзма дискурснинг дастлабки қисмларига дуч келмасиданок унга жалб қилишдир.

-мундарижа параматнни ўқувчига дискурсни ташкил элувчи ҳар бир қисм ва кичик қисмларни алоҳида кўрсатиш имконини беради. У муаллифнинг хоши

истагига кўра муқаддимадан сўнг ёки матн сўнггида қўлланилади.

Тадқиқот методологияси. Ледин параматнларнинг умумийлиги, қўлами ва функцияси каби ички ташкил этувчиларга ажратади. Умумийликни ҳисобга оладиган бўлсак, типлаштирувчи параматн барқарор, масалан, бўлимли матнларни номлайди, индивидуаллаштирувчи параматн эса аниқ матнга (масалан, сарлавҳа) тегишли бўлади. Қўлланиш доирасига келсак, параматн бошқа параматнлар учун кўпроқ ёки камроқ даражада глобал бўлиши мумкин, яъни у иерархик жиҳатдан турли функцияларга эга бўлиши мумкин. Масалан, у матн нима ҳақиқалигига ишора қилади. Таксономик мазмуннинг дискурс таҳлили форматга чамбарчас боғлиқ бўлиб, ўз ичига физик ва семиотик мазмунни қамраб олади [7; 6; 3; 4]. П.Ледин формат таҳлилининг ўзига хос фойдали моделини ишлаб чиқади [7], унга кўра, у параматннинг мультимедиа таҳлилининг бир қисми ҳисобланади. Матнларнинг оғзаки ва визуал доирасини қамраб олишдан ташқари моделнинг кучли томони шундаки, у параматнларнинг контекстуал аҳамиятини таъкидлайди. Умумийлик нуқтаи назардан типлаштирувчи параматн барқарор тоифадаги матнларни (масалан, бўлимли) номлайди, индивидуаллаштирувчи параматн эса битта аниқ матнга (масалан, сарлавҳа) тегишлидир.

Ҳар қандай параматннинг потенциал вазибалари уч хил: 1. Агар у матн нима ҳақида эканлигини кўрсатса (масалан, сарлавҳа), агар у матннинг мавжудлиги ва қаердалигини кўрсатса (хавола) қўлланилади.

Бошқа томондан, аксарият китобхонлар ёзма дискурсни ўқишга тўғридан-тўғри биринчи саҳифа орқали киришадилар [5]. Суратлар фони маълум даражада китобхонларни дискурс билан танишишга жалб қилувчи асосий омил ҳисобланади.

Агар Лединнинг қўлам ва функционаллик юзасидаги тушунчаларни баъзи лингвистик ва мультимодал жиҳатлар билан тўлдирадиган бўлсак, биз дискурсни тўрт ўлчов бўйича таҳлил қилиш мумкин. Ҳар бир параматн алоҳида семантик чегара, таснифлаш тамойиллари ва визуал белгиларни ифодалайди.

Матнга визуал равишда илова сифатида иллюстрация тушунчасининг пайдо бўлиши анча узоқ ўтмишга бориб тақалади. Ҳатто қадимги Мисрда ҳам уламолар папирусларга мадҳиялар ва афсунлар мазмунан баён этилишдан ташқари, матннинг равшанлиги учун қўшимча тасвирлар билан безатишган. Иллюстрацияли турли даврларга хос қўлёзмалар Европа микёсда тайёрланган китобларда ҳам мавжуд бўлган. Қадимги даврдан бошлаб ўрта давргача қўлёзмаларда Шарқ мамлакатларидан Хитой, Япония ва Эронда ов мавзуси, жанговор сахналар ва кундалик турмуш тарзини ифодаловчи кўплаб тасвирлар тўпламлари аниқланган. XV аср Европа мамлакатлари ҳудудидаги босмачилик даврига хос қора ҳарфларда чизилган, ўрта асрлардан бошлаб эса иллюстрацияларнинг жадал ривожланиш даври бошланди. Иллюстрация китобхон томонидан матнни идрок этишни яхшилаш учун муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Қадимда усталарнинг чизган суратлари барчани хайратда қолдирган, ҳикоянавис, ровий, ёзувчи, эртақчи ва шоирларнинг қўлёзмаларини безатган.

Таҳлил ва натижалар. Тасвирнинг асосий турларига қуйидагилар кирди:

1. Фронтисис. Чап саҳифада китобнинг сарлавҳа саҳифаси билан ёйилган шаклда жойлаштирилади. У дискурснинг асосий ғоясини акс эттиради ёки маълум маънода муаллифнинг портрети ҳам ҳисобланади. Фронтисис боб ёки китобнинг бошида жойлашади, натажада асарнинг ушбу қисмидаги манзара тасвирланади.

2. Заставка. Китобнинг (икки саҳифаси) устига ёйилган ҳолда жойлаштирилган, у сюжетнинг энг марказий воқеаларини таъкидлаш учун қўлланилади.

3. Полосная. Китобнинг ёйилган ҳолда (икки саҳифаси) устига жойлаштирилган, у сюжетнинг энг марказий воқеаларни таъкидлаш учун ишлатилади.

4. Якун. Китобнинг алоҳида қисмини, боби ёки бутун асарни маънавий раҳбар қилди.

5. Бош ҳарф. Саҳифадаги матннинг ранг-баранг дизайндаги биринчи ҳарфи.

Суратлар кичик ёшдагилар учун ҳақиқатни кўздан кечириш учун сўздан кўра ишончли ва ўткир материал ҳисобланади. Суратда бола ҳақиқатни ўз кўзлари билан кўради, сўз тасвир билан ифодаланса, у янада ишончли бўлади. Бола тасвирий санъатни ўрганишни бошлашида амалда қўллайдиган биринчи нарса бу иллюстрацияли болалар китобларидаги ёрқин суратлар нафақат кўнгилочиш, балки ёш авлодни тарбиялаш, эстетик юкни кўтариши мумкин. Болалар адабиётидан моҳиятан болани маънавий-ижодий тарбиялашда келажакда етук шахснинг пойдевори китоб орқали амалга оширилади. Шунинг таъкидлаш керакки, ёрқин суратлар нафақат кўнгилочиш, балки ёш авлодни тарбиялаш, эстетик юкни кўтариши мумкин. Болалар адабиёти орқали моҳиятан болани маънавий-ижодий тарбиялаш бошланади, келажакда етук шахснинг пойдевори қўйилади.

Фольклор матнлари бизнинг баъзи инсоний хусусиятларимизнинг соддалаштирилган инъикосидир, уларда биз орзу қилган ва чуқур кўрққан нарсаларимиз ҳақидаги ҳақиқатлар мавжуд, у бизнинг энг яхши ва энг ёмон ҳислатларимизни қаҳрамонлар мисолида намоиш қилади ва келажакни маълум маънода аниқлаб беради, улар бизни илҳомлантириш ва ўзгартириш қудратига эга. Ҳар бир расмнинг ўзига хос талқини сеҳрини ўзида мужассамлаштиради, ҳис-туйғуларни оширади ва ҳикоянинг ҳикоявий кучини оширади. Фольклор матнларни тасвирлайдиган расмларнинг сони жуда кўп ва шунинг учун бир хил ҳикоянинг визуал талқинлари одатда хилма-хил бўлади: энг ғайриоддий, маънос ва том маънода энг ранг-баранг, бўрттирилган ёки мавҳумлик билан тўла бўлиши мумкин. Масалан, Дисней эртақларининг романтик график талқини рус эртақлари эски иллюстрациясининг даҳшатли фатализмидан кескин фарқ қилади. Расмлари бўлмаган болалар китобларини тасаввур қилиш қийин, ушбу расмли китоблар сюжетни тушунишга ёрдам беради, тасаввур ва эстетик қадриятларни озиклантиради [2].

Расмлар болалар ёшига параллел равишда тўғри келиши кўзда тутилади. Расмлар ривожланиш босқичлари учун акс эттирилиши керак [9]. Ушбу тадқиқотда айтилишича, эртақлар учун расмлар қаҳрамонларнинг имкониятлари, уларнинг мақсад ва тажрибалари ҳақида тасаввур уйғотадиган ўқитувчи ролини ўйнаши керак.

Расмлар китоблардаги матнлар орқали етказилган маънони соддалаштиради. Бу мавзудан ҳикоя томонга ҳаракатланган йўл ҳамдир. Ушбу ёрқин тайёр билимга эришиш ва ҳис-туйғуларни акс эттирувчи олдинга кадам ташлашга ёрдам беради. Бундан ташқари улар болага сўзларни ўқишда танаффус сифатида амал қилади [8]. Аммо тадқиқотлар шунини кўрсатадики, иллюстрациялар халқ маданиятини яхшироқ тушунишга ёрдам беради.

Фольклор матнлари сюжетда кўп нарсага руҳсат берилади, қаҳрамонлар энг ғайриоддий позицияларга кириши мумкин, ҳайвонлар ва ҳаттоки жонсиз пердметлар ҳам ҳар хил найрангларни бажарадиган одамлар каби гапирди ва ҳаракат қилади. Аммо бу ҳаёлий ҳолатларнинг барчаси фақат объектларнинг ҳақиқий, характерли хусусиятларини очиб бериш учун керак.

Кексалар, миллий урф-одатлар таянч воситалардир, оилада катталарга хурмат ва эҳтиром,

миллий кадр-кимматни тарбиялаш анъаналари кучаяди. Бундан ташқари, иқлим маданий меросга ҳам таъсир қилади ва ёзма дискурснинг иллюстрациясида ўз аксини топади. Унинг чизмаларида бош қаҳрамонни ақл бовар қилмайдиган саргузаштлар, ёввойи ҳайвонлар билан учрашувлар, гуллаб-яшнаган далалар, хон саройлари, ҳашамати билан ҳайратга соладиган сирли ўрмонлар сюжети ўраб олади.

Лагонистик чизмалар катталар томонидан тушунилиб, болаларга тушунарли бўлмаслиги мумкин. Марказий Осиё фольклор матнларида расмлар анъанавий нақшлар ва ёрқин рамкалар билан ажралиб туради. Китоб иллюстрациясининг болага таъсири муаммоси биринчи болалар китоби нашр этилиши биланоқ долзарб бўлиб қолди. Ота-оналар ҳам доим болалар китобида аниқ нима чизилганига, матнга қандай расмлар ҳамроҳ бўлишига эътибор беришлари керак. Дарҳақиқат, бола кўпинча расмларини умрбод эслаб қолади, бу китобдаги расмлар таълимга ва бола психикасига таъсир қилиши мумкинлигини аниқлади.

Бадий ифодаланишнинг барча мумкин бўлган воситаларидан фойдаланган ҳолда, замонавий иллюстратор катта ва кичик ёшли китобхонларга таъсир кўрсатадиган, дунёни ҳиссий идрок этишни шакллантирадиган, эстетик сезгирликни

ривожлантирадиган, бадий матннинг очилишига ҳисса қўшадиган тасвирий санъатнинг ўзига хос турини яратади.

Тасвир эстетик тамойилга мос келиши, яъни тўлиқ равишда санъат асари бўлиши керак бўлади. Иллюстрация ҳақиқатан ҳам ўқувчига қаҳрамонларнинг хис-туйғулари, кечинмалари, қаҳрамонлар ўртасидаги зиддият, вазиятга қаҳрамоннинг нуқтаи назари билан фикрлаш имкониятини бериши керак бўлади.

Хулоса ва таклифлар. Эпизод юзасидан иллюстрацияларни қиёсий таҳлил қилиш усули ўқувчилар эътиборини фаоллаштиришга қаратилган бўлиб, ўқувчининг тасаввурини ривожлантиришга ва кўйидаги кўникмаларни шакллантиришга кўмак беради:

-Тилнинг образли ва ифодали воситаларини кўриш ва уларнинг матндаги ролини англай олиш;

-эпизод композициясини, персонажлар образларини таҳлил қилиш;

-муаллифнинг қаҳрамонларга муносабатини ифодалаш усулларини кўриш ва уни тушуниш.

“Рассом-муаллиф” муносабати ҳали аниқланмаган. Бироқ иллюстрация функциясини аниқлашда биринчи навбатда когнитив, тарбиявий, тўлдирувчи ва мазмунни аниқлаш каби параметрлар назарда тутилиши керак бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Boczkowski P.J. (2010) *News at Work: Imitation in an Age of Information Abundance*. Chicago: The University of Chicago Press
2. Borovenskaya I.Yu., Kotlyarova, N.V., and Kondrasheva, N.A. 2017. Features of the perception of a fairy tale by children of preschool age. *Young Scientist*, 41, 154-157.
3. Hågvar Y.B. (2003) *Hele folkets diskurs: En kritisk diskursanalyse av den gode VG-sak [All the people's discourse: A critical discourse analysis of the good VG story]*. Oslo: Norsk sakprosa. URL: http://sakprosa.files.wordpress.com/2008/06/xnr7hagvar_hele_folkets_diskurs.pdf [retrieved 5.8.2010].
4. Hågvar Y.B. (2007) *Å forstå avisa: Innføring i praktisk presseanalyse [Understanding the newspaper: Introduction to practical press analysis]*. Bergen: LNU/Fagbokforlaget.
5. Ihlström C. (2004) *The Evolution of a New(s) Genre*. PhD dissertation. Göteborg: Göteborg University.
6. Karlsson, A.-M., & Ledin, P. (2000) 'Cyber, hyper och multi: Några reflektioner kring IT-ålderns textbegrepp' [Cyber, hyper and multi: Some reflections on the text concept of the IT age], *Human IT* 2-3. URL: <http://etjanst.hb.se/bhs/ith/23-00/amk.htm> [retrieved 5.8.2010].
7. Ledin P. (2000) *Veckopressens historia: Del II [History of the weekly press: Part II]*. Lund: Svensk sakprosa
8. Robinson L.A., and Wildermith, S.M. 2016. From rags to splendor: The evolution of Cinderella cover illustrations from 1800 to 2014. *Visual Communication*, 15(1), 54-70.
9. Weida C.L., and Bradbury, C. 2018. *Sleeping beauty illustrated & illuminated: Past, present, and future visions of/by women*. In: *Art and music: Past, present and future perspectives* (pp. 85-99). Hauppauge: Nova Science Publishers.

Малика АБДУЛХАЕВА,
Ўзбекистон Миллий университети тадқиқотчиси
E-mail: stalker.malika@gmail.com

ТДЎТАУ профессори С.Мухамедова тақризи асосида

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДА СИНОНИМ ТУРЛАРИНИ ЎРГАНИЛИШИ

Аннотация

Ушбу мақолада ўзбек тилшуносларининг синонимларни маъно муносабатига кўра турларга ажратишда турлича ёндашувларни таклиф қилганликлари таҳлил қилинган. Маълумки, синонимларнинг турлари ханузгача ўзбек тилшунослигида тўлиқ ўрганилмаган. Синонимларнинг ўрганилиши маънодош сўзларнинг ўзига хос жиҳатларини очиқ беришга хизмат қилади.

Калит сўзлар: Синоним, лексик синонимия, идеографик синоним, стилистик синоним, нутқий синоним, семантик синоним, абсолют синоним, контекстуал синоним.

ИЗУЧЕНИЕ ТИПОВ СИНОНИМОВ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация

В данной статье рассматриваются разные подходы к классификации синонимов по их значению, предложенные узбекскими лингвистами. Известно, что виды синонимов в узбекском языкознании до конца не изучены. Изучение синонимов служит для выявления специфических аспектов сходных слов.

Ключевые слова: Синоним, лексический синоним, идеографический синоним, стилистический синоним, речевой синоним, семантический синоним, абсолютный синоним, контекстуальный синоним.

THE STUDY OF THE TYPES OF SYNONYMS IN UZBEK LINGUISTICS

Abstract

This article discusses different approaches to the classification of synonyms according to their meaning, proposed by Uzbek linguists. It is known that the types of synonyms in Uzbek linguistics have not been fully studied. The study of synonyms serves to identify specific aspects of similar words.

Key words: Synonym, lexical synonym, ideographic synonym, stylistic synonym, speech synonym, semantic synonym, absolute synonym, contextual synonym.

Маълумки, синонимлар дейилганда характери жиҳатдан турли, лекин бирор хусусиятига кўра яқин бўлган предмет, воқеа, ходиса, процессни англатувчи сўзлар эмас, балки воқеа-ходиса, предмет ёки уларнинг белгисини ҳар томонлама тасвирлаб берувчи сўзлар кўзда тутилади. Шунга кўра синонимлар бир-биридан англатган маъно қиррасига, стилистик бўёғига, нутқий хосланишига кўра фарқ қилади. Баъзан синонимлар ҳар уч жиҳатдан, баъзан эса шуларни бири орқали фарқланиши мумкин. Шу сабабли кўпчилик тилшунослар лексик синонимияни уч нуктага назардан тадқиқ қилганлар. Лекин олимлар, хусусан, У.Турсунов., Ж.Мухторов., Ш.Раҳматуллаев бу тасниф ўзларининг қарашлари маҳули эканлигини, бунга синонимларни тўлиқ учга таснифлаш деб қараб бўлмастлигини таъкидлайдилар. Тилшунослар синонимлар маъно қирраси жаҳатидан фарқланиб турса, идеографик синонимлар (маъно синонимлар) (грекча *idea* – “тушунча”, “тасаввур”) бўлишини илгари сурадилар. Буларга айнаи бир маънони англатувчи, маъно қирраси тенг синонимлар қиради. Масалан, керак, лозим лексемалари айнаи бир маънони англатади.

Синонимлар ўзаро стилистик бўёқ жиҳатидан фарқланса, стилистик синонимлар дейилади. Одатда ҳар бир синонимик қатор стилистик бўёғи нейтрал сўзни ва нейтрал бўлмаган сўзни ўз ичига олади. Масалан: қизиқ – ғалати – ажойиб – аломат – антиқа – ажаб – ажиб – алламбало синонимия қаторида қизиқ лексемаси нейтрал бўёқлидир. Сабаби белги даражаси қизиқ сўзига нисбатан ажойиб сўзида кучли, ажойиб сўзига нисбатан аломат сўзида кучли, антиқа сўзида аломат сўзидагига нисбатан ҳам кучли. Ажаб, айниқса ажиб сўзи жуда кам қўлланади.

Кўринадики, қолган маънодошларида стилистик бўёқ кучли. Сўзларни танлаб ишлатишда айнан стилистик бўёқ муҳим роль ўйнайди. Чунки, стилистик бўёқ шу сўз англатаётган ходисага гапириувчининг муносабатини билдириб туради. Демак, сўз танлаш билим ва маҳоратни талаб қилади. Синонимик қатордан сўзни танлаб. Тўғри қўллай билиш гап мазмунининг аниқ ифодаланишини таъминлайди.

Синонимлар ўзаро нутқий хосланиш белгиси жиҳатидан фарқланса, нутқий синонимлар дейилади. Масалан, юз, бет, афт, башара, чехра синонимларидан юз лексемасининг ишлатилиши нутқ кўринишлари бўйича чегараланмаган, бет, афт, башара лексемалари асосан сўзлашув нутқида, чехра лексемаси эса асосан бадиий нутқда ишлатилади.

Демак, юз лексемасининг қўлланиш доираси ва миқдори бошқа маънодошлариникига нисбатан кенг ва кўп бўлгани, ифода семалари нейтрал, бетарафлиги боис у бош лексема, яъни доминанта (лотинча *dominantis* – «хукмон») сўз ҳисобланади. Синонимик қатордаги бошқа лексемалар ана шу доминанта атрофида бирлашади. Шу сабабли доминанта лексема белгиланмаган ифода семасига эга бўлганлиги учун исталган вақтда ўз маънодошларини алмаштири олади. Масалан, ширин, мазали, лаззатли, лазиз синонимия қаторида ширин лексемаси доминанта ҳисобланади, чунки айнан шу сўзда доминантага хос хусусиятларнинг барчаси мужассам.

Доминантани белгилаб олиш синонимия луғатини тузиш ишида катта аҳамиятга эга Чунки: а) синонимия қатори шу доминанта асосида луғатдан жой олади; б) синонимия қатори англатган маъно шу доминанта асосида

таърифланади, сўнгра шу синонимия каторидаги ҳар бир синонимнинг ўзига хос қирраси, услубий баҳо семаси, нутқий хосланиш белгиси каби хусусиятлари баён қилинади. Демак, синонимларнинг изоҳли луғатини тузишда доминантани аниқлаб олиш ҳар жиҳатдан шарт ва зарур. Чунки луғатда аввал доминанта берилади, кейин унинг маънодошлари ўрин олади.

Синонимларни тавсифлашда кўпчилик тилшунослар уларни маъно муносабатига кўра уч гуруҳга бўлиб ўрганган бўлса, айримлари уларни иккига бўлиб ўрганишни маъқул кўрганлар. Масалан, Я.Д.Пинхасов синонимларни қўлланиши ва маъно оттенкаси билан фарқ қилишига кўра иккига идеографик ва стилистик синонимларга ажратади.

Яна бир тилшунос олим Ғ.Абдурахмонов эса синонимлар маъноси ва қўлланишига кўра идеографик, эмоцияли ва экспрессив-стилистик синонимларга бўлиб ўрганишни маъқул кўради. Қўчқортосев ва Қўчқортосевалар синоним сўзлар бир тушунчани ифодаласа ҳам, лекин семантик томондан бири иккинчисини тўла қоплайдиган сўзлар эмаслигини таъкидлайдилар. Муайян синонимик уяга мансуб бўлган синоним сўзларнинг

қилинганда, уларнинг мана шундай специфик хусусиятлари эътиборга олинади. Шунга кўра улар синонимларни идеографик, стилистик ва экспрессив-эмоционал синонимларга ажратадилар.

Шунингдек, ўтган асрнинг иккинчи ярмида яратилган асарларда синонимлар тузилиши, қайси шаклда ишлатилиши бўйича ҳам тадқиқотлар олиб борилганлигини кўришимиз мумкин. Масалан, Ғ.Абдурахмонов синонимларни тузилишига кўра учта асосий гуруҳга бўлади:

- 1) содда синонимлар
- 2) мураккаб синонимлар
- 3) бирикмали синонимлар

Я.Д.Пинхасов эса якка, жуфт ва бирикмали синонимларга ажратади. Тузилишига кўра содда ёки якка дейиладиган синонимлар ўзакдан ташкил топган бўлади. Мураккаб синонимлар айнан жуфт синоним сўзлар ҳисобланади: эл-юрт, соғ-саломат, ор-номус, бахт-саодат, қаҳр-ғазаб, хурмат-эҳтиром каби. Бирикмали синонимлар қўшма сўзлардан таркиб топади. Баъзан эса синоним иборалар ҳам кўп учрайди. Масалан, жонини жабборга бермоқ – берилиб ишламоқ, кеч киргунча – қош қорайгунча.

“Бирдан ортиқ сўзнинг ўзаро синоним бўлиши учун асосий шарт сифатида улардаги маънонинг бир хиллиги, айнан бир хиллиги, ўзаро яқинлиги ёки ўхшашлиги қабили айтилади. Яъни синонимияда сўзларнинг маъно муносабати уни белгилувчи асосий шарт ҳисобланади. Белгилувчи асосий шарт сўзларнинг маъно муносабати экан, бу айнан бир хилликми, ё умуман бир хилликми, ё ўзаро яқинликми ёки ўхшашликми? Бу борада синонимлар беш типга бўлинади ва уларнинг ҳар бирида сўзлар маъноси ўзаро қандай муносабатда бўлиши белгиланади:

- 1) сўзларнинг маъно муносабати айнан бир хилликка асосланган синонимлар, яъни абсолют синонимлар;
- 2) сўзларнинг маъно муносабати умуман бир хилликка асосланган синонимлар, яъни семантик синонимлар.

Сўзларнинг ўзаро маъно яқинлиги ва ўхшашлиги каби масалалар семантик синонимлар ичида аниқланади.” Кўриниб турибганидек, олим синонимларни маъно муносабатига кўра абсолют(мутлак) синонимлар ва семантик синонимларга ажратади.

Н. Баскаков, С.Содиқов, ва А.Абдуазизовлар эса синонимларни маъно муносабатига кўра тўрт гуруҳга бўлганлар:

- 1) абсолют синонимлар;
- 2) семантик синонимлар;
- 3) контекстуал синонимлар;
- 4) стилистик синонимлар.

Аммо бундай гуруҳланишда ҳам айрим нуанслар бор эканлигини инкор этмайдилар. “Бироқ бу классификация ҳам айрим камчиликлардан ҳоли эмас. Чунки сўзнинг лексик маъносига эътибор берилиб, уларнинг бошқа сўзлар билан бирика олиш қобилиятини ҳисобга олмайди. Сўзнинг маъноси эса унинг бошқа сўзлар билан бирика олиши орқали кенгроқ намоён бўлади. Синонимларни классификация қилишда сўзларнинг тил ва нутқда ишлатилиш хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Шу жиҳатдан синонимларни уч гуруҳга бўлиш мумкин:

- 1) бир йўла тил ва нутқда синонимлар сифатида ишлатилувчи сўзлар (қўркмас – ботир – жасур);
- 2) фақат тилда (тил системасида) синонимлар ҳисобланувчи сўзлар (катта – улкан каби);
- 3) фақат нутқда (текстда) синонимлар деб ҳисобланувчи сўзлар (ўзбек шоири – Ҳ.Олимжон – автор)”

Демак, синонимларни тил ва нутқда қўлланилишини ўрганиб чиқиб, сўнгра уларни турларга бўлиш зарур.

Абсолют (мутлак) синонимлар бир-бирини ўрнида тўлиқ ишлата олинмаган, белги, ҳажм, деннотатив, коннотатив томонлама айнан бирини ўрнида бири қўллана олинмаган сўзлар ҳисобланади. Масалан: илғор-пешқадам; абсолют-мутлак; автор-муаллиф; докладчи-маърузачи. Уларни айрим тилшунослар дублет деб атайдилар. Масалан, У.Турсунов, А.Мухторов, Ш.Раҳматуллаевлар бу терминни қўллаганлар.

“Лексик дублетлар жуда оз (шунда ҳам, асосан, терминларда). Бири

иккинчисининг айнан нусхаси бўлгани сабабли, бундай лексик дублетлардан бири ортиқча ҳисобланади, шунинг натижасида булардан бири тилда узоқ яшамайди”. Умуман олганда қайси номни беришдан қатъий назар, абсолют синоним ва дублет терминлари бир хил маънога эга. Бу терминлар остида ифодаланган синонимлар бирдан ортиқ сўзнинг семантик таркиби аини бир хил бўлишини билдиради. Баъзи ишларда эса айнан бир хил маъноли синонимлар мавжудлиги айтилган бўлишига қарамадан уларни абсолют, мутлак ёки дублет синоним деб аталмаган. Шунингдек, юқоридаги фикрга қўшилмасдан иложимиз йўқ. Масалан, рус тилидан ўзлаштирилган аэроплан – самолёт сўзлари айнан бир маънони ифодалайди ва абсолют синоним ҳисобланади. Аммо сўнги вақтларда самолёт сўзи умумхалқ нутқда кенг қўлланилаётгани сабабли, аэроплан сўзи китобий лексикага хосланиб, истеъмолдан чиқиб кетаётгандай.

Ҳамма тилшунослар тилда абсолют синонимлар борлигини бирдай қайд этишмайди. Масалан, рус семасиологи Д.Н.Шмелев ҳатто: тилда абсолют синонимлар бўлмайди”- деган фикрни айтишгача боради. Лекин шундаймикан?! Ўзбек тилида лингвист / тилшунос, қарсақ / чапак, шоти / норвон, синчалак / читтақ, ўқитувчи / муаллим, аскар / солдат, сивизга / най каби сўз жуфтликлари борки, улар маъно жиҳатидан бир-биридан мутлақо фарқ қилмайди. Улар аини бир хил лексик маънога эга синонимлардир. Бу тил фактлари ўз ўзидан Д.Н.Шмелев фикрига тесқари хизмат қилади. Д.И.Шмелев ўз фикрини рус тили нуқтаи назаридан билдирган, муаллифингиз келтирган мисоллар ўзбекча, деб эътироз билдириш мумкин. Бунга ҳам жавоб қилса бўлади. Ундан роса ўн йил бурун - 1054 йил Л.А.Булаховский битва / сражение (“жанг” маъносиди), языкознание / языковедение (“тилшунослик” маъносиди), красть / воровать (“ўғирламоқ маъносиди), самолёт / аэроплан сўз жуфтликларини ўзаро

абсолют синонимлар деб кўрсатган эди. Д.Н.Шмелев буларга нисбатан муносабат билдирмаган.

Д.Н.Шмелев рус тилида абсолют синонимлар бўлмаслигига қўшимча қилиб, бошқа тилларда ҳам мавжуд эмаслигини таъкидлайди. Бу фикр кўпчилик тилшунос олимлар томонидан маъқулланмади. Шу ўринда биз ҳам бу фикрга қўшилмаймиз. Абсолют синонимлар тилда жуда кам учрашини инкор қилиб бўлмайди. Лекин улар мутлақо йўқ дегани эмас. Бундай синонимлар асосан

терминларда учрайди, чунки уларнинг лексик маъносида бирор нутқ услубига хосланиш, эмоционал-экспрессив бўёкни кўрсатиш кузатилмайди. Улар маъноси сигнификатга нисбатан фарқланмас экан, абсолют синоним бўлиши табиий. Масалан: лингвист – тилшунос сўзларини олсак. Бу сўзлар айнан бир хил маънони ифодалайди. Лингвист лексемаси китобий услубга хосланиб қолганлигига қарамадан, улар абсолют синонимлар ҳисобланади.

REFERENCES

1. Абдурахмонов Ф. умумий таҳрир остида. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан. 1966. 133-бет.
2. Баскаков Н, Содиков.С, Абдуазизов.А. Умумий тилшунослик. Тошкент: Ўқитувчи. 1979.
3. Миртожиев.М. Ўзбек тили семасиологияси. Тошкент. MUMTOZ SO'Z. 2010.
4. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Тошкент: Ўзбекистон. 2002
5. Пинхасов Я.Д. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқитувчи. 1969.
6. Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Фан. 1965.
7. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 1992.
8. Ҳожиев.А. Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати. Тошкент: Ўқитувчи. 1974.
9. Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2001
10. Қўчқортоев.И., Қўчқортоева.Р. Тилшуносликка кириш. Тошкент. – 1976.

Зилола АЛИБЕКОВА,

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети мустақил тадқиқотчиси

E-mail: alibekovazilola91@gmail.com

Ф.ф.б.ф.д. Д.Абдувалиева тақризи асосида

ЎЗБЕК ТИЛШУНОСЛИГИДА АБСТРАКТ ОТЛАР МУАММОСИ

Аннотация

Мақолада абстракт отларнинг ўзбек тилшунослигида ўрганилиши билан боғлиқ масаласи мисоллар ёрдамида очиқ берилган. Абу Наср Фаробий, Маҳмуд Қошғарий каби буюк алломаларимиз, қолаверса ҳозирги замон етук тилшуносларнинг абстракт отлар масаласидаги қарашлари ўрганилган ҳамда таҳлил қилинган. Бунда, албатта, улар томонидан яратилган асарларга эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: Абстракт отлар, ном, тилшунослик, атоқли от, макросистема

ПРОБЛЕМА АБСТРАКТНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Аннотация

В статье на примерах раскрывается вопрос, связанный с изучением абстрактных существительных в узбекском языкознании. Были изучены и проанализированы взгляды наших великих ученых, таких как Абу Наср Фараби, Махмуд Кашгари и современных лингвистов, на проблему абстрактных существительных. Безусловно, внимание уделяется и созданным ими произведениям.

Ключевые слова: Абстрактные существительные, имя, лингвистика, собственное существительное, макросистема.

THE PROBLEM OF ABSTRACT NOUNS IN UZBEK LINGUISTICS

Annotation

In the article, the issue related to the study of abstract nouns in Uzbek linguistics is revealed with the help of examples. The views of our great scholars such as Abu Nasr Farabi, Mahmud Khashgari, and modern linguists on the issue of abstract nouns have been studied and analyzed. Of course, attention is paid to the works created by them.

Key words: Abstract nouns, name, linguistics, proper noun, macrosystem

Кириш. Ўзбек тилшунослигида биз «абстракт номлар» термини билан ўрганаётган лексик бирликлар от сўз туркумининг маъновий гуруҳи сифатида «абстракт отлар», «фикрий отлар», «мавҳум отлар» каби терминлар билан номлаб келинган. XX асрнинг иккинчи ярмида нашр қилинган олий таълим дарслиklarининг барчасида «абстракт от» термини ишлатилган.

Бу борадаги тадқиқотларнинг кўплигига қарамадан абстракт ва конкрет лексикани аниқ чегаралаш хусусида яқдил фикр мавжуд эмас. Абстракт сўзлар тадқиқотидаги турлича хулосаларга текшириш объектининг онтологик мураккаб табиатга эга эканлиги асосий сабаб деб кўрсатилади[1]. Жаҳон тилшунослигида абстракт номларни ажратиш, уларнинг лексик-семантик, морфемик, морфологик, концептуал жиҳатларига оид тадқиқотлар мавжуд бўлгани ҳолда, ўзбек тилшунослигида мазкур сўзлар фақат от туркумининг маъновий гуруҳи сифатида ажратилиб келинган. Мавҳум номлар от ва сифат сўз туркумининг алоҳида маъновий гуруҳини ташкил этади. “Абстракт отлар нарсанинг белги, ҳолат, муносабат ёки ҳаракатини объектдан фикран ажратиш алоҳида субстанция сифатида номлаб, бевосита кузатишда берилмаган ақлий билиш орқали англонадиган тушунчаларни атайди: маънавият, идрок, қувонч, беғуборлик. Абстракт сифатлар бевосита кузатишда берилмаган ақлий билиш орқали англонадиган белгиларни номлайди: ақлли, фаросатли, мураккаб, тахминий. Абстракт номларни чегаралашда мураккабликни келтириб чиқарувчи предмет, тушунча, модда, белги каби кенг маъноли, ажина, ялмоғиз каби муайян образга эга ҳамда яшиллик, иссиқлик, совуқлик, юмшоқлик, аччиқлик каби-лик аффикси билан ясалган, бевосита кузатишда берилган тушунчаларни ифодаловчи сўзлар абстракт ном бўла олмайди.”

Абстракт сўзларнинг лисоний хусусиятларини аниқлашга қаратилган илмий изланишлар жаҳоннинг етакчи илмий муассасалари ва университетларида, жумладан, University of Oxford, University of Cambridge (England), University of Humboldt (Germany), University of Georgia (Georgia), University of Chicago (USA), Москва давлат университети, Москва давлат педагогика университети, Воронеж давлат университети, Белгород давлат миллий тадқиқотлар университети, Олтой давлат педагогика университети (Россия), шунингдек, Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети (Ўзбекистон)да тадқиқотлар олиб борилмоқда

М.Ҳақимовага кўра, абстракт номлар объектив воқелик билан бевосита боғланмаганлиги учун семантик структурада сигнификатив маъно устунлик қилади ҳамда абстракт номлар объектив воқелик билан бевосита эмас, балки билвосита боғланар экан, ушбу билвосита боғланишнинг даражасига кўра денотатив маънонинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигини белгилаш мумкин деб ҳисоблайди[2]. “Масалан, ақл сўзининг ажратилиш даражаси гўзаллик сўзининг ажратилишидан, яъни абстракция даражасидан фарқ қилади. Ақл сўзи “инсон миясининг дунёни акс эттириш, шахснинг воқеликка муносабатини бошқариб турадиган фаолияти”[2] ни номлайди ва уни фақат назарий билиш орқали англаш мумкин деб ҳисоблайди. Ушбу сўзда инсондан ажратилиш (абстракциялаш) юқори даражада бўлиб, унинг семантикасига назар ташласак, ақл худди инсондан ташқарида мавжуд бўлган субстанция эканлиги ҳақида таассурот уйғотади. Мазкур тадқиқот ишида абстракциянинг паст даражаларида семантик структурада денотатив маънонинг мавжудлигини кузатиш мумкин эканлиги таъкидланади ва бизнингча ҳам шундай. Бундай

сўзларда ишора қилиб келаётган воқеликларнинг маълум белгиларини кузатиш мумкин бўлади. Масалан, тинчликни эшитиш, гўзалликни эса кўриш мумкин деб ҳисобланади, бизнингча тинчликни ҳам эшитиш ҳам кўриш мумкин. Сабаби одамларда қандайдир кўрқув, юздаги ҳавотирлардан нотинчлик эканлигини, тинчлик эмаслиги ёки уларнинг хатти-характларидан, умуман борлиқдаги меъёрий ҳолатдан тинчликни кўриб ҳам билиш мумкин. Гўзалликни эса кўриш билан англашимиз мумкинлиги ҳақидаги фикрларга ҳеч қандай эътироз билдирмаймиз. М.Ҳақимова абстракт сўзлардаги «маънонинг тебраниш кенглиги» ҳам конкрет сўзларникидан фарқи деб кўрсатади. Унга кўра, денотатга эга бўлмаган номларнинг маъновий тебраниши маълум даражада ихтиёрий бўлиб, у лисоний ҳамжамиятда мазкур ном ифодалайдиган тушунчанинг кўлами билан белгиланади. “Масалан, бахт абстракт номининг маъновий тебраниш кенглиги ўзбек тили эгалари онгида ушбу ном ифодалайдиган тушунчанинг кўламига боғлиқ. Яъни, ушбу сўзнинг инвариант маъноси «кишининг ҳаётдан тўла қониқиш ҳолати» бўлса, инсонларнинг ҳаётдан қониқиш даражалари турлича эканлиги ҳисобига маънонинг тебраниши кузатилади: «бахт – соғлиқ», «бахт – мавжудлик», «бахт – севги», «бахт – хотиржамлик», «бахт – оила», «бахт – хурсандчилик» каби.”[2] Шунингдек, абстракт отлар предметнинг ўзини ёки қисмини эмас, ҳаракатини, ҳолатини, хусусиятини, сифатини, муносабатини предметдан ажратиб алоҳида номлайди, яъни гўзаллик – олам, одам ва бошқа шу кабиларнинг сифати бўлса, бахтиёрлик – инсоннинг ҳолатини ифодалайди. Мавхумотларда «предмет» туркумлиқсемаси асосида грамматик ва семантик номуносаб-ликкадучкеламиз. Абстракт сўзлард аижобийлик ёки салбийлик субъектнинг муносабати асосида эмас, объектнинг ўзи билан шартланган бўлади дея таъкидланади. Масалан, инсонийлик, юртпарварлик, эзгулик, меҳрибонлик, поклик каби сўзлар англатаётган тушунчаларнинг ўзи ижобий. Ёки ёвузлик, худбинлик, жоҳиллик каби сўзларда ҳам салбийлик субъектнинг муносабатида эмас, ҳодисанинг ўзида мавжуд бўлади. Демак, аксарият конкрет сўзларда ижобийлик ёки салбийлик коннотатив, абстракт сўзларда эса сигнификатив характерга эга[5]. Абстракт лексемаларни семаларга ажратишда ҳам ўзига хос жиҳатлар мавжуд. Конкрет маъноли лексемаларни семик таҳлил қилиш осон кечади ва семема семаларга аниқ ажралади.

Абстракт моҳиятлар, абстракт тушунчаларни фақат бош маънолар, балки ҳосила маънолар билан ҳам номланиши мумкин.

Бунда икки хил ҳолат кузатилади:

“1) абстракт маънодан абстракт маъно ҳосил бўлади;

2) конкрет маънодан абстракт маъно ҳосил бўлади. Ақл, меҳр, имон, эҳсон каби лексемаларнинг семантик тараққиёти натижасида абстракт маънолар шаклланган. Конкрет маънодан абстракт маъно шаклланишини ном

кўчишининг абстракциялашиш усули деб баҳолаш мумкин.”[5] М.Ҳақимовага кўра, конкрет денотатни ифодаловчи сўзлар абстракт тушунчаларни ҳам номлай бошлайди. “Масалан, туз (овқатга таъм берувчи модда) – туз (маъно, мантик), баҳор (фасл) – баҳор (шодлик), оғир (вазмин, меъёрдан ёки таққосланаётган нарсадан ортиқлиги) – оғир (вазмин), тирналмоқ (бирон бир нарсани устки қисмининг қирилиши) – тирналмоқ (руҳий азобланиш), бўсаға (уйнинг кириш қисми) – бўсаға (ҳаришининг бошланиши). Маънонинг абстракциялашиши орқали ном кўчишда қуйидаги ҳолатларни кузатиш мумкин: нарса-ҳодиса абстракциялашади (қизнинг юзи – гуруҳнинг юзи), белги абстракциялашади (оғир юк – оғирвазят), ҳаракат абстракциялашади (боши ёрилди – онасига ёрилди); пайт маъноси абстракциялашади (бахор фасли – қалбимда баҳор). Оғирлик сўзининг семантик структурасига назар ташласак, ундаги маъно тараққиётининг бир йўналиши нарса ҳажмининг ортиб бориши билан уни қўтаришдаги қийинчиликнинг ҳам ортиб боришига асосланган.”[5] Шу йўсида «масаланинг мушкуллиги», «малоллик», «азоб-уқубат» каби маънолар шаклланган: Ўн бир ёшлиқ Темур, тўққиз ёшлиқ Қобил ва Анварларни тарбия қилиш оғирлиги Нодиранинг устига тушди (Абдулла Қодирий).

Тилшунослигимизда от сўз туркумида абстракциянинг барча турлари мавжуд деб қаралади. Гул, ўсимлик, мева, одам, нарса, предмет, ҳаракат сўзлари умумлаштирувчи абстракция; бахт, саодат, бахтиёрлик, обрў, зийраклик, умид, севги, муҳаббат, гурур каби сўзлар эса айирувчи абстракция натижасидир[5]. Сифат сўз туркумида ҳам ширин, қизил, хушбўй, ёзги каби сўзларда умумлаштирувчи абстракция; ақлли, доно, машхур, зиёли, фаросатли каби сўзларда айирувчи абстракцияни кузатишимиз мумкин. Олмош, сон сўз туркумида умумлаштирувчи абстракциянинг юқори чўққисини кўриш мумкин бўлгани ҳолда, айирувчи абстракция кузатилмайди. Ўзбек тилида мавхумотларнинг кўпчилигини хурсандчилик, ғамгинлик, нохушлик, қувонч, бахт, соғинч, ҳавотир каби ҳолат номлари ташкил этади. Бевосита кузатишда берилмаган, фақат ақлий билиш орқали идрок қилинадиган ҳолатномларини “абстракт ҳолат номлари” деб белгилаш мумкин. Ўзбек тилида ҳолатни ифодаловчи абстракт номлар таҳлилда мазкур гуруҳ элементларининг бир жинсли эмаслигига гувоҳ бўлди.

Мавхум отларни лингвокультурологик таҳлили ҳар икки миллатнинг маданий қиёфасини қайтадан кашф этишга, нутқ одоби бўйича билимларни ўстиришга, ёш авлоднинг бағрикенгликда тарбия топишида ҳамда таржима назариясида ўзига хос амалий аҳамият касб этади деб ҳисоблаймиз. Албатта, тилларнинг ўзиро лингвокультурологик тадқиқлари амалга оширилганини тан оламиз, бироқ қиёсланаётган тилларда тадқиқ қилинадиган масалалар торроқ тил бирликлари мисолида қилинса ишларнинг янада қиммати оширилишига эришиш мумкин деб ҳисоблаймиз.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдурахмонов Ф. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Тошкент: Ўзбекистон Файласуфлари Миллий Жамияти нашриёти, 2008. – Б. 75.
2. Золотарёва Т.А. Семантические особенности английских абстрактных существительных, влияющие на употребление артикля: Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 2003. – С. 15.
3. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. Тошкент; Ўзбекистон, 2002. – Б. 6.
4. Раупова Л. Р., Сайфуллаева Р. Р., Хамраева Х. Х., & Зарипбоева Н. М. (2019). Использование лингвистического корпуса в обучении языку. *Academy*, (8 (47)), 45-47
5. Ҳақимова М. Ўзбек тилида абстракт номларсемантикаси. Дисс...ф.ф.д. Тошкент 2019. – Б. 20.
6. Частотный словарь русского языка / Под ред Л.Н.Засориной. – М.: «Русский язык», 1977. – 936 с. ,с.6
7. Шарипова С., & Раупова Л. (2021). XIX аср биринчи ярми ёзма ёдгорликлариди адабий тил муаммоси. *Общество и инновации*, 2(4/S), 890-898.

Zebiniso ALLAYAROVA,
Shahrisabz davlat Pedagogika insituti f.f.f.d.(PhD) dotsent v/b
E-mail: zeboallayarova51@gmail.com.

O'zMU dotsenti, f.f.d. (DcS) Sa'dullayeva taqrizi asosida

O'ZBEK TILIDAGI O'Z QATLAM AGROTERMINLARINING LISONIY-STRUKTUR XUSUSIYATLARI VA O'ZBEK TILINI BOYISH MANBALARI

Annotatsiya

Dehqonchilik, agrar soha terminlari tizimi har qanday ilmiy terminosistema kabi tushunchalarning shunchaki ro'yxati emas, balki o'ziga xos semiologik tizimdir. Agroterminlar soha tushunchalarining muayyan tizimini ifodalovchi, shuningdek, muayyan ilmiy dunyoqarashni aks ettiruvchi xususiyatlari bilan alohida ajralib turuvchi maxsus leksikani tashkil qiladi. Ayni paytda tabiiy tilga xos lingvistik qonuniyatlar terminologik tizimda ham o'z ifodasini topadi. Shuning uchun agroterminlarni ham tartibga solib turish zaruriyati mavjud. O'zbek tilining alohida mazmuniy maydonini tashkil etgan agrar sohani bildiruvchi tushunchalarning lisoniy ifodasi turli shakliy struktur, semantik, genetik, derivatsion xususiyatlarga ega sanalib, o'ziga yondosh boshqa terminlar tizimi bilan umumiylik va alohidalik kasb etadi.

Kalit so'zlar: Ilmiy dunyoqarash, o'z qatlam, maxsus leksika, umumturkiy va o'zbekcha terminlar, o'zlashgan qatlam, arabcha agroterminlar, dehqonchilik terminlari, forscha agroterminlar, ruscha agroterminlar, baynalmilal agroterminlar, suv, asos, affiks.

LINGUISTIC-STRUCTURAL FEATURES OF AGROTERMS OF THEIR OWN LAYER IN THE UZBEK LANGUAGE

Abstract

Farming, agricultural industry term system is not just a list of words like every science term system, and it is a typically semiological system. Agro terms represent a specific system of field concepts, and so, they form a special lexicon that is distinguished by its features that reflect a specific scientific worldview. At the same time, the linguistic regularities characteristic of natural language are also expressed in the terminological system. Therefore, there is a need to regulate agro terms.

The linguistic expression of the concepts denoting the agrarian field, which constitutes a separate meaningful area of the Uzbek language, has various formal-structural, semantic, genetic, derivational characteristics, and acquires commonality and uniqueness with the system of other related terms.

Key words: Scientific worldview, original layer, special vocabulary, common Turkic and Uzbek terms, mastered layer, Arabic agricultural terms, agricultural terms, Persian agricultural terms, Russian agricultural terms, international agricultural terms, water, basis, affix.

ЛИНГВО-СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ АГРОТЕРМИНОВ СОБСТВЕННОГО СЛОЯ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Система терминов земледелия, аграрного поля представляет собой не просто перечень понятий, как любая научная терминология, а своеобразная семиологическая система. Агротермины представляют собой специфическую систему полевых понятий и в то же время образуют особую лексику, отличающуюся своими особенностями, отражающими конкретное научное мировоззрение. В то же время языковые закономерности, характерные для естественного языка, выражаются и в терминологической системе. Поэтому возникает необходимость регулирования агротерминов. Языковое выражение понятий, обозначающих аграрную сферу, составляющую отдельную содержательную область узбекского языка, имеет различные структурно-семантические, генетические, словообразовательные особенности, приобретает общность и своеобразие с системой других родственных терминов.

Ключевые слова: Научное мировоззрение, собственный пласт, специальная лексика, общетюркские и узбекские термины, исконный пласт, арабские агротермины, сельскохозяйственные термины, персидские агротермины, русские агротермины, международные агротермины, вода, основа, аффикс.

Kirish. Bugungi o'zbek tili agroterminlar tizimi ibtidoiy dehqonchilik va zamonaviy agrar sohaning uyg'unlashgan nuqtasidagi tushuncha va hodisalarni ifodalovchi turli ifoda va ma'nolarga ega bo'lgan terminlardan tarkib topgan. Qadim dehqonchilik madaniyati bilan zamonaviy agrar sohalarning o'zaro integratsiyasi natijasi soha terminlari ma'no ko'lamining kengayishi va terminlar tizimining boyish omili sifatida namoyon bo'ladi. O'zbek xalqi tarixi va madaniyatida dehqonchilikning bog'dorchilik, sabzavotchilik, polizchilik, paxtachilik kabi ichki sohalari alohida ahamiyat kasb etib, barqaror o'rin egallab keladi. Shuningdek, fan-texnika yutuqlari, islohot hamda innovatsiyalarning agrar sohaga keng va samarali tatbiq qilinishi bu sohaning shiddat bilan rivojlanishiga muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Bu jarayon va holat esa agrar soha terminlari tizimi va tarkibida,

ularning leksik-semantik tabiatida ham namoyon bo'lishi tabiiy.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Turli tillarga mansub terminlar, terminologiyaning nazariy muammolari bilan shug'ullangan G.O.Vinokur, AA.Reformatiskiy, V.V.Vinogradov, S.G. Barxudarov, O.S. Axmanova, K.A.Levkovskaya, B.N.Golovin, V.P.Danilenko, V.M.Leychik, shuningdek, muammoning amaliy jihatlarni o'rgangan D.S.Lotte, S.A.Chapligina, S.I.Korshunova, G.L.Kandelaki tadqiqotlarida terminologiya so'zi asosan ikki ma'noda qo'llanilgan:

1.Terminologiya - muayyan sohalarda maxsus ma'noni ifodalovchi so'z va so'z birikmalari majmui.
2.Terminologiya-terminlarning grammatik sathdagi o'rni va tilda amal qilish bilan bog'liq bo'lgan muayyan qonuniyatlarni

o'rganish bilan shug'ullanuvchi lingvistikaning alohida aspekti [1]. O'zbek tilining izohli lug'atida termin so'ziga quyidagicha ta'rif berilgan: Termin [lot.terminus-check. chegara] Fan, texnika, kasb-hunarning biror sohasiga xos muayyan bir tushunchaning aniq va barqaror ifodasi bo'lgan so'z e'ki so'z birikmasi; atama. Botanika terminlari. Zargarlik terminlari. Paxtachilik terminlari. – Yo'ldosh..Elmurodga notanish terminlarni tushuntira ketdi. Shuhrat, Shinelli yillar[2]. Terminlar ilmiy kommunikatsiyadan jonli so'zlashuvga o'tganda, xalq uchun tushunarli so'zga aylana boradi. —O'TAL. XX asrning 70-yillarida nashr etilgan —The World Encyclopedia Dictionary lug'atida termin so'zi quyidagicha ta'riflangan: —Terminology-the special words or terms used in science, art, business and economy[3]. Tarjimasini nazariy va amaliy jihatdan o'rganish katta ahamiyat kasb etadi. O'zbek tilining agroterminlar tizimi ham boshqa leksik-terminologik tizimlarda kuzatilganidek o'zbek tili ichki imkoniyatlari va tashqi manbalar hisobiga ham boyib, rivojlanib, takomillashib kelmoqda. Hozirgi kunda mavjud tarixiy adabiyot va manbalar, lug'atlarga asoslanib o'zbek tili agroterminlarini asosan turkiy tillar, xususan, o'zbek tili, arab, fors, rus va boshqa tillarga mansubligini belgilaymiz. Shunga monand, o'zbek tili agroterminlarini o'z va o'zlashganlik nuqtai nazaridan quyidagicha tasniflash mumkin:

1) o'z qatlam (umumturkiy va o'zbekcha terminlar);

2) o'zlashgan qatlam:

arabcha agroterminlar;

forscha agroterminlar;

ruscha agroterminlar;

baynalmilal agroterminlar.

O'zbek tilining tarixi bilan bog'liq yozma manba va tadqiqotlarga ko'ra, o'zbek tilining umumturkiy va o'zbekcha agroterminlari sifatida quyidagilarni qayd etish lozim: ariq, arpa, bug'doy, burchoq, bo'yinturuq, irmoq, boshqoq, alang, chechak, maysa, kunjut, olma, ekin, ekma, sochma, terim, urug', ildiz, tegirmon, buloq, yer, tuproq, otiz, yaproq, dala, cho'l, qumloq, qumoq, suv, o'zan, dengiz, tomir, tarvuz, tariq, chiy, bo'g'im, uzum, qo'sh, qatqaloq, quloq, jilg'a, o'ra, ko'l, chopiq, taqir, adoq, balchiq, o'pqn, oqim, oqizoq, yoyilma, uya, sug'orish, ekish kabilar[4].

Bundan ma'lum bo'ladiki, o'zbek tili turkiy tillarning tarkibiga kiruvchi qadimiy va o'z yozuv tarixiga ega til sifatida tarixiy leksikaga xos bo'lgan umumturkiy so'z va terminlarni ham saqlab kelish barobarida o'z ichki imkoniyati hisobiga ham boyib kelmoqda. Qayd qilingan so'z va terminlar faqat lisoniy hodisagina emas, balki dehqonchilik tarixi va madaniyatidan ham dalolat beruvchi lingvokulturologik hodisa hamdir.

O'zbek tili agroterminlari tizimidagi turkiy tilga xos birliklarni belgilash va aniqlashda muhim asos bo'lib xizmat qiluvchi "Devonu lug'otit turk" asarida suv va suvchilik tushunchalari bilan bog'liq 1200 dan ortiq so'z va termin mavjudligi aniqlangan. Suvlamoq, aqindi suv, suzundi suv, suzuk suv, suvlag', suvsamoq, suvg'armoq, oqmoq kabi umumturkiy qatlamga mansub atamalarni misol sifatida keltirish mumkin[5].

"O'zbek tilining dehqonchilik leksikasi" asarida suv atamasi qadimgi turkiy tilda 30 ga yaqin, hozirgi o'zbek tilida 700 dan ortiq leksik birliklarning yasalishiga asos bo'lganligi haqida ma'lumot berilib, quyidagilar suv tushunchasi bilan bevosita bog'liq sodda va qo'shma tuzilishli dehqonchilik

terminlari sifatida qayd qilinadi: "ko'chat suv, lotok suvi, suvkanal, suvto'g'on, suv ombor, birinchi suv, suvxona, shirin suv, ko'lmak suv, turg'un suv, suvchi, suvdon, sariq suv, suv yig'moq, qoqsuv, suvlanmoq, suvsinmoq, suv quymoq, suv solmoq, suv bermoq, suv suzmoq ..." [6].

Kuzatuvlarimizga ko'ra, o'zbek tilining dehqonchilik sohasi bilan bog'liq terminlari tizimining asosiy qismini o'z qatlam tashkil etadi. Fe'ning infinitiv (harakat nomi) shaklini hosil qiluvchi qator affiksalar vositasida hosil qilingan bunday terminlar deyarli barcha terminosistemada keng qo'llanilib kelinmoqda. Quyidagi affiksalar vositasida o'z qatlamga oid agroterminlar hosil qilingan:

1.—(i)sh: ekish, chopish, suvlash, shudgorlash, yanchish, yig'ish, terish, dorilash, o'g'itlash, saralash, cho'llatish, sovurish, tekislash, chanqatish, tomchilatish, changlatish kabilar.

2.—lash: yaganalash, drenajlash, kartalash, kaliylash, fosforlash, payvandlash, chizellash, parvarishlash va boshq.

3.—lashtirish: o'zlashtirish, mexanizatsiyalashtirish, intensivlashtirish, rejalashtirish, rayonlashtirish va boshq.

4.—lantirish: oziqlantirish, suvsizlantirish,

Ingliz tilidagi agrar terminlar hosil bo'lishida esa quyidagi affiksalar faol hisoblanadi:

1.- ic: acidic, genetic, genomic, nomadic, organic, parasitic phenotypic,

2.-ing: gleying, farming, goatling grading up grazing greening growing lambing, rustling,

3.-er/or: farmer, harvester, irrigator, keeper, producer, rotavator,

4.-fy: acidify, humidify,

5.-r: activator, cultivator,

6.-tion: aeration, afforestation, immunization, infestation, infection, infestation, injection, irradiation, isolation,

7. al/l: marginal, natural, nutritiona,

8. inter+: intercrop, intercropping, interculture, internode... kabilar

O'z qatlam tarkibida ekin, ekinchi, ekmoq, ko'kar-moq, ketmon, omoch, ko'tarma, bog'lama, bo'g'ot, kechik, tirkak, toshqin, uvat, egat (agat), o'roq, o'roqchi kabi birliklar o'zbekcha agroterminlar sifatida qaraladi.

O'zlashma qatlamga mansub dehqonchilik terminlari, yuqorida ta'kidlanganidek, o'zga tillarga tegishlilik nuqtai nazaridan quyidagi guruhlarga ajraladi:

- arabcha agroterminlar (anhor, alaf, amlok, ijara, mulk, sel, hashar, hosilot, vodiy, sohil, vaqf, baqlajon, havza ...);

- forscha agroterminlar (karta, dehqon, mirob, paykal, zaxkash, jo'ya, shox, sho'r, bahori, gul, yagana, nihol, marza, maydon, girdob, g'alla, g'allakor...);

- ruscha va boshqa tillar agroterminlari (irrigatsiya, melioratsiya, fermer, plug, traktor, drenaj, agrotexnika, kanal, irrigator, kaliy, mineral, agronom, seleksiya, kombayn, kultivatsiya, fosfor, vegetativ...).

O'zbek tilining agroterminlari tarkibida rus tili va u orqali o'zlashgan birliklar boshqa til terminlariga nisbatan ancha katta miqdorni tashkil etadi. Bu holat qishloq xo'jaligi, xususan, dehqonchilik sohasining keyingi davrlarda keng va shiddat bilan rivojlanishi, taraqqiyoti bilan izohlanadi. Ijtimoiy hayotning o'zgarishi, fan-texnikaning rivoji, albatta, tilning leksikasida, jumladan, uning terminosistemasida ham yaqqol namoyon bo'ladi. "Boshqa tillardan olingan so'zlar hisobiga adabiy til lug'at tarkibining to'lib borishi til taraqqiyotining sezilarli holatlaridan biridir"[6]. Muayyan terminlar tizimining shakllanish va rivojlanish bosqich va omillarini tekshirish, terminologik birliklarni tarixiy-etimologik aspektida tadqiq qilish tillararo munosabatlarni, terminosistemaning tarkibi va taraqqiyotini, terminlar lisoniy qiymatini belgilash va baholashda muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbek tili agroterminlari tarkibida, yuqorida ta'kidlanganidek, o'zlashma qatlamga mansub terminlar mavjud

bo'lib, o'z qatlam agroterminlari tizimining muhim boyish manbaini tashkil etadi. Shunga muvofiq, hozirgi o'zbek tilining o'z qatlam agroterminlarini quyidagicha guruhlariga ajratishimiz mumkin: 1.Fors-tojikcha asosli o'z qatlam agroterminlari. O'zbek tili leksik tizimida fors-tojikcha so'zlar va terminlar miqdori anchani tashkil qiladi. A.K.Borovkov, F.Kamolov, S.Usmonov kabi tilshunoslarning tadqiqotlariga ko'ra[7], o'zbek tiliga turli xil ma'noli leksik birliklar o'zlashishi bilan birga dehqonchilik va agrar sohaga oid terminlar ham o'zlashgan. Shu agroterminlar asosida esa yasovchi affikslar orqali fors-tojikcha asosli o'zbekcha agroterminlar hosil qilingan: dehqonchilik, bahorgi, gullash, yaganalash, marza olmoq, payvandlash, g'allachilik, shonlash, parvarishlash, zaharlanish, changlanish, changlantirish, namlik, namlanish, shikastlanish, shudgorla, shudgorlash, dorilash kabi. Fors-tojik tilidan o'zlashgan so'zlarga -la, -lan, -lash, -gi, -chi, -chilik so'z yasovchi affiksalar va olmoq, qilmoq, bermoq kabi yordamchi fe'llar yordamida ko'plab o'zbek tilining qo'shma fe'llari yasalgan: marza olmoq, payvand qilmoq, parvarish qilmoq, yagana qilmoq, shudgor qilmoq, dori bermoq kabilar.

2.Arabcha asosli o'z qatlam agroterminlari. Yasalish asosi arabcha bo'lgan o'z qatlamga mansub agroterminlar ham o'zbek tili lug'at tarkibida ancha miqdorni tashkil qiladi. Yuqorida qayd qilingan yasovchi affiksalar arabcha asosli o'z qatlam agroterminlarini hosil qilishda ham faol ishtirok etadi: ijara, mulkchilik, hasharchi, hosilotlik, iqlimlashish, zararlanish, kasallanish, mahalliyashtirish singari.

3.Ruscha va baynalmilal asosli o'z qatlam agroterminlari. O'zbek tilining o'z qatlam agroterminlari tizimida asosi rus tili va g'arb tillaridan bo'lgan terminlar ham talaygina. Rus tilida Yevropa tillaridan o'zlashtirilgan jarayonlarni anglatuvchi terminlarning bir qanchasi "asos+siya (-siya)", "asos+atsiya", "asos+yatsiya" qoliplari asosida shakllantirilgan bo'lib, o'zbek tilining yasovchi affiksalar yordamida o'z qatlam agroterminlari maqomiga ega bo'lgan. Ular "o'zlashma asos+o'zbekcha yasovchi" derivatsiya qolipi asosida yuzaga kelgan hisoblanadi. Bular baynalmilal o'zlashmaga, asosan, -lash, ayrim holatlarda

-lashtirish affiksalar qo'shilishi natijasidir: melioratsiyalash, drenajlash, kaliylash, dezinseksiyalash, dezinseksiyalash, defoliatsiyalash, dustlash, boronalash, intensivlash, kollektivlashtirish, mexanizatsiyalash, mexanizatsiyalashtirish, klasterlashtirish, minerallashtirish, kultivatsiyalash, fosforlash, chizellash, gibridlash kabilar. Bundan tashqari, -chi, -lik, -chilik yasovchi affiksalar vositasida ham o'zlashma asosli o'z qatlam agroterminlari hosil qilingan: fermerlik, agronomlik, seleksiyachi, kombaynchi, seleksiyachilik va boshq.

Shuni ta'kidlash lozimki, qayd etilgan agroterminlarning asosi mustaqillik davrigacha o'zbek tiliga rus tilidan, istiqlov davrida esa bevosita boshqa xorijiy tillardan, xususan, ingliz tilidan to'g'ridan to'g'ri o'zlashmoqda.

Umuman olganda, o'zbek tilining terminologik tizimidan ko'plab agroterminlar o'rin egallab, sohaviy qo'llanishda faol hisoblanadi. Ular genetik jihatdan, avvalo, o'z qatlamga oid birliklardir. Shuningdek, agroterminlar tizimida o'zlashma asosli terminlar ham o'zining barqaror o'rniga ega. Fors-tojik, arab tillari hamda ruscha-baynalmilal asoslardan yasalgan agroterminlar shular jumlasidandir. Shu kabi agroterminlarning yasalishida o'zbek tilining -lash, -lashish, -lashtirish, -chi, -chilik, -lik yasovchi affiksalar faol ishtirok etadi.

Kuzatilganidek, o'zbek tilining agroterminlar tizimi o'z va o'zlashma qatlam birliklari hisobiga boyib, rivojlanib kelmoqda. O'z qatlamga mansub yangi terminlarning vujudga kelishida o'zlashma terminlar ham muhim omil sanalib, yasalish asosi va vositasi sifatida faol ishtirok etadi. Bu holat o'zbek tilining agroterminlari tizimida ham kuzatiladi.

Rus olimi S.V. Grinev-Grinevich tomonidan umuman terminlar struktur jihatdan termin-so'zlar va termin-birikmalar (ikki va undan ortiq o'zakli leksemalar)ga ajratiladi[8]. Ana shu tasnifga asoslanib o'zbek tili agroterminlarini struktur jihatdan sodda va murakkab shakllarga ajratamiz. Sodda tuzilishli terminlar o'z va o'zlashma qatlamga oid birliklar sanalsa, murakkab tuzilishli turlari, asosan, o'z qatlam terminlaridir.

1.Sodda tarkibli agroterminlar. Sodda terminlar tub yoki yasamaligi jihatidan ham farqlilik kasb etadi. Shunga ko'ra, sodda tub va sodda yasama terminlarga bo'linadi:

a) sodda tub agroterminlar: ekin, suv, kanal, agronom, fermer, ariq, bug'doy, o'g'it, paxta, daraxt, egat, o'zan, plug, seleksiya, urug', payvand, o'rish, ekish, hosil, iqlim, tuproq, yer, sug'orish, vegetativ, ko'chat, boshqoq, o't, gul, barg, shona, ketmon, chigit, maydon, dala, karta, paykal, girdob, dehqon, mirob, marza, anhor, zang, shirkat, melioratsiya, kaliy, fosfor...;

b) sodda yasama agroterminlar: dehqonchilik, polizchilik, paxtakor, fermerlik, sug'orma, ekma, o'g'itlash, serhosil, suvxo'r, namlik, ziroatchi, ijarachi, pudratchi, suvchi, paychi, terim, o'rim, chopiqchi, o'roqchi, tomchilatish, payvandlash, o'zlashtirish, cho'latish, bug'doyzor, gullamoq, changlatish, chizellash, parvarishlash, barglamoq, suvlamoq, molalamoq, yaganalamoq, shudgorlamoq, shonalamoq, almashlamoq, urug'lamoq ...

Sodda tub agroterminlar genetik jihatdan o'zbek va boshqa turli tillarga mansublik kasb etadi.

2. Murakkab tarkibli agroterminlar. Murakkab tarkibli terminlar kamida ikki asosli bo'lishini qayd etish lozim. Bunday terminlarni ikki komponentli, uch komponentli, to'rt komponentli va hokazo guruhlariga ajratish mumkin:

a) ikki komponentli agroterminlar: turg'un suv, suv qo'yish, suv berish, paykal olish, agat ochish, yer ag'darish, suvxo'r ekin, vaqf yer, ariqhayrov, ammiakli selitra, kaliyli o'g'it, meliorativ tadbir, tuproq minerologiyasi, artezian quduq, qishloq xo'jaligi, fermer xo'jaligi, vegetatsiya davri, tuproq strukturasi, dehqon xo'jaligi, suvdan foydalanish, almashlab ekish, dehqonchilik madaniyati, yer kodeksi ...

b) uch komponentli agroterminlar: ochiq kanal sistemasi, tuproqning mexanik tarkibi, tuproqning fizik xossasi, gidrotexnik-muhandislik melioratsiyasi, qishloq xo'jalik melioratsiyasi, qishloq xo'jaligi kooperativi, dehqonchilik sanoati integratsiyasi, paxta terish mashinasi, urug'likni ekishga tayyorlash, chilgi urug' handalak, o'simlikning suv balansi ...

v) to'rt va undan ko'p komponentli agroterminlar: bir galgi sug'orish gidromoduli, ichdan ta'sir etuvchi zaharli moddalar, karantin zarakunandalar va kasalliklar, kemiruvchi ko'k qurt to'plami ...

Xulosa. Terminlar tadqiqiga bag'ishlangan ishlar va leksikografik manbalarga diqqat qaratilsa, ularda ikki komponentli terminlar boshqa murakkab tarkibli terminlarga nisbatan katta miqdorni tashkil etishi kuzatiladi.

ADABIYOTLAR

1. Лейчик В.М. Номенклатура-промежуточное звено междутерминами и собственными именами // Вопросы терминологии и лингвистической статистики.-Воронеж: 1971.-161с.
2. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jild. 1-5-jildlar. – Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006-2008;
3. Sherman Le Roy Wallace. Taxation in Egypt .Princeton, N.J.:Princeton University Press, 1938.521 h
4. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining etimologik lug'ati. – Toshkent: Universitet, 2009. – 284 b.;

5. Dehqonchilik so'zlarining qisqacha izohli lug'ati. (Tuzuvchi: Jabborov X.) – Qarshi: Nasaf, 2016. – 296 b.; Jabborov X. O'zbek tilining dehqonchilik leksikasi. – Toshkent: FAN, 2011. – 160 b.
6. Aytbayev D.P. M.Koshg'ariyning “Devonu lug'ot-it turk” asaridagi suv ilmi atamalari va gidrografik ma'lumotlar haqida // O'zbekiston geografiya jamiyati axboroti, 1999. 20-jild. – B. 178-181.
7. Jabborov X. O'zbek tilining dehqonchilik leksikasi. – Toshkent: FAN, 2011. –160 b. –B. 49.
8. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – Toshkent: FAN, 1985. – B. 85.

Умида АННАКУЛОВА,
преподаватель Термезский государственный университет
E-mail: annakulovau@gmail.com

ЎзМУ доценти Ж.Махмудов тақризи асосида

SALOMAT VAFO AND HER HEROES IN A FOLKLORE SETTING

Abstract

This article discusses the work of the Uzbek modern writer Salomat Vafo as a master of psychological prose who managed to convey the tragedy of her works through legends, myths, rituals and traditions of Central Asia. The main attention in the work the author focuses on the artistic techniques of the writer and the means of displaying the inner world of a person through his spiritual beginning. The novelty of the scientific work is that the author, using the example of the work of Salomat Vafo, refers to modern Uzbek literature with its folklore aspects, which help to better consider and study the works of the writer.

Key words: Uzbek literature, "women's prose", the spiritual world of heroes, traditions, rituals, legends, Central Asia.

SALOM VAFO VA UNING QAHRAMONLARI FOLKLOR RAMKASIDA

Annotatsiya

Ushbu maqolada O'zbek zamonaviy yozuvchisi Salom Vafoning asarlari o'rta Osiyoning afsonalari, miqlar, marosimlari va urf-odatlarini orqali o'z asarlarining fojiasini etkazishga muvaffaq bo'lgan psixologik Nasr ustasi sifatida ko'rib chiqiladi. Muallif asarning asosiy e'tiborini yozuvchining badiiy texnikasi va insonning ichki dunyosini uning ma'naviy printsiplari orqali namoyish etish vositalariga qaratadi. Ilmiy ishning yangiligi shundaki, Muallif Salomat vafo ijodi misolida zamonaviy o'zbek adabiyoti ga o'zining folklor jihatlari bilan murojaat milady, bu esa yozuvchining asarlarini yaxshiroq ko'rib chiqish va o'rganishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: O'zbek adabiyoti, "ayol Nasri", qahramonlarning ma'naviy dunyosi, urf-odatlar, marosimlar, afsonalar, O'rta Osiyo.

САЛОМАТ ВАФО И ЕЁ ГЕРОИ В ФОЛЬКЛОРНОЙ ОПРАВЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается творчество узбекской современной писательницы Саломат Вафо как мастера психологической прозы, сумевшей передать трагизм своих произведений через легенды, мифы, обряды и традиции Средней Азии. Основное внимание в работе автор акцентирует на художественных приёмах писательницы и средствах отображения внутреннего мира человека через его духовное начало. Новизна научной работы в том, что автор на примере творчества Саломат Вафо обращается к современной узбекской литературе с её фольклорными аспектами, которые помогают лучше рассмотреть и изучить работы писательницы.

Ключевые слова: Узбекская литература, «женская проза», духовный мир героев, традиции, обряды, легенды, Средняя Азия.

Введение. На рубеже Независимости современная узбекская литература представлена талантливыми писательницами представительницами «женской прозы», такими как Джамия Эргашевна, Зульфия Куролбой кизи и Саломат Вафо. Писательницы своим творчеством сумели передать образ узбекской женщины, выдержавшей и вытерпевшей все невзгоды «развала», житейские невзгоды обывательской жизни, полные каждодневной рутинной проблемы, Писательницы, в своих произведениях, сумели раскрыть роль узбекской женщины в современном мире через призму прошлого, которое ощущается в каждом их рассказе. Они сумели передать всю гуманность узбекской женщины, принадлежащей к разным сословиям и профессиям. Факт интересен тем, что до них ни один из писателей Узбекистана не затрагивал внутреннего мира и подробного описания обрядов и традиций своих соотечественниц.

Политические изменения сыграли не маловажную роль и в социальной жизни народа, повлекшие за собой изменения в духовном и нравственном мире узбекской женщины. В литературных трудах, авторов, указанных выше, можно найти тексты, в которых ощущаются все качества и чувства внутреннего мира узбекской женщины. Героини, узбекских писательниц, грезят о лучшем будущем через тернии страданий, ниспосланных им судьбой. Порой они безсильны перед всеми испытаниями

судьбы, но вера в лучшее будущее помогает пробудить в них дух воительницы, борющейся за счастье своей семьи.

Материалы и методы. Саломат Вафо вошла в узбекскую литературу не так давно, но её работы смогли стать неким толчком в развитие литературы Узбекистана. Её роман «Таинственное государство» («Гилсим салтанати», 2004), является одним из первых, написанных на историческую тему женщиной-писательницей. Своей откровенностью и беспощадностью, писательница смогла стать на ступень выше среди других авторов узбекской «женской прозы» [1].

Её индивидуальный подход к каждому из героев, полон элементов экспрессивности, способной воссоздать субъективный мир героини. Она смогла затронуть одно из лучших качеств женщины – любовь, способной пробудить человеческие качества в самые трудные минуты разочарования и лишения. Любить и быть любимой – это основная проблема героини Саломат Вафо, осложнённой проблемами глубокого эмоционального и духовного самонализа в психологической ситуации окаймлённой фольклорными традициями.

Её героиня рассказа «Гора Бутан» женщина потерявшая смысл жизни, уставшая от обывательности, не чувствующая любви близких и не чувствующей духовного равновесия среди таких же, как и она. В кой-то мере этот рассказ напоминает крик души самого автора, мысли которого захлаплены невзгодами каждодневной

суеты. У Л.Я Гинсбурга есть высказывание о том, что человек, в порядке сознательного обмана, предлагает обществу некий украшенный образ, вовсе не соответствующий внутреннему содержанию личности [5]. Или наоборот, человек стремится и внутренне отождествиться со своим сублимированным образом, по возможности вытесняя из сознания всё, что ему противоречит.

В «Горе Бутан» героиня показана вечной труженицей, не нашедшей успокоения в своей работе и в своей судьбе, но ей удаётся найти внутреннее расслабление в пустыне у подножия горы Бутан. Её разум устал от жизненной суеты, и ей нравятся тишина и покой природы, которые она обрела именно здесь. Нетронутая красота пейзажа чаруют её. Она понимает, что это и есть тот мир, о котором она всегда грезит. И только теперь она понимает смысл жизни, и только тут она обретает душевное спокойствие. Всё здесь тождественно с её душой. Попав в объятия природы, где она ощущает тишину, покой и безмятежность, она понимает, что это и есть то самое место, где бы ей хотелось спрятаться от проблем внешнего мира.

Писательница, в деталях, разъясняет о всей своей душевной боли, что напоминает о её незащитности перед мужской волей. И здесь, на лоне царственной природы, она находит для себя духовника, встреча с которым для неё оборачивается очередной утратой. Ей нравился его голос, убаюкивающий напеванием молитв. Хотя и многие слова из гипнотизирующей речи были ей непонятны, но они обладали очищающей силой. Душа её обновлялась слезами, которыми она не в силах была управлять. Околдованная всем существом, она чувствовала к нему притяжение, хотя разум управлял чувствами. Они вместе паломничали, обходили с молитвами могилы великих предков, просили душевного успокоения и счастья.

Саломат Вафо удаётся передать чувства героини, анализирующие всю свою жизнь от начала до конца. Автор прекрасно ощущает каждое душевное переживание, передавая это всё через монолог своего «прототипа». Мы видим, что автор тоже обыкновенная женщина, мечтающая о женском счастье. И автору, и героине, как «хранительнице домашнего очага», нужно надёжное плечо, на которое она могла бы опереться и найти душевное успокоение. Этого «плеча» ей не хватало во внешнем мире и поэтому глядя на этого кохина (духовника), отрёкшегося от внешнего мира, она понимает, что их души родственны. Кохин верен своим принципам, и повторять своих ошибок он не намерен. Их внутренний монолог переходит во внутренний диалог. Она просит его спасти любя, а он доказывает, что нет в любви спасения. Его оправдания полны предательства и разочарований и только у подножия этой величественной горы он может управлять собой и своими чувствами.

Героиня не находит того чего искала, ведь одно из женских предназначение любить и быть любимой. Она вынуждена покинуть этот рай, ощутив только платоническое наслаждение. Героиня смогла обуздать свою страсть и прислушавшись к своему внутреннему голосу очистить свою душу от проблем современного мира. Образ героини, обрамлённый переживанием, вызывает у читателей такой же внутренний дискомфорт, так как кладбище напоминает о смерти, которую нельзя миновать.

Описание кладбища оваяно мистикой и по поверью там нельзя ходить одному, иначе злые духи могут забрать твою душу. Поэтому героине сопровождает кохия. ...Мы навещали гробницы большие и малые, поклонялись им. Кохин нарастав читал молитвы. Его голос, юный, звучный, звенел в давно опустевших кельях, нарушая вековую тишину. Воздух становился теплее, казалось, что вот-вот великие, веками спавшие в

могилах, поднимутся из-под своих надгробий, встанут, покачиваясь, распрямляя стан [2].

Героиня рассказа верит в тайную силу молитвы... В лице кохина проступала тайная сила молитвы: словно кающийся грешник он касался лбом камня, снова и снова отбивая поклоны. Голос управлял всем его существом, звал за собой, звал вырваться из кельи, оставить позади чудесную гору, взлететь Автор сравнивает голос духовника с волшебным голосом птицы Феникс. Героиня в каждой детали своего существования видит что-то из мистики... Я жила мечтой: однажды найдется смелый богатырь, прилетит на крылатом коне и увезет меня с собой... [2].

Увидев развалины старой крепости, автор вспоминает легенду о девушках Бакра. Они как истинные воительницы были не победимы в войнах и очень умны в науках, но и их сломил дев (мифическое существо мужского пола). Автор подробно описывает развалины, чем способствует погружению в мир прошлого этих легендарных девушек.

Саломат Вафо с отвращением относится к жертвоприношению... Паломники должны приносить жертвы. Каждый день по близости резали овец, каждый день доносился запах крови и протухающей требухи, вызывая во мне брезгливое отвращение к еде. Я чуть с ума не сошла от этого. Увижу кровь — и вся начинаю трястись, мерещатся целые отары безголовых овец, пробегающих мимо меня, слышатся предсмертные хрипы [2]. Люди, люди, до чего вы безжалостны! У меня душа болела за этих бессловесных, кротких существ, неизвестно за какую вину приносимых в жертву без счета. Здесь она добавляет и историю о сбежавшей овце, которую всё же зарезали, найдя в утробе ягнёнка [2].

Этот рассказ полон фольклорного описания легенд, пословиц, сказаний, которыми она дополняет внутреннее переживание и духовное опустошение героини, не нашедшей себя в современном мире.

Опыт сопереживания знаком читателю по многим произведениям Саломат Вафо. В её рассказе «Устюрт» так же можно ощутить глубокие чувства волнения из-за пассажиров злополучного грузовика, перевозившего людей через пустыню, чуть не ставшими добычей волков.

В произведениях автора ощущается не поддельная любовь и уважение к ближнему, они полны чувств сострадания и гуманности. Она через своих героев даёт нам понять о глубинах человеческой души со всеми свойственными им проблемами.

Обсуждение. Основные герои Саломат Вафо простые женщины, уставшие от жизненных противоречий. У каждой из них свой взгляд на мирозерцание. Её героини проходят стадию депрессионного воззрения на жизнь. Они измучены каждодневным гонением за счастьем, а счастьем для них является - спокойствие в семье и сытость домочадцев. Каждая из героинь проходит стадию сдачи экзаменов на выносливость. Судьба испытывает каждую из них особой проверкой на прочность, но не сумев сломить даёт лишь шанс на существование в муках и страданиях. В галерее образов женщин Саломат Вафо наши современницы чаще всего пребывают в духовном и нравственном кризисе, чья личность, нравственный мир проходит своеобразный экзамен из-за горести жизни, испытаний судьбы. И это рабское преклонение перед мужским полом остаётся у женщин Востока из пакон веков, ведь уважение к мужчине сравнимо с уважением к Богу.

В рассказе «Женщина, забывшая себя» автору, удаётся открыто прикоснуться к человеческой психике и к подсознанию женщины перенёсшей аборт. Автор сумел так подробно, честно и с болью написать об аборте. ... утешаюсь мыслью: род человеческий создан для горя,

тоски и мучений [3]. И так может только человек, выстрадавший на себе все тяготы аборта. Читая описание всего процесса аборта, чувствуешь психологизм женщины, которая лишается самого дорогого. Саломат Вафо, как женщине мусульманке, удалось разрушить стереотипы, открыто сказав о тяжком грехе, вызывающего ужас в подсознание человека. ... Какая боль! Всё моё тело, вся сущность моих тридцати лет, все члены мои, все органы, все частицы скорбят о младенце [3].

В этом рассказе о героине ничего не рассказывается. Мы так и не узнали причины, которая заставила её лечь под скальпель акушера. Автор через этот сюжет хочет донести до нас и об этой проблематичной стороне женщины добровольно, а может насильственно отказывающейся от своей половины сердца. Эта горькая правда, пережитая чуть ли не каждой женщиной, является напоминанием о безвыходности жизненной ситуации. В какой-то мере Саломат Вафо, просит женщин опомниться и не быть губителями божьего дара.

Баю-баю, дитя моё, /Баю-баю, дитя моё, /небо моё, /Баю-баю дитя, / ты стремление моё, /Баю-баю, дитя, / ты томление моё... [3]. Мать поёт прощальную колыбельную песню своему не родившемуся ребёнку. Колыбельная – эпиграф напоминает нам о предопределении женщины, в первую очередь дарить и лелеять жизнь. Слова колыбельной – стремление и томление говорят о тяжёлых доли материнства, где мать мечтает о стремительном росте ребёнка и о том, что томительна судьба материнства.

Автор усугубляет описание ножа. Нож ассоциируется с предметом забирающего жизнь. ... [3].

Героиня понимает весь ужас происходящего, и мы видим, что она здесь не первый раз. Она стремительно покидает место казни, обвиняя себя в смерти своего малыша, но её душевное состояние передаётся через внутренний голос. Весь трагизм ситуации возникает между сознательным и бессознательным действием героини. Писательница старается открыто соединить свою судьбу с судьбой героини, там и рождается то, что мы называем «лирическим я», и это, наверное, наиболее понятное для нас рассуждение и проявление чувств. При чтении этого рассказа, от начала до конца, читательницы могут ощутить на себе эту безысходность героини. И колыбельная песня, и рассказ отца о ноже ассоциируются как дающее и забирающее жизнь Отец, ты говорил, что в ноже есть злая сила. ... [3].

По поверьям колыбельная, которую поёт мать, является напутственно внушающей песней, определяющей судьбу малыша. Поэтому слова колыбельной подобраны не только под такт ударов сердца и как гипнотизирующе -успокаивающее, но и как предсказывающее и направляющее разум ребёнка к будущему предназначению. А нож – это орудие способное забрать жизнь и поэтому при чтении намаза (молитвы) благоденствия он не должен быть виден сидящим вокруг.

Ойдын - героиня рассказа «Безымянный корабль» два года прожила на чужбине, многому её научила жизнь. Крепко став на ноги, она уже могла различать - хорошее от плохого. Многие она осознала вдали от родины.

Получив печальное известие, о смерти матери, она тут же прилетела в маленький городок, недалеко от Арала. При перелёте Ойдын думает о тяжёлой доле женщины, теряющей все невзгоды семейной жизни. Она сравнивает образ своей матери с образом родины, проходящий почти во многих произведениях автора. Этот образ помогает обобщить всё понятие женской судьбы с образом Родины.

И этот образ матери – Родины, параллельно возникает в жизни каждого человека, помогая стать личностью. Ойдын глубоко переживает смерть матери, но и судьбы женщин –попутчиц, не оставляют её равнодушной. «Молчаливые женщины, наверное, ещё молодые, заматанные в многочисленные платки, с руками, не знающими никаких маникюров, равнодушно стояли возле своих тележек с жареными пирожками» [4].

Фатима – одна из этих торговки пирожков или совсем ещё молодая девушка, которая выживает, торгуя собой. Автор не шадя рассказывает о тяжёлой судьбе узбечек при Аралья. Фатима, которой Ойдын помогла доехать до дома, рассказала о своей тяжёлой судьбе - кормилице. Её мужу, пьянице и бездельнику завидует таксист, подвозивший Ойдын, рассказывая о её муже, Джаббаре, которому каждый день кайф! Живёт, будто на курорте. Как придёт с базара, нажарит мяса, купленное подешевле для пирожков, и выпивая бутылку за раз, больше ничем не занимается, когда его жена почти весь день на ногах [4].

Ойдын пришлось долго добираться до похоронной процессии, до которой так и не успела, так как место захоронения было сменено.

В каждом слове автора ощущается эмоционально трагическое состояние героини, заставляющее и читателю ощутить весь трагизм данной ситуации. Саломат Вафо как писателю-психологу, удаётся затронуть глубины человеческой психики, связанные с потерей самого родного и близкого-матери.

Автор словно сама переживает всю трагедию бытия своих героев, вживаясь в них, она доказывает, что для того что бы быть человеком достаточно быть человеческим, быть самим собой, ведь это и есть сущность бытия. Гуманизм не может быть бесчувственным!

Литература на равне с психологией стремилась выразить душевные качества человека, его ощущения, переживания, размышления, и на данном этапе возникла необходимость к глубоким познаниям теории художественного процесса, но так как наша работа состоит в основном из рассмотрения использования автором фольклорных и этнографических особенностей, мы можем выделить характерные предметы материальной и духовной культуры народов Средней Азии, на которое непосредственно влияло географическая среда народа .

...И опять внутри что-то оборвалось — чуть-чуть поодаль располагалось кладбище. Вот почему, наверно, здесь этот странный запах. Человеческий запах... Мне ли не знать, что здесь, возле Арала, из-за близости подземных вод мертвецов кладут во что-то похожее на сундук и хоронят над землей, что бы тела не коснулись подземные воды, [4] которые приведут к гниению. Описания кладбища и похоронной процессии даётся во многих произведениях Саломат Вафо. Она как маятник часов напоминает нам о неминуемом и невозвратном. Через простые жизненные ситуации, в которых наблюдаются частички фольклорных традиций и обрядов, она смогла передать глубину людских проблем, живущих по своим законам сопереживания.

Выводы. Мы видим, что на фоне обыденности возникают вечные картины прошлого, которые напоминают нам о духовном начале каждого народа, истории возникновения которых передаются в легендах, мифах, в простых колыбельных песнях, молитвах. И именно жанр фольклора помогает глубже понять мысль автора. «Социокультурные сведения характерные лишь для определённой нации или национальности, освоенные массой их представителей и отражённые в языке данной национальной общности» В. С. Виноградов, обозначил как фоновую информацию [5].

ЛИТЕРАТУРА

1. Саломат Вафо «Таинственное государство» («Тилсим салтанати», 2004). С 321
2. Саломат Вафо. Гора Бутан. Рассказ. Перевод с узбекского Зои Тумановой // Журнал «Дружба Народов». 2010, №1. С.5
3. Саломат Вафо. Женщина, забывшая себя. // Журнал «Звезда Востока». — 2008. — № 1, 14-18 стр
1. 4.Саломат Вафо. Безымянный корабль. Рассказ. С узбекского перевод Усто Али. Журнал «Дружба народов», — 2012, — № 7. С.15
4. Виноградов В. С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). М.: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. С. 15

Dildora AXMEDOVA,
BuxDU doktoranti (DSc), filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
E-mail: dildoraaxmedova@gmail.com

Dilshoda NURITDINOVA,
BuxDPI magistranti
E-mail: dilshodanuritdinova@gmail.com

BuxDU dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) M.B.Ahmedova taqrizi asosida

IZOHLI LUG'ATDAGI SEMANTIK IZOHLAR VA ULARNI SEMANTIK KENGAYTMA SIFATIDA QAYTA

ISHLASH

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'zbek tilining izohli lug'ati va lug'at maqolasidagi leksemalar, qo'shma so'z, so'z birikmasi va iboralarning o'zbek tili lug'at boyligi sifatidagi ahamiyati dalillangan. Semantik izohlar tahlilga tortilgan, ularni semantik kengaytma sifatida qayta ishlash yo'l-yo'riqlari misollar orqali tushuntirilgan. Semantik kengaytmaning leksik ma'lumotlar bazasini tashkil etuvchi birliklarning ichki ma'lumotlar bazasidan tashkil topishi, lug'at maqolasi hajman katta bo'lganda kengayish-kichrayish funksiyasi ishga tushirilishi, lug'at maqolasida izohlanayotgan birliklar guruhlanishi haqida mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: Leksema, lug'at maqolasi, ma'lumotlar bazasi, semantik izoh, semantik kengaytma, bosh so'z, frazeologiya, pometa, havola, teg, interfeys, ko'chma ma'no, elektron lug'at.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ КОММЕНТАРИИ В ТОЛКОВОМ СЛОВАРЕ И ИХ ОБРАБОТКА КАК СЕМАНТИЧЕСКОЕ РАСШИРЕНИЕ

Аннотация

В данной статье доказано значение лексем, сложных слов, словосочетаний и выражений в толковом словаре узбекского языка и словарной статье как богатстве лексики узбекского языка. Анализируются семантические аннотации, и на примерах объясняются рекомендации по их обработке в качестве семантических расширений. Семантическое расширение формируется из внутренней базы единиц, составляющих лексическую базу, функция расширения/сжатия активируется, когда словарная статья становится большой, а единицы, объясняемые в словарной статье, группируются.

Ключевые слова: Лексема, словарная статья, база данных, семантическая аннотация, семантическое расширение, заглавное слово, фразеология, помета, ссылка, тег, интерфейс, переносное значение, электронный словарь.

SEMANTIC COMMENTS IN AN EXPLANATORY DICTIONARY AND THEIR PROCESSING AS A SEMANTIC EXTENSION

Abstract

In this article, the importance of lexemes, compound words, phrases and expressions in the explanatory dictionary of the Uzbek language and the dictionary article as a wealth of the Uzbek language vocabulary is elucidated. Semantic annotations are analyzed, and the guidelines for processing them as semantic extensions are explained through examples. The semantic extension is formed from the internal database of the units that make up the lexical database, the expansion/shrinking function is activated when the dictionary article becomes large, and the units explained in the dictionary article are grouped.

Key words: Lexeme, dictionary article, database, semantic annotation, semantic extension, head word, phraseology, pometa, link, tag, interface, figurative meaning, electronic dictionary.

Kirish. O'TILning kirish qismida ushbu lug'atda 80000 so'z va birikma borligi ko'rsatilgan, ammo lug'at maqolalarini sanab chiqadigan bo'lsak, ularning soni 32000 dan ortiq maqolani tashkil etadi. Ma'lum bo'ladiki, O'TIL so'zligi 32000 dan ortiq leksemani hamda lug'at maqolasidagi 45000 dan ortiq qo'shma so'z, so'z birikmasi va iborani qamrab olgan; bu birliklar o'zbek tili lug'at boyligi sifatida qaralgan. Buni aniqlash uchun lug'at maqolalaridan ayrimini tahlilga tortamiz.

БОЧКА [r. bochka – qavariq shaklli idish] Yog'och yoki metallardan ishlangan silindrik idish. Yog'och bochka. Temir bochka. Sidiqjon bochkani o'choq boshiga tushirgach, qaytib ishga bordi. «Sharq yulduzi». Yonilg'i to'la bochkalar, traktorlarning ehtiyot qismlari ko'chma qum tagidan chiqarildi. Sh.Rashidov, Bo'rondan kuchli.

Ushbu lug'at maqolasida bosh so'z bitta, bir ma'noli so'z sifatida izohlangan. Bunday lug'at maqolalari ko'pchilikni tashkil etadi. Bu kabi bir ma'noli so'z sifatida izohlangan birliklarning izohi ma'lumotlar bazasiga bitta izoh sifatida kiritiladi. Diqqatimizni boshqa bir lug'at maqolasiga qaratamiz.

ALPOZDA s. t. (ma'lum so'zlar bilan) Ahvolda, tarzda. Kecha kechqurun binoyidek yurgan Muazzam opa tun yarmidan og'ganda, oyoqlari zirqirab og'rib, uyg'onib ketdi. Shu alpozda anchagacha uxlolmay yotdi. R.Fayziy. Balli, ona qizim. Hokim xalqqa ming alpozda o'kirib, hammani haqorat qilib ketgandan keyingina u uyiga qaytdi. M.Ismoiliy, Farg'ona t.o.

Bir alpozda 1) bir tarzda. Begijon bilan oqsoqol beo'xshov bir alpozda qotib qolishdi. "Yoshlik"; 2) nochor ahvolda. Bir alpozda kiyingan yigitni ko'rib, salomiga zo'rg'a alik olipti. "Oltin beshik".

Ko'rinadiki, alpozda leksemasi alohida izohlanib, lug'at maqolasi tarkibida bir alpozda birikmasi alohida keltirilgan, ajratib ko'rsatilgan. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'atida ushbu birlik frazema sifatida ko'rsatilmagan. Demak, bir alpozda frazema emas. Shu sababli bunday birikmalar (frazema bo'lmagan, qo'shma so'zlar lug'atidan o'rin olmagan tarkibli birliklar) uchun alohida ma'lumotlar bazasi tayyorlanishi lozim.

ALPON-TALPON ayn. alpang-talpang. [Xoljon xola] Alpon-talpon qadam qo'yib chiqar ekan oyog'i toyib, yiqilib tushdi. G'ayratiy, Dovdirash.

E'tibor qaratsak, ushbu lug'at maqolasida ayn. pometasi hamda havola etilgan so'z mavjud. Bunday holatda aynan havolasi bo'lgan lug'at maqolasida havola qilingan so'z maqolasiga qaraladi. Bu so'z quyidagicha izohlanadi:

ALPANG-TALPANG rvsh. Lapanglab, u yoqdan-bu yoqqa chayqalib, entak-tentak. Go'dak alpang-talpang yura boshladi. [Solih maxdum] Alpang-talpang ichkariga kirib, o'quvchi qizlar ichidagi Nigor oyimni o'z yoniga chaqirdi. A.Qodiriy, Mehrobdan chayon.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Semantik kengaytmada birinchi so'zga ayn. shaklida pometasi qo'yish foydalanuvchini chalg'itadi. An'anaviy lug'atda o'quvchi

lug'atni varaqlab havola qilingan sahifa yoki lug'at maqolasini ochadi hamda kerakli so'z bilan tanishadi. Elektron mahsulotlarda bunday imkoniyat mavjud emas, aksincha, bundan ko'ra qulayroq imkoniyatlarni ochish mumkin. Masalan, lug'at ma'lumotlar bazasida ayn. pometasi alohida ustunga kiritiladi hamda havola qilingan so'z bilan giperhavo orqali bog'lanadi. Lug'at maqolasidagi bosh so'z qidirilganda, bosh so'zning izohi ko'rinadi, ayn. pometasi orqali bog'langan so'zning izohi ham davomidan chiqadi. Ammo ayn. degan teg lug'atda berilgani kabi birinchi so'zda emas, balki ikkinchi birlikka qo'yiladi hamda pometasi, so'z va izoh alohida rang bilan ajratib ko'rsatiladi. Interfeysda quyidagi shaklda ko'rinadi (1-rasm). Bunda ajratib ko'rsatilgan rangli izohlar foydalanuvchi e'tiborini tortadi.

ALPON-TALPON [Xoljon xola] *Alpon-talpon qadam qo'yib chiqar ekan oyog'i toyib, yiqilib tushdi.* G'ayratiy, Dovdirash.

ayn. ALPANG-TALPANG rvsh. Lapanglab, u yoqdan-bu yoqqa chayqalib, entak-tentak. *Go'dak alpang-talpang yura boshladi.* [Solih maxdum] *Alpang-talpang ichkariga kirib, o'quvchi qizlar ichidagi Nigor oyimni o'z yoniga chaqirdi.* A.Qodiriy, Mehrobdan chayon.

АЛПАНГ-ТАЛПАНГ рвш. Лапанглаб, у ёқдан-бу ёққа чайқалиб, энтак-тентак. *Гўдак алпанг-талпанг юра бошлади.* [Солиҳмахдум] *Алпанг-талпанг ичкарига кириб, ўқувчи қизлар ичидagi Нигор ойимни ўз ёнига*

1-rasm. "aynan" pometali so'zlarning interfeysdagi ko'rinishi

Izohli lug'atda "q. (qarang)" havolali so'zlar ko'pchilikni tashkil qiladi. Demak, bunday so'zlarning izohi "aynan" pometali havoladan farq qiladi. Izohli lug'atning kirish qismida bu quyidagicha sharhlanadi: "Uslubiy belgi deganda, "uslubiy" so'zi kengroq ma'noda, ya'ni grammatik belgidan boshqa xarakteristikalarini qayd etuvchi belgilar ma'nosida qo'llandi.

Ular: bol. (bolalar nutqiga oid), maxs. (kasb-hunarga oid), poet. (poetikaga, poeziyaga oid), kt. (kitobiy so'z), s.t. (so'zlashuv tiliga oid), folk. (folkloriga oid), x.-q. (xotin-qizlar nutqiga oid), shv. (shevaga oid), esk. (eskirgan so'z), haqr. (haqorat so'zi).

Havola etuvchi q. (qarang), ayn. (aynan) ham shunday belgilar qatoriga kiradi. Ilm-fan sohalariga oid so'zlarda shu sohani bildiruvchi qisqartmasi qo'yildi: mat. (matematika), tlsh. (tilshunoslik), iqt. (iqtisodiyot) va b.

Izohdan ko'rinyaptiki, "aynan" va "qarang" pometali havola qilingan so'zlarning izohidagi farq ma'lum emas. Bu kabi havolalarning farqini aniqlash maqsadida shunday havolali lug'at maqolalarini tahlilga tortamiz.

ALFAVIT [yun. – yunon alifbosining dastlabki ikki harfi (alfa + beta) nomidan] q. alifbo.

Q.(qarang) havolasi bo'lgan lug'at maqolasida havola qilingan so'z maqolasiga qaraladi. Bu so'z quyidagicha izohlanadi:

ALIFBO [Arab alifbosi boshidagi 1- va 2-harf (alif va be) nomidan] Biror til yozuv shakllarining (harf va belgilarining) ma'lum tartibda joylashgan majmui. O'zbek alifbosi.

Yoki:

AMR [a. buyruq, yo'l-yo'riq] 1 Buyruq, farmoyish, farmon. Bizlar mergan, xon amrini qilamiz. «Malikai ayyor»

Amr qilmoq (yoki etmoq). Buyruq bermoq, buyurmoq. Janoblari amr qilgan ekanlar, xizmatlariga bosh egib keldim. N.Safarov, Uyg'onish. Go'ro'g'li amr etdi: bizlar kelamiz. «Malikayi ayyor».

Amri ma'ruf q. amrima'ruf.

Amri mahol q. amrimahol.

2 Ixtiyor, izm. Buning ham boisi ermishkim ajdar. Uning amrida ermish saltanat, zar. Tuyg'un.

AMR II [a.ish, holat] esk. kt. ayn. ish 1. Ikki dillik, ikki tillik. Men emasman sen aytgan, Haq amridan yuz o'girib, Aziz imonin sotgan. Hamza.

Ushbu kuzatishlarimizni 1-jadvalda aks ettirishni lozim topdik:

	"aynan" pometali havola	"qarang" pometali Havola
Pometali so'z maqolasi tuzilishi	ALPON-TALPON ayn. alpang-talpang. [Xoljon xola] Alpon-talpon qadam qo'yib chiqar ekan oyog'i toyib, yiqilib tushdi. G'ayratiy, Dovdirash.	ALFAVIT [yun. – yunon alifbosining dastlabki ikki harfi (alfa + beta) nomidan] q. alifbo.
Havola berilgan so'z maqolasi tuzilishi	ALPANG-TALPANG rvsh. Lapanglab, u yoqdan-bu yoqqa chayqalib, entak-tentak. Go'dak alpang-talpang yura boshladi. [Solih maxdum] Alpang-talpang ichkariga kirib, o'quvchi qizlar ichidagi Nigor oyimni o'z yoniga chaqirdi. A.Qodiriy, Mehrobdan chayon.	ALIFBO [Arab alifbosi boshidagi 1- va 2-harf (alif va be) nomidan] Biror til yozuv shakllarining (harf va belgilarining) ma'lum tartibda joylashgan majmui. O'zbek alifbosi.
Pometali so'z maqolasi tuzilishi	BOSHBARMOQ ayn. boshmaldoq.	АЛФОЗ [а. – сўзлар] эск. кт. Сўз, сўзлар, иборалар. У менга яқин келгач, уни оғзимга келган алфоз билан сўка бошладим. С.Айний, Жаллодлар.
Havola berilgan so'z maqolasi tuzilishi	BOSHMALDOQ (asli bosh barmoq) Qo'l yoki oyoq panjasidagi birinchi yo'g'on barmoq. Bu uzukni olib boshmaldoqqa taqibdi. «Luqmoni Hakim». Bir vaqtlar Tojibuvining	ALFOZDA q. alfozda. Muftiy esa shu alfozda toki peshingacha Qur'on oyatlaridan tilovat qilishda davom etdi. Gazetadan.

	boshmaldog'iga xasmol chiqqan edi, tuzalib ketdimi? Mirmuhsin, Umid. Bolalar barmoqlarini bukib aytuvchi edilar: boshmaldoq, qoramaldoq, tom teshaman, bo'xcha o'g'irlayman, xudodan qo'rqaman. M.Mansurov, Yombi.	
Pometali so'z maqolasi tuzilishi	BOBUNA [f. – moychechak, romashka] ayn. moychechak.	Amri mahol q. amrimahol.
Havola berilgan so'z maqolasi tuzilishi	MOYCHECHAK Murakkabguldoshlar oilasiga mansub, o'rtasi karnaycha shaklidagi sariq va cheti kosagul shaklidagi oq gullardan iborat to'pgulli bir yillik dorivor o't, o'simlik va uning guli. Gulzordagi oppoq moychechak shirasini asalarilar so'nggi bor tashiydi. Y.Shamsharov, Qo'riq me'morlari.	AMRIMAHOL 1 Bajarilishi juda qiyin ish. Tarki odat – amrimahol. 2 asosan, kesim vzf. Qiyin, mushkul. Islom otaga o'xshaganlardan aqalli besh so'm chiqishi ham amrimahol. N.Aminov, Qahqaha. Quyuq tuman tushganidan o'n qadam naridagi narsani ko'rish amrimahol. «Yoshlik».

Tadqiqot metodologiyasi. Yana bir guruh so'zlar borki, lug'at maqolasi boshida turgan bosh so'zning izohidan tashqari yana ajratib ko'rsatilgan, alohida izohlanadigan birliklar uchraydi. Bunday katta guruhni bosh so'z ishtirokida hosil bo'lgan qo'shma fe'llar (1) hamda bosh so'z ishtirok etgan frazemalar (2) guruhiga ajratish mumkin. Quyida shunday lug'at maqolalarini tahlil qilamiz hamda ularni semantik kengaytmada qanday aks ettirish ustida fikr yuritamiz.

ALG'OV-DALG'OV s.t. 1 Ag'dar-to'ntar, ur-yiqit, tartibsizlik. Hozir ishbilarmon odamlar ozmi?! Lekin alg'ov-dalg'ovdan foydalanib, raislik lavozimiga yana Ravshan polvon chiqib olsa-chi? O.Yoqubov, Larza. Hamma yoq alg'ov-dalg'ov, mashinaning ehtiyot qismlari, avtomagnitofon va boshqa bir qancha qismlari o'g'irlab ketilgan edi. Gazetadan.

Alg'ov-dalg'ov ishlamoq O'zaro yordamlashib, yerlarini ishlamoq. Ular yoz paytlarida, dala ishi ayni avjiga chiqqanda, bir-birlarining yerida alg'ov-dalg'ov ishlashib, og'irlarini yengil qilib yashashar edi. X.To'xtaboyev, Yillar va yo'llar. 2 Tinchsizlik, besaranjomlik, g'ulg'ula, g'alayon, to's-to'polon. Miltiq tovushlari bilan boshlangan alg'ov-dalg'ovlardan yuragi po'killab qolgan mullavachcha yana bir tasodifdan qutulganiga shukur qilib, o'rnidan turdi-da, hovliga chiqdi. P.Tursun, O'qituvchi. Bu vaqtda yurt alg'ov-dalg'ov edi. Y.Shamsharov, G'urumsoyliklar.

Tahlil va natijalar. Ushbu lug'at maqolasining bosh so'zi so'zlashuv uslubiga mansub ALG'OV-DALG'OV leksemasi bo'lib, maqolaning ikkinchi qismida yasama leksema – alg'ov-dalg'ov ishlamoq qo'shma fe'li izohlangan. Shuningdek, bu lug'at maqolasiga alg'ov-dalg'ov bo'lmoq qo'shma fe'lini ham kiritish mumkin.

AMAL [a. – ish, harakat] 1 Ilm, nazariya, fikr va sh.k.ning hayotiy reallashuvi. Ilm amal bilan sharofatlidir. G'.G'ulom.

Amalga oshmoq Yuzaga chiqmoq, vujudga kelmoq; barpo bo'lmoq; bajarilmoq. Orzular amalga oshdi. Reja amalga oshdi. Bu ishga ham birorta azamat bosh qo'shsa, ajab emas, amalga oshsa. Oydin, Hazil emish.

Amalga oshirmoq Yuzaga chiqarmoq, vujudga keltirmoq; bajarmoq; joriy qilmoq. Maqsadni amalga oshirmoq. Rejani amalga oshirmoq. Amal qilmoq 1) hisobga olib ish tutmoq, rioya qilmoq. Qonunga amal qilmoq. Ilmiga amal qilmagan mulladan ustiga xurjun ortilgan eshak yaxshi. Maqol; 2) ta'sir qilmoq (dori-darmon haqida). Shifosiz kasalga har bir dori-darmon zahardek amal qilar ekan. Oybek, Tanlangan asarlar.

2. E'tiqodga oid ish, aqida ishi. Zotan, inson xotirjam yashamas ekan, uning ko'ngliga ibodat ham, xayr-u ehson

ham, boshqa yaxshi amallar ham sig'maydi. Gazetadan. Al-ma'ruf deganda bajarilishi lozim bo'lgan barcha islomiy amallarni tushunamiz. Gazetadan.

3. Umuman, bajarilishi lozim bo'lgan ish, amaliy ish. Virusli hepatit kasalligi bilan og'rimaslik uchun quyidagi amallarga rioya qilish lozim. Gazetadan. Biz ham o'z harakatlarimiz, amalimiz bilan yoshlar orasiga ko'proq kirib borishimiz kerak. Gazetadan.

4. Mas'ul vazifa, mansab. Amalga mag'rur bo'lsang – to'zdirar. Maqol. Kishining qadri amali va unvoni bilan emas, vatanga, xalqiga qilgan xizmati bilan o'lchanadi. Shuhrat, Shinelli yillar.

Amal tegmoq kest. Katta ish, mansab tegmoq. Bo-o xudo! Ammangga ham amal tegib qolgan. Kecha-yu kunduz churvaqalar bilan o'ralashgani-o'ralashgan. H.Nazir, Bir tup g'o'za.

5. Iloj-imkon, chora. Garchi reja buzildi, lekin bir amalini qilamiz. Oybek, Tanlangan asarlar.

6. ko'chma Uyg'onish, hayot boshlanishi (o'simlik, daraxt kabilar haqida). Amal vaqti yetganda, tok, anor, anjir ko'milgan joyida turib ham ko'karaveradi. R.Rahmon, Mehr ko'zda.

Amal olmoq Ko'karmoq, tutmoq. Nihol jildirab suv oqib turgan jo'yakka ekilmasa, amal olmaydi. A.Ko'chimov, Halqa.

7. mat. Matematik hisobning har bir turi. To'rt amal. Arifmetika amallari.

8 etn. Isitish, sovitish, bironing ishini orqaga ketkizish, turgan uyidan bezdirish va sh.k. maqsadlarda dam solingan narsa; sehr-jodu. Folbin bir nimani yeng uchidan chiqarib berdi. Bu "amal" edi. Bu kichkina tugunchak ichida mozor tuprog'i, temirtak, tobutning cho'pi, sovun, o'lik tirmog'i va hokazolar bor edi. Oybek, Tanlangan asarlar. Uning gapiga ko'ra, shomonlar o'z amallari bilan turli balo-qazolarni daf etib. Gazetadan.

Yuqorida nisbatan katta lug'at maqolasi keltirildi. Bosh so'zi AMAL leksemasi bo'lgan ushbu maqolada o'z ma'no, 8 ta ko'chma ma'no, bosh so'z yordamida yasalgan qo'shma fe'llar hamda ularning izohi keltirilgan. Amalga oshmoq, amalga oshirmoq, amal tegmoq, amal olmoq kabi qo'shma so'zlar qo'shma fe'llar bazasiga kiritilishi lozim. AMAL so'zining ma'nolari ko'p bo'lganligi sababli uning semantik kengaytmasisiga kengayish/kichrayish funksiyasi qo'shiladi. Bu so'zning kengaytmasisida AMAL so'zining o'z ma'nosi hamda qo'shma so'zlar ko'rinish turadi, kengayish/kichrayish funksiyasi esa AMAL so'zi hosil qilgan qo'shma fe'llar hamda bu so'zning ko'chma ma'nolarini o'qishga imkon beradi. AMAL leksemasining semantik kengaytmasisini quyidagicha (2-rasm) shakllantirish mumkin:

AMAL [a. – ish, harakat] 1 Ilm, nazariya, fikr va sh.k.ning hayotiy reallashuvi. *Ilm amal bilan sharofatlidir. G'.G'ulom. ko'proq...*

Amalga oshmoq ...

Amalga oshirmoq ...

Amal tegmoq ...

2-rasm

Kengayish/kichrayish funksiyasini olgan birliklar barcha semantik kengaytmalarda bu yerda ko'rsatilgani kabi giperhavola shakliga ega bo'lishi, shu so'zga sichqoncha yaqin keltirilganda qo'shma so'zning izohi kengayishi (ochilishi) kerak. Shu o'rinda yana bir narsani ta'kidlash lozimki, lug'at maqolasida bosh so'z yordamida yasalgan bu kabi birliklarning qanday birlik ekanligi haqida ma'lumot

mavjud emas. Bizningcha, ularning har biri haqida alohida izoh (teg) biriktirilishi maqsadga muvofiq. Shunda ushbu semantik kengaytmadagi so'zlarga tegishli ravishda "qo'shma fe'l" yoki "ibora" degan teg ham qo'shilishi kerak. Bunday holatda semantik kengaytma a'zosining kengayish/kichrayish funksiyasi ishga tushirilganda quyidagi ko'rinish (3-rasm) hosil bo'ladi:

Amalga oshmoq ... ibora

Yuzaga chiqmoq, vujudga kelmoq; barpo bo'lmoq; bajarilmoq. *Orzular amalga oshdi. Reja amalga oshdi. Bu ishga ham birorta azamat bosh qo'shsa, ajab emas, amalga oshsa. Oydin, Hazil emish.*

Amal olmoq ... qo'shma so'z Ko'karmoq, tutmoq.

3-rasm

Semantik kengaytmadagi ko'proq belgisi kengayish/kichrayish funksiyasini bajaradi. "Iboralar" havolasi tanlanganda, iboralar ro'yxati ochiladi, istalgan iboraning yonida turgan ko'proq belgisi tanlanganda uning ma'nosi ochiladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida aytish mumkinki, semantik kengaytmaning leksik ma'lumotlar bazasi tub leksema, ajratib yoziladigan qo'shma so'z, qo'shib

yoziladigan qo'shma so'z, ko'chma ma'noda qo'llanuvchi erkin birikma, turg'un birikma, tarkibli (birikma shaklidagi) nomlar kabi ichki ma'lumotlar bazasidan tashkil topadi. Shuningdek, lug'at maqolasi hajman katta bo'lganda kengayish/kichrayish funksiyasi ishga tushiriladi, lug'at maqolasida izohlanayotgan birliklar guruhlanadi va guruh holiga keltiriladi (an'anaviy lug'atda bunday birliklar aralash holatda berilgan).

ADABIYOTLAR

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Беш жилдли. 1-жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 407 б.
3. Будагов Р.А. Толковые словари в национальной культуре народов. М.: МГУ, 1989.-151 с.;
4. Эшмўминов А.А. Ўзбек тили миллий корпусининг синоним сўзлар базаси: Филол.фан.бўйича фалсафа доктори (PhD)...диссер. – Қарши, 2019. – 140 б.
5. Ахмедова Д.Б. Атов бирликларини ўзбек тили корпуслари учун лексик- семантик теглашнинг лингвистик асос ва моделлари: Филол. фан. бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Бухоро, 2020. – 247 б.

Собиржон БАЗАРОВ,
ТерДУ бошлангич таълим кафедраси в/б доценти, ф.ф.н., PhD.
E-mail: bazarovsobir@mail.ru

ТерДУ доценти, ф.ф.н. Ш. Якубов тақризи асосида

NORMUROD NORQOBILOV'S NOVELS OF IMAGE NATURE AND PORTRAIT OF SPIRITUAL SUFFERING

Abstract

The article tries to show the peculiarities of human nature through the mental anguish, nature interpretation, psychological description of the hero and his experiences and mentality in the novels of Normurod Norqobilov.

Key words: Spirituality, interpretation, nature, human, creation, image.

РОМАНЫ НОРМУРОДА НОРҚОБИЛОВА ОБ ОБРАЗЕ ПРИРОДЫ И ПОРТРЕТЕ ДУХОВНЫХ СТРАДАНИЙ

Аннотация

В статье делается попытка показать особенности человеческой природы через душевные страдания, интерпретацию природы, психологическое описание героя и его переживаний и психики в романах Нормурода Норқобилова.

Ключевые слова: Духовность, интерпретация, природа, человек, творчество, образ.

НОРМУРОД НОРҚОБИЛОВ РОМАНЛАРИДА ОБРАЗ ТАБИАТИ ВА РУҲИЙ ИЗТИРОБЛАР ТАСВИРИ

Аннотация

Мақолада Нормурод Норқобилов романларидаги образларнинг руҳий изтироблари, табиати талқини, қахрамонини психологик жиҳатдан тавсифлаш ва унинг кечинмалари ва руҳияти орқали инсон табиатининг ўзига хосликларини кўрсатиб ўтишга ҳаракат қилинган.

Калит сўз: Руҳият, талқин, табиат, инсон, ижод, образ.

Кириш. Инсоният тарихида узок даврлар мобайнида яратилган бадий асарлар ҳеч қачон ҳамма учун бирдай тушунарли бўлмади. Шу жиҳатдан кейинги йиллар бадий адабиётида сюжет ва композицион жиҳатидан мураккаб характерга эга бўлган асарлар майдонга келмоқда. Истиқлол даври адабиёти инсон руҳиятидаги ўзгаришларни, қарама-қаршиликларни, ботиний оламидаги зиддиятларни акс эттириш билан бир қаторда, инсон тафаккурдаги эврилишларни, ижтимоий ҳаётдаги зиддиятларни ҳаққоний акс эттириш анъанасини юзага чиқарди. Истиқлол даври бадий-эстетик тафаккуридаги бундай ўзгаришлар олам ва одамга, инсон ва табиат муаммоларига теранроқ назар солиш ва глобаллашув жараёнида кечаётган ўзгаришларни бадий талқин этар экан, эстетик идеалларнинг, ёки жаҳон адабиётидаги етакчи тамойилларни бадий таркибига кириб келиши билан ҳам узвий боғлиқ эканлигини кузатиш мумкин.

Маълумки, эпик майдон тушунчаси муайян изчиллик асосида шаклланидиган фалсафий категория ҳисобланиб, сюжетдан воқеалар ривожига, воқеалар ривожидан композицион яхлитликка олиб борадиган жараёни ўзида мужассамлаштиради. Бу жараён давр руҳи, макон ва замон муносабати, ҳажм ва миқдор муштараклиги бадий образни юзага чиқариш нуктаи назаридан битта фокусда бирлашади.

Таҳлил ва натижалар. Истеъдодли адиб Нормурод Норқобилонинг бадий асарларида илгари сурилган тушунчалар мажмуасида инсон ва табиат, олам ва одамнинг бирлиги талқин этилган. Уларда турли образлар орқали, шахс ва жамият, инсон ва наботот олами ўртасидаги узвийлик асосида, инсон тафаккуридаги эврилишлар ўз ифодасини топган. Адиб “Дашту далаларда” романида макон ва замон муаммоси ички қарама-қаршилик, ҳаётнинг воқеалар силсиласида янада теранроқ реаллашади.

Тўғрироғи, муаллиф эпик макон тасвирига кўпроқ урғу берар экан, замон зиддиятларининг инсон

характерини шакллантиришга хизмат қилдиради. Эпизодик чизгилар, характерли бадий деталлар миллат турмуш тарзини асар руҳига сингдиради, натижада инсоний муносабатлар миллий анъаналарни ёрқин ифодалаган типик характерли умумлашмаларни юзага чиқаради. Инсоннинг маънавий олами, унинг характери шаклланишида ижтимоий муҳитнинг у ёки бу даражадаги таъсири ёрқин талқинларда ўз ифодасини топади. Инсоният ва табиат бирлиги ҳақидаги талқинларда бу хусусиятлар янада теранлик касб этиб, инсон руҳиятидаги ўзгаришларнинг сабабларини англашга, ўқувчини мулоҳаза юритишга ундайди.

“Дашту далаларда” романида деб ёзади, адабиётшунос олима Шоҳсанам Давронова, табиат ва инсон муносабати масаласини маънавий муаммолар билан уйғунликда тасвирлаш анъанаси намоен бўлади. Адиб асарларида устоз адиблар жудий йўлида юз кўрсатган маҳорат кирралари табиат билан биргаликда очилади. Миллий заминда турган бадий қахрамон айтилганда ёзувчининг умуминсоний ва гуманистик қарашларини табиатга муносабати орқали юзага чиқаради”[1].

Дарҳақиқат, инсон ва табиат бирлиги эпик майдонда, инсон ботинидаги эврилишлар асосида талқин этилганлигини жаҳон адабиётида Эрнест Сетон Томпсон, Чингиз Айтматов каби бир қатор истеъдодли ижодкорларнинг бадий асарларида кузатамиз. Айниқса, Чингиз Айтматов асарларида Шохдор она буғу, Қора нор, Акбара, Тошчайнар каби ҳайвонларнинг образлари инсоният дунёсини акс эттириш, табиатни ҳикоя қилиш ва авраб асраш борасидаги ғояларни ташишга хизмат қилади. Бундай тасвирий услуб қайсидир маънода дунё адиблари ижодига, шу жумладан, ўзбек адибларига ҳам қайсидир маънода ўз таъсирини ўтказди. Бу масалада профессор Йўлдош Солижонов: “Чингиз Айтматов асарларида ифодаланган ғоявий фикрлар, инсон ва жамият, инсон ва табиат, инсон ва ҳайвонот олами, инсон ва дин, муҳаббат ва нафрат, эзгулик ва ёвузлик сингари умумбашарий муаммолар, уни ифодалашга хизмат қиладиган образлар

галереяси, улар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, зиддиятлар тасвири ўзбек ижодкорлари асарларида ҳам муҳим ўрин эгаллаётгани қувонарлидир”, деб ўринли таъкидлайди ва фикрига мисол ўларок бир қанча ўзбек адиблари қаторида Нормурод Норқобиловни ҳам санаб ўтади [2].

Нормурод Норқобилов асарларида ҳам миллий ўзликни англаш ифодаси эпик майдонда ўз ифодасини топганлигини алоҳида қайд этиш лозим: “Бир қарашда, бўрилар учун бу даштда емиш қаҳат эмасдек туюлади. Масалан, шундоққина ёнларида Тўланбойнинг подаси. Киш-кировли кунлар бошлангунга қадар кечаю кундуз даштда ёйилиб юради. Аммо бўри зоти ини жойлашган худуд тасарруфига кирувчи ердаги жонликка тегмайди. Зеро, уларнинг тинчлиги ҳам шунга боғлиқ”[3].

Инсон ва табиат, инсон ва наботот олами азалдан диалектик бирликда ҳаёт кечириб келди. Аммо ўтган асрнинг олтинчи йилларидан бошлаб бу анъаналар маълум даражада унутила бошланди. Инсон ўзи англамаган ҳолда табиат ва унинг мўжизалари олдида “лол” қолишга мажбур бўлди. Эзгулик, адолат, ҳақиқат ўрнини ёвузлик, ваҳшийлик, инсон характеридаги шафқатсизлик эгаллаб бошлади. Бу каби муҳим хусусиятлар Нормурод Норқобиловнинг “Дашту далаларда” романи қаҳрамонлари бўлган Тўланбой, Рўзиқул, Ҳайдар образларида яққол кузатилади. Романда оламнинг гўзаллиги, инсониятнинг шу гўзалликка муносабатини, гуманизм моҳияти ва кадр-кимматини бутун ижоди бадий тўқималарига ёйилиб кетган миллий маънавият ифодасига сингдирилади. Одамзоднинг руҳий баркамоллиги, эзгу мақсади ҳақида фалсафий теран тасвир йўналиши адиб дунёқарашини ва бадий тасаввури кенглигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам ижодкорнинг ҳар бир асарида хоҳ у кичик жанр бўлсин, хоҳ йирик ҳажмли бадий полотно бўлсин, адолат, ҳақиқат, меҳр-шафқат, эзгулик каби тушунчалар талқини асосий ўринни эгаллайди.

Адиб асарларида доимо ўз даврининг илғор маънавий-ахлоқий интилишларининг талқини етакчилик қилади. Чунки ижодкор нуқтаи назарида жамиятнинг ана шу муаммолари поэтик мушоҳада ва муҳокамасида теран эстетик қиймат касб этади. Ёзувчи поэтик изланишларининг мағзини инсон борлигини ижтимоий-психологик такомилда тасвирлаш, талқин этиш ташкил этади. Романда ифодаланган маъно-моҳият халқимиз анъаналари, урф-одатлари замирига сингдириладик, бу эса мураккаб характерга эга бўлган инсонни англаш мушқиллигини намоён этади.

Аслида, ижодий мантаникнинг асл мазмуни ҳам миллат иродаси ва мақсад-интилишларини чуқур ўзлаштиришга бориб тақалади. Чунки мазкур тушунча характерли белгини ахтариш ва унга урғу бериш муштараклигидан озикланади. Инсониятдаги бундай ёвузлик хислати аниқ ва яхлит воқеалар силсиласида бадий умумлашма образлар асосида ўз ифодасини топади.

Ёзувчи бадиятида эпик образ тасвири услубий нозикликни намоён этадиган воситалар мажмуига айланади. Бадий психологик таъкид, ёрқин ҳаёт

тафсилот, ситуация каби адабий унсурлар эпик майдон табиатини очиб берадиган ёрдамчи воситалар тарзида вазифавий аҳамият касб этади. Муаллиф бадий талқин замирида инсон тўғрисида ҳаёлот–ҳаётда мужассам оғриқ нуқталар, инсон қалбидаги безовта хис-туйғуларни қарама-қаршиликлар силсиласида акс эттиради.

Одамзод табиатини рўйи рост тасвирлаш ёзувчи эстетик тамойилларини белгилайди. Санъаткорнинг адабий маҳорати – жамият ва ҳаёт ҳаққонийлиги нуқталарини аниқ илғай олишида, қаҳрамон маънавий оламини тўғри тасвир этишида, шахс манфаат ва қизиқишларини ягона эстетик мақсадга йўналтиришида, инсоният масъулияти, маънавий ва маърифий савияни шакллантириш иқтидорига тўлиқ намоён бўлади. Н.Норқобиловнинг бадий маҳорати ҳам айнан шундай сифатларда кўзга ташланади.

Эпик майдон қаҳрамон қиёфасининг улғуворлиги, миллий савиясини ўзига сингдирганлиги, умуминсоний масалаларни уюштириб турганлиги билан диққатга сазовор. Зеро, ёзувчининг поэтик ифодаси асосий образ табиатидан фалсафий умумлашмага қадар бўлган масофада ҳаракатланиб, ҳаётини микёсани аниқлаштиришга яқиндан ёрдам беради. Ёзувчи қўллаган усул воқеалар ривожини изчиллиги ҳамда қаҳрамонлар ўзаро муносабатини тасвир атрофига жипслаштиради. Ёзувчи бадиятида эпик характер услубий нозикликни намоён этадиган воситалар мажмуига айланади. Ёзувчи ўзига хос услуби орқали рамзий воситалар асосида турфа хил оҳанглари бадий асар сюжетига сингдиради. “Энди ўзбекнинг адабиёти фақат ўзбекнинггина туйғуларини эмас, айни вақтда, жаҳондаги ўзга кишиларнинг сезимларини ҳам ифодалашини ва миллий адабиётимиз, табиий равишда, дунё адабиётига ҳам айланиши керак. Бу ҳол дунё адабиётидаги энг яхши жиҳатлар ўзбек адабиётида намоён бўлгани каби жаҳон эстетик тафаккури ривожига ўзбекча оқимлар ҳам кириб бориши зарурлигини тақозо этади”[4]. Кейинги йилларда ёзилган ҳар бир насрий асар ғарб ва шарқ адабиётидаги қўллаб-анъаналарни ўзига мужассамлаштирганлиги билан замонавий ўзбек романчилигини юксак даражага кўтармоқда.

Хулоса ва таклифлар. “Дашту далаларда” романда ижодкорни тўлқинлантирган, ҳаёлотини безовта қилган ва қўлига қалам олишга ундаган инсоний тақдирларга кенг ўрин берилади. Ёзувчи оқибатни кўрсатишдан сабабни тасвирлашга жиддий эътибор қаратади. Бу ҳолатнинг бадий тасвир усулидан ўрин олиши бежиз эмас, чунки замонавий ўзбек насрида инсон руҳияти ва унинг психологик кайфиятини акс эттириш анъанаси етакчилик қилмоқда. Адабиёт инсоншунослик экан, санъатнинг бу тури инсоннинг табиати энг мураккаб қирралари ва характер хусусиятларини акс эттиради. Шунинг учун ҳам баъзи ўринларда инсонни тушуниш ўта мураккаб, айни дамда бетакрор оламга эгаллиги билан ўзига хослик касб этади.

Хуллас, Н.Норқобилов асарларида сюжетдаги воқеалар тизимида атроф-муҳитни тафтиш этадиган кимсалар тасвири секин-аста ўз руҳиятини текширадиган индивидуал образлар даражасига кўтарилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Давронова Ш. Истиклол даври ўзбек романчилиги ва шарқ адабиёти. – Тошкент: Наврўз нашриёти, 2019. 104-бет.
2. Йўлдош Солижонов. Муштараклик, ҳамоҳанглик, ўзига хослик. Чингиз Айтматов ва Ўзбекистон. Тошкент: Гафур Ғулум номидаги нашриёт-мағбаа ижодий уйи. 2018. 199-200-бетлар.
3. Норқобилов Н. Дашту далаларда. Роман. – Тошкент: Ўзбекистон нашриёти, 2009. 12-13-б.
4. Норқобилов Н. Дашту далаларда. Роман. – Тошкент: Ўзбекистон нашриёти, 2009. 12-13-б.
5. Холмуродов А. Роман ва руҳият. – Т.: Фан, 1999.
6. Худойберганов Н. Ишонч. – Т.: Гафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988.

Шахноза БЕКМУРОТОВА,
Тошкент давлат техника университети катта ўқитувчиси
E-mail: shaxnoza90.90@mail.ru

ЎзМУ профессори ф.ф.н Ш.Имяминова тақризи асосида

PAIRS OF WORDS IN MODERN GERMAN AND THEIR UNIVERSAL CHARACTER

Аннотация

This article provides information on a pair of words that are part of modern German phraseology. The purpose of the article is to study the pairs of words in modern German and their universal (general) character.

Key words: Phraseology, double words, lexicology, structural, semantic, morphological, vocabulary.

ПАРЫ СЛОВ В СОВРЕМЕННОМ НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ УНИВЕРСАЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР

Аннотация

В этой статье представлена информация о паре слов, которые являются частью современной немецкой фразеологии. Целью статьи является изучение пар слов в современном немецком языке и их универсального (общего) характера.

Ключевые слова: Фразеология, двойные слова, лексикология, структурная, семантическая, морфологическая, лексика.

ЗАМОНАВИЙ НЕМИС ТИЛИДАГИ ЖУФТ СЎЗЛАР ВА УЛАРНИНГ УНИВЕРСАЛ ХАРАКТЕРИ

Аннотация

Ушбу мақолада ҳозирги замонавий немис тили фразеологиясининг таркибларидан бўлган жуфт сўзлар ҳақида маълумот берилган. Мақоланинг мақсади замонавий немис тилидаги жуфт сўзларни ва уларнинг универсал (умумий) характерини ўрганишдан иборат.

Калит сўзлар: Фразеология, жуфт сўзлар, лексикология, структурал, семантик, морфологик, сўз бирикмаси.

Кириш. Немис фразеологиясининг бир қисми бўлган жуфт сўзлар яқин вақтгача деярли махсус тадқиқот предмети бўлмаган. Шу сабабли, ушбу турдаги фразеологик бирликларни тадқиқ қилишнинг янги жиҳатлари билан боғлиқ бир қатор муаммолар ечимини топмаган.

Жуфт сўзларнинг таркибий - маъновий ўзига хосликларини тадқиқ қилиш тилшунослик ва айниқса, лексикология ривожига қўшилган муҳим ҳисса сифатида қаралиши мумкин.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. И.Чернишева, В. Степанова ўзларининг замонавий немис тили лексикологиясидаги асариди жуфт сўзларни куйидагича таърифлайдилар: "Жуфт сўзларнинг асосий муҳим таркибий хусусияти икки сўз бирикмасидан ташкил топишидир, яъни бу сўз бирикмалари икки бир хил сўз туркумидан иборат бўлган лексемалардан ташкил топади."

Агрикола жуфт сўзларни куйидагича таърифлайди: "Жуфт сўзлар ҳар доим иккита (айрим ҳолларда учта) сўзлардан иборат бўлиб улар боғловчи ёки предлог билан боғланган."

Селлер жуфт сўзлар шундай формаларки, улар икки сўз ёки кўп ҳолларда, масалан, ғалаба ёки ўлим каби боғланадиган сўзлардан ташкил топади деб тушунтириб ўтади.

Тадқиқот методологияси. Жуфт сўзларнинг терминологик белгиланиши жуда ҳам хилма-хил: Немис тилида бундай фразеологизмлар эгизак формалар, жуфт сўзлар, мақолавий формалар, биродар сўзлар, жуфтликлар, форма шаклидаги иборалар, араб тилида эса алклимат алматома, алклимат алмосдаунга), инглиз

тилида (биноминал эхпрессионс), рус тилида (парне слова) деб аталади. Бугунги кунда, турли тиллардаги фразеологизмларнинг кўплаб таснифларидан сўнг, умум-этироф этилган ва ҳамма жойда танилган термин йўқ.

Ушбу мақолада жуфт сўзларнинг структурал семантик хусусиятлари таҳлил қилинади. Жуфт сўзларнинг асосий тузилишининг хусусияти икки ўхшаш маъноли сўз ёки ёрдамчи сўз, боғловчи ёки юкламанинг боғланишидан иборатдир. Боғловчи сўзлар ва предлоглар зарурий боғловчи элементлар бўлиб уларсиз жуфт сўз ўзига хослигини йўқотади. Лекин бу иккала компонентни ҳам ёнма ён жойлаштириш мумкин. Жуфт сўзларни синтактик жиҳатдан тавсифлашда иккита жиҳатга эътибор қаратиш лозим:

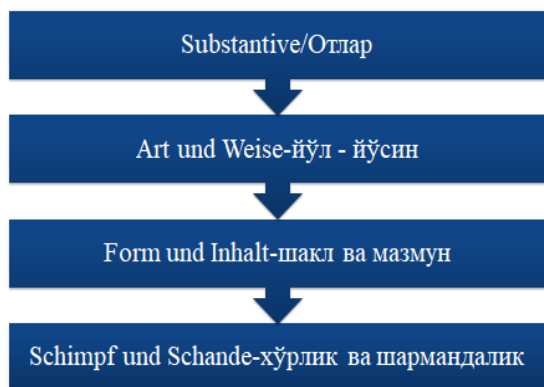
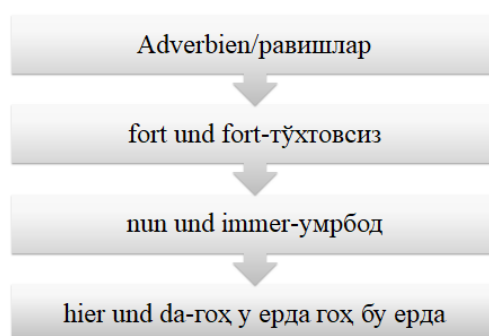
Боғланишнинг таркибий қисмларини алмаштириш имконияти;

Жуфтлашган фразеологизмлар элементларидан бирини тушириб қолдириш.

Буларнинг ҳар иккиси ҳам асл фразеологизмлар тузилишининг бузилишига олиб келади, чунки ўзгармас сўз кетма кетлиги умуман фразеологик бирликларнинг, хусусан сўз жуфтларининг энг муҳим ташки белгиларидан биридир. Сўз таркибидаги ўзгаришлар фразеологизмларнинг бузилиши билан боғлиқ.

Таҳлил ва натижалар. Жуфт сўзларнинг структурал – семантик ўзига хослиги.

Морфологик нуктаи назаридан, жуфт сўзлар кўпинча от, сифат ва равишлардан ташкил топиши, аммо феъл ва олмошлар ҳам жуфт сўзларини ҳосил қилиши мумкин.

сифатнинг бир марта қўлланилиши ҳам муҳим ҳисобланади.

1. Қайсидир маънода жуфт сўз қўшимчаларининг бир марталик ишлатилиши билан бир қаторда қўлланилади, масалан,

hieb und stichfest -аниқ-тиник

sang und klanglos -шовкин-сурон

Фразеологлар фразеологизмларнинг семантик яхлитлиги уларнинг асосий белгиси эканлигига қўшиладилар. Жуфт сўзларнинг кўп қисми бир томондан, мажозий, кўчма жуфт маънога эга жуфт сўзларда мантиқнинг асосийлигидан, иккинчи томондан эса бир хил ёки яқин терминга (синоним ёки маъно жиҳатдан ўхшаш компонентларда) ёки антонимик компонентларда бир турдаги терминга ўтишдан иборат. Кўпгина жуфт сўзларида эса семантик яхлитликнинг бирлигидан эмас, балки компонентларнинг семантик ўзаро таъсиридан келиб чиқади, чунки бу синонимлар бир хил мавзга эга бўлади:

1. Art und Weise -Йўл-йўсин

2. bei Wind und Wetter -Ёғин-сочин

Кўрсатилган икки омил турли боғланишларнинг маъноли яхлитлиги компонентларнинг мазмуний образлиги ва мазмуний ўзаро таъсири натижасида жуфт сўзларни ифодалилик нуқтаи назаридан маълум даражада фарқлайди. Шу маънода, яхлит маънога эга бўлган жуфт сўзларини иккита тенг бўлмаган гуруҳга бўлиш мумкин:

Тасвирнинг шартли иштироки ва кўчирилган маъно орқали миқдорий ифодалилик билан боғланишлар;

Компонентларнинг алоҳида семантик таъсири натижасида синонимлар, семантик жиҳатдан яқин сўзларни миқдорий экспрессивлик билан бирикувни келтириб чиқаради. Жуфт сўзлар яхлит семантика билан маълум бир экспрессив салоҳиятига эга бўлиб, шу боис

Морфологик тузилишга кўра иккита муҳим хусусиятни кўриш мумкин:

1. Жуфт сўз олдида предлог артикелсиз қўлланилади:

1. mit Ach und Krach - зўр-базўр

2. bei Nacht und Nebel - зим-зиё

2. Кўпинча жуфт сўзларнинг биринчи ёки иккала компонентидан қўшимчалар тушиб қолади:

1. Schimpf und Schande -хўрлик ва шармандалик

2. gang und gäbe -аниқ - тиник

Сифатларда бири иккинчиси билан бирга келганда янги маъно англатувчи ягона атама ҳосил қилганда, биринчи сўз ўз маъно хусусиятини йўқотади. Морфологик жиҳатдан жуфт сўзлар грамматик шакл ва таркибий қисмларнинг категорияларини танлашда чегараланиш ёки тўлиқ эмаслиги билан тавсифланади. Жуфт сўзларнинг бу хусусиятлардан ташқари, бошқа хусусиятлари ҳам мавжуд, масалан, биринчи компонентдан олдин равишли

номинатив экспрессив фразеологияга (идиоматикага) киради. Қоида тариқасида номинатив жуфт сўзлари яхлит маънога эга эмаслигини таъкидлаш лозим. Улар объект ёки тушунчани белгиловчи икки компонентнинг семантик яқинлашиши натижасида пайдо бўлади. Бу атама кейинчалик ўхшашлик, яхлитлик умумийлик ёки қарама-қаршилик учун характерлидир, масалан:

1. das Alte und Neue-эски ва янги
2. Form und Inhalt-шакл ва мазмун
3. Kunst und Wissenschaft -санъат ва фан

1. Равиш вазифасини бажарувчи ибораларда от ва тенг равишли жуфт сўзлар, мисол учун:

1. Knall und Fall = plötzlich-дабдурустдан = тўсатдан
2. Stein und Bein = heftig -азиз авлиёлар номи билан онт ичмоқ = кучли

2. От сўз бирикмаси вазифасини бажарувчи ва атрибутив жиҳатдан ечилиши мумкин бўлган сўз бирикмалари, масалан:

1. eine Erzählung ohne Saft und Kraft = eine langweilige Erzählung-ранг-рўйсиз ҳикоя = зерикарли ҳикоя

Жуфт сўзлар маълум экспрессив-стилистик маънога эга. Жуфт сўзлар асосан бадиий адабиёт, публицистика ва матбуотда қўлланилади. Улар, барча туркумлар гапларда бир хил стилистик вазифани бажарадиган экспрессив фразеологизмларнинг бир қисмига киради: жонлилиги, эмоционаллиги ва ишонтириш кучининг мустаҳкамланиши, сўзловчининг гап объектига муносабатини ифодалайди. Жуфт сўзлар услубий жиҳатдан ўхшашлиги билан фаркланади ва адабий ва сўзлашув бўёқдорлиги нуктаи назардан ўзгариб туради.

Жуфт сўзларнинг универсал характерга ҳам эга. Жуфт сўзлар тилшунослар томонидан кўплаб тиллар учун (немис, инглиз, француз ва ҳинд-европа тиллари учун), шунингдек, бошқа тил оилалари тилларида (хитой, рус, араб тиллари) тадқиқ қилинган. Турли тил тизимларида

жуфт сўзларни мос келишини таъкидлаш мумкин. А. Богородский фикрлашнинг умуминсоний характери параллель семантик моделларни шакллантиришдан келиб чиқади, деган фикрни билдирди:

D+D=K D+D=K

Бу тўғридан-тўғри маъноли икки сўз (денотатив семема билан) боғланганда содир бўлади. Янги коннотатив маъно шаклланади, масалан:

1. alt und jung = alle-ёш-қари = ҳамма
2. links und rechts = überall-ўнг-чап = ҳамма жойда

Қуйидаги умумий жадвал турли тиллардаги жуфт сўзлари бир-бирига мос келишини кўрсатади. Бу унинг тузилишига ҳам, маъносига ҳам тегишли, масалан:

Араб тилида: Kebar - Sigar

Немис тилида: alt und jung

Инглиз тилида: old and young = alle

Рус тилида: стар и млад

Улар бир бирига эквивалент бўлиб, баъзи жуфт сўзлар умуминсоний мантикнинг семантик, расмий ва ритмик хусусиятларига эга дейиш мумкин, масалан:

außer Rand und Band – тўс - тўполон

Alaham u. Alketman - Алалҳам и Алкетман

mein Fleisch und Blut – жону - таним

Lahami u. Dami - Лаҳами и Дами

Ушбу таъкид жуфт сўзлар сони ва қиёсланган тиллар бўйича ҳали исботланмаган. Жуфт сўзларнинг универсаллигини тадқиқ қилиш ва уларнинг мана ўундай характерга эга эканлигини исботлаш мумкин:

Müller und Schulz - Мюллер ва Шульц

Pierre et Paul - Пиер ва Паул

Omar u. Zied - Омар ва Зайд

Хулоса ва таклифлар. Биз жуфт сўзларни катта сўз яшаш ва немис тилини сўз бойлигини ошириш учун имконият деган хулосага келдик. Улардан ўрта ва олий ўқув юртларида хорижий тилларни ўқитишда ўқувчиларнинг сўз бойлигини оширишда ҳамда уларнинг нутқида гапириш кўникмаларини ривожлантириш ва мукамаллаштиришда ҳам фойдаланиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Agricola Erhard. Wörter und Wendungen. Leipzig, 1968, S.791-793
2. Akhmanova O.S. Dictionary of linguistic terms. Moscow, Encyclopedia, 1969, 165.
3. Hähnel Ernst. Zur Wortbildung und Wortbedeutung. Leipzig, 1995, S.89-93
4. Imyaminova Shuxrat Salijanovna. Nemis va o'zbek tillarida juft so'zlar. Toshkent, 2008. 4-18 - betlar
5. Iskos A., Lenkova A. Lesestoffe zur deutschen Lexikologie. Leningrad, 1975, S.150-162
6. Reformatskiy A.A. Introduction to Linguistics. Moscow, Aspect Press, 2004, P. 128.
7. Reformatskiy A.A. Introduction to Linguistics. Moscow, Aspect Press, 2004, P. 131.
8. Rudi Konrad. Lexikon der sprachwissenschaftliche Termini. VEB. Bibliographisches Institut, Leipzig, 1988, S. 96.
9. Annelies Herzog, Arthur Michel, Herbert Riedel. Deutsche idiomatische Wendungen für Ausländer. VEB, Verlag Enzyklopädie, Leipzig, 1976.
10. Wilke Edvin. Schriftdeutsch und Volkssprache. Leipzig, 1925, S. 62-64
11. Левковская Ксения. Лексикалогия немецкого языка. Москва, 1926, с. 156-159

Раҳима БЕРДИЁРОВА,
Қарши давлат университети ўқитувчиси
Jahon.joha.2004@gmail.com

ЎзДЖТУ профессори, ф.ф.д Ж.А. Якубов тақризи асоосида

ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРНИ СЕМАНТИК-СТРУКТУР ЎЗГАРТИРИШ (СЎЗ ҚИСТИРИШ)

Аннотация

Сўз қистириш сўзловчиға фикрини равшан баён қилиш, контекстнинг талабларига мувофиқ фразеологизмнинг прагматик қийматини аниқлаш, таъкидлаш, кучайтириш ёки, аксинча, сусайтириш имконини беради.

Калит сўзлар: сўз, фикр, мулоим, ўнғай, қулай, прагматик, экспрессив, фразеологик бирлик.

СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ(ПРЕДИСЛОВИЕ)

Аннотация

Предисловие позволяет говорящему четко изложить свое мнение, определить, подчеркнуть, усилить или, наоборот, ослабить прагматическое значение фразеологизма в соответствии с требованиями контекста.

Ключевые слова: слово, мысль, вежливый, правильный, удобный, прагматичный, экспрессивный, фразеологизм.

SEMANTIC AND STRUCTURAL TRANSFORMATION PHRASEOLOGICAL UNITS(PREFACE)

Annotation

The preface allows the speaker to clearly state his opinion, define, emphasize, strengthen or, conversely, weaken the pragmatic meaning of phraseology in accordance with the requirements of the context.

Key words: word, thoughts, polite, correct, convenient, pragmatic, expressive, phraseology.

Кириш. ФБ компонентлари сонининг кўпайиши унинг алоҳида безалганлиги билан боғлиқ. Фразеологик бирлик ичига киритилган сўз ёки сўзлар гуруҳи унинг маъносини кенгайтиради. Сўз қистиришнинг прагматик имконияти жуда юкори. У нафақат фразеологизмни, балки бутун мулоҳазанинг экспрессивлигини ҳам кучайтиради. Сўз қистириш муаллифлар томонидан ФБни янгилаш, образни жонлантириш ва ҳатто фразеологик бирликни битта стилистик тоналикдан (эмоционаликдан) бошқасига ўтказишда кенг қўлланилади. Сифатларнинг ва равишларнинг қистирилиши жуда кўп кузатилади. Масалан:

“Well, one has got to make a start somewhere”, “she said. “On the whole I think that if Julia hasn’t gone completely off her rocker by now, I might start with her”

be go off one’s rocker - sl. бир қайнови ичида, бир винти кам (етишмайди), қирарли-чиқарли. ФБ объектнинг ҳолатини кўрсатади, фразеологизмларнинг қуйи сўзлашув қатламига тегишлидир. Инглиз ва америка сленги CDES, DAS луғатига киритилган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Одатга киритилган экспрессивлик, биринчидан, ушбу фразеологизм ишлатилаётган вазиятга қараб кучаяди. Нутқ субъекти, ёзувчи, ўқимишли, анча юкори маълум ижтимоий доирага мансуб кекса аёл. Сленгизмнинг қўлланиши ҳам қутилмаган, у сўзловчининг вақт билан барабар қадам ташлашга, модадан қолмасликка интилишини таъкидлайди. Объект – унинг ёшлиқдаги дугонаси. Луғатда қайд қилинганидек шаклда, яъни структур ёки семантик ўзгаришларсиз ишлатилганда, бу фразеологик бирлик ушбу вазиятда мулоим масҳара қилиш нозиклигига эга бўлиши: ёш билан пайдо бўладиган инжиқликни таърифлаб бериши мумкин эди. Бироқ, completely равишининг киритилиши маънони кучайтиради, прагматикани ўзгартиради, кескинлик, ҳатто дағалик, ачиниш билан биргаликда калондимоғлик бағишлайди, чунки Миссис Оливер Жулиядан нимадир фойдали нарсани билмоқчи эди, аммо натижаси бўлмади.

Миссис Оливер мулоҳазасида ҳатто устунлик аломати ҳам жаранглайди.

Фразеологизмга киритилган completely – мутлақо, тамомила, батамом, тўла, тўлиқ, тўла-тўқис, бутунлай, батамом равиши – фразеологизмнинг “руҳий касалликка йўлиқмоқ, ақлдан озмоқ”, “эсини ёмоқ, батамом жинни бўлиб қолмоқ” салбий баҳосини кучайтирадиган зўрайтирувчи вазифани бажаради.

Бундай кучайтирувчи вазифани биз қуйидаги мисолларда топамиз:

“Oh, quite,” said Japp drily. He went on: “So you can’t help us in any way?”

“No indeed. I’m utterly at sea. Barbara! Murdered! It seems incredible.”

Barbara! Murdered! эллиптик хитоблари, It seems incredible муболағаси билан ҳосил қилинган эмоционал контекст то be at sea – таажжубда қолмоқ, тушунолмай хайрон бўлмоқ ФБ билан бирикмада қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини, унинг паришонлигини очиб беради. Utterly равишининг киритилиши таажжубланишнинг энг юкори даражасини кўрсатади, ФБнинг прагматик йўналтирилганлигини – сўзловчининг ички дунёсини очишни, унинг руҳий ҳолати билан қайғудош бўлишни уйғотишни кучайтиради.

Entirely равишининг то be in error фразеологизмига киритилиши объект бутунлай ноҳақ эканлигини фақат таъкидлайди, сўзловчиға яна бир бор ўзининг устунлигини, ўз тажрибасини, беҳато фаолиятини ўқтириб ўтиш имкониятини беради. Ўзи буни хоҳламаган ҳолда, у ҳам ижтимоий мавқеи, ҳам хизмат поғонаси, ҳам ақлий қобилиятлари бўйича пастда турган суҳбатдошининг қалтис (нозик) жойидан ушлайди (суҳбатдошига қаттиқ тегади).

“You were entirely in error”.

Japp sighed.

“I always thought it was the little gray cells of the brain. Don’t tell me the cells of your nose are equally superior to anyone else’s”.

“No, no, calm yourself”.

Джаппнинг хафалиги унинг истехзоли жавобда сезилиб туради.

Of the brain

Kesatik graycells zevgmasi orqali taъkidlanaди,
Of your nose

гарчи кўнглининг тўрида Джапп Пуаронинг устунлигини тан олса ҳам.

You were entirely in еггор мулоҳазасининг семантикаси, унинг иллокутив кучи жавоб нутқ ҳаракатини перлокуция актини уйғотиб, қабул қилаётганининг фикрларига ва ҳисларига ушбу ҳолда – хафалигига таъсир кўрсатади.

Белги хислатининг кучайтирилиши ва шу билан бирга тавтологик такрор ёрдамида салбий баҳонинг интенсикацияси куйида келтирилган мисолда кузатилади:

“Doesn't seem so”, said Chetwynd. “He's a bit put out about it. Thinks it makes him look a syllyass. Which it does, of course”. The man called Horsham nodded his head. “That's the way he takes it, is it?” “Well, he tried to put a good face upon it”, said Chetwynd. “All the same, you know”, said Horsham, “he's not really a silly ass, is he?”

act - play - be the- a ass – ўзини аҳмоқона тутмоқ, аҳмоқ бўлмоқ. Ички шакл ёрдамида ташкил қилинган образ салбий хислатга эга бўлган ФБнинг экспрессив маъносини ташкил қилади. Silly аҳмоқ сифатининг киритилиши фразеологизмни ёки унинг компонентларидан бирининг маъносини такрорлайди, уни аниқлаштиради. Ҳар қандай такрор ушбу ҳолда эса семантик такрор кузатилади такрорланаётган сўзнинг жумланинг маъносини кучайтиришга ёрдам беради. Ушбу фразеологизмни мулоҳазанинг иккинчи қисмида really равишини киритиш билан такрорланиши инсон ҳақидаги у ҳақиқатан ҳам эшакка ўхшаб аҳмоқ эмас эканлиги ҳақидаги фикрни анча аниқ қилади, кучайтиради. To be a silly ass фразеологизмининг салбий баҳоси инкор қилинади ва ижобий томони таъкидланади: ҳақиқатан ҳам у етарли даражада ақлли. Биринчи ҳолда – объектнинг баҳоси унинг ўз фикрлари орқали, иккинчи ҳолда сўзловчининг нуктаи назари, уни анча объектив деб ҳисоблаш мумкин.

Вазият объекти юз берган ходисалардан хафа a bit put out, чунки кўрқади, аҳмоқ бўлиб кўринишни истамайди ва ҳар қанақасига бунни яширишга интилади to make a good face – чехрасидан сир бой бермасликка тиришади. Атрофдагилар уни кўриб туришипти, улар ҳам, объектни ёмон қилиб кўрсатадиган юз берган ҳолатга қарамасдан, у объект муғлақо аҳмоқ эмаслигини қайд қиладилар.

Фразеологизмнинг прагматик сусайиши кузатиладиган кейинги мисол билан қиёсланг:

“There was a paragraph in the stop press this morning”.

“You'd rather they wouldn't have, I suppose?”

“Well, makes me look a bit of an ass, doesn't it?” said Stafford Nye. “Got to admit it. At my age too!” “What happened exactly?”

Тадқиқот методологияси. Stafford Nye сўнги янгиларда газетада у a bit of – оз миқдорда, сал-пал ёмон қилиб кўрсатилганлигини тан олади, бироқ хатто бунни бир ёшга бориб қолганда тан олиш ёқимсиздир. Салбий маънонинг сусайиши кузатилади.

Шундай сусайишни кейинги мисолда ҳам учратамиз:

“We shall be pinched at first, of course, because, as I once told you, I am in a bit of a hole financially myself. Still, the Johnnies will wait now”.

To be in a hole – кийин аҳволда бўлмоқ; моддий қийинчиликларни бошдан кечирмоқ, financially ФБнинг маъносини тавтологик такрор йўли билан аниқлаштиради, a bit of – маънони кичрайтиради, сусайтиради, салбий

йўналтирилганлигини пасайтиради. Моддий қийинчиликларни бошдан кечириш – ёмон, бироқ ушбу ҳолда улар унча ҳам катта эмас, айниқса пулни кимга бериш зарур бўлса, улар кутиб тура олишлари мумкин.

Ўша to be in a hole фразеологизми кучайтирилган салбий йўналтирилганлик билан:

“Arc you referring to fog at Geneva?” he said.

“Exactly, sir. There was fog at Geneva and that upset people's plans. Somebody was in anasty hole”.

Nasty – салбий кўнглини айнитадиган, ўқчитади-ган, қайт килдирадиган; қўланса; нафрат кўзгатадиган, жиркантирадиган; ёқимсиз, ёмон, ярамас, ножўя. Қаҳрамонга ушбу ҳолда ўзининг кечикишини оқлаш лозим, шу сабабли у сабабни тасвирлайди – Женевада туман учиб бўлмайдиган об-ҳаво, унга, фақат унгагина эмас, ёмон бўлганини, ҳамма қандай қийинчиликларни бошдан кечирганлигини жўрттага бўрттириб кўрсатиб, бу билан гапни ҳақиқий сабабдан четга буришга, суҳбатдошининг эътиборини ундан чалғитишга интилади.

Ва ниҳоят to be in a hole иборасини ҳеч қандай структур-семантик ўзгаришларсиз қўллаш ҳолати:

Lawyers, even the most respectable, have been known to embezzle their clients' money they themselves are in a hole.

To be in a hole – ўзини гўё зиндонда ўрада бўлгандек ҳис қилмоқ, шубҳасиз ёқимсиз, салбий эмоциялардир. Банкрот бўлиш, пулга зорликда бўлиш ёмон, киши қандайдир ундан кутилиш йўлини излайди. Охири мисолда салбий маъно салбий ҳаракатлар to embezzle their clients' money ўз миждозларининг пулларини ўзлаштирмоқ билан қувватланади – сўзловчининг объектга нисбатан салбий муносабати билан кучайтирилади.

Интенсификация эмоционал кучайтиригичларни – quite, only, pretty, completely, utterly ва бошқа равишларни, too, too much каби кучайтирувчи юкламаларни кўшиш йўли билан содир бўлади. Масалан:

“This is a great surprise... Did no one know about this marriage of yours?”

“No, we kept it quite dark. John didn't like that part of it much.”

to keep smth. dark – сир сақламоқ, бирор нарсани яширмоқ. Quite равиши – ҳақиқатда, ҳақиқатан ҳам, ростдан, чиндан, дарҳақиқат, дарвоқе, шубҳасиз, беистисно, истисносизкучайтирувчи вазифасида қўлланилган.

“I've told Mary to keep them apart if she can.”

“Will she be able to do so?”

“The Lord only knows. There's one thing, Ingle thorp himself won't be too keen on meeting her.”

1 the Lord Knows;

2 be keen on smth.smb. – жуда қаттиқ севмоқ; берилмоқ, қизиқиб қолмоқ, ишқибоз бўлиб қолмоқ; too фразеологизм билан бусиз ҳам интенсификация қилинган ҳаракатни кучайтиради.

“I'm sure of that.” Japp lowered his voice. “I'm much obliged to you. A pretty mare's nest arresting him would have been”...a mare's nest – иллюзия, хом хаёл, пуч хаёл, хато фикр, хатолик, иштибоҳ; гумроҳлик; иборанинг қисми find a mare's nest – таваккал қилиб айтмоқ, ўринсиз (хато гапирмоқ), ҳавойи гап қилмоқ; панд емоқ, ноқулай (ўнғайсиз) аҳволга тушмоқ; шошилиб (ёки ўйламасдан, билмасдан иш қилиб) доғда қолмоқ (кўлга тушмоқ).

Pretty – етарли даражада, етарли, етарлича, маълум (кўп) даражада билан киритилгани нафақат фразеологизмнинг маъносини кучайтиради, балки унга катта суҳбатлилиқ бағишлайди. Қиёсланг: You have such a tiresome habit of being right. But if it's all a mare's nest we shan't be pleased with you, you know. “Rubbish!” cried Lawrence angrily. “In my opinion the whole thing is a mare's nest of Bauerstein's!”

Таҳлил ва натижалар. Субъектнинг ўзи хато фикрда бўлса, буниси ёмон; агар бу хато фикр қандайдир

тарзда бошқа кишилар билан боғлиқ бўлса, вазиятга қараб, уларда салбий реакцияни, вазиятга мос келадиган хиссиётлар-эмоцияларни нафратланишни, афсусланишни, норозиликни ва ҳ.к. келтириб чиқаради. Ушбу ҳолда салбий муносабат матнда нутқ акти - we shan't be pleased with you ёрдамида изоҳланган. Гарчи маълум вазиятда инсоннинг хато фикри ким учундир яхшилик бўлиши мумкинлигини тахмин ҳам қилса бўлади. Бироқ, бундай ҳолда фразеологик бирлик коннотациясининг бутунлай ўзгариши кузатилади.

To give rein to one's imagination – фаразга (тасаввурга, хаёлга) эрк бермоқ фразеологик бирлиги одатда на ижобий, на салбий прагматик мақсадга қаратилган эмас. Қиёсланг: ғазабга, ғазабланишга эрк бермоқ ва ҳ.к.. Ҳаракатнинг қиймати “+” “-” вазият билан аниқланади. Масалан:

He smiled. “You gave too much rein to your imagination. Imagination is a good servant, and a bad master. The simplest explanation is always the most likely.”

Ушбу мисолда ҳар акат баҳоси imagination is a good servant and a bad master – яхши хизматкор, бироқ ёмон хўжайин деган мулоҳаза билан аниқланади, яъни ҳамма нарса қаерда ва қачон, қандай шароитларда хаёлга эрк берилишига боғлиқ. Тегишли равишда too much ҳаракатнинг ижобий ёки салбий баҳосини кучайтиради.

Фразеологизмнинг субъектив-модал маъносини кучайтириш вазифасини тегишли лексик маънолардаги кистирилатган сўзлар бажаади. Масалан, фразеологик бирлик деб аталадиганга маънонинг юқори даражасини ёки тўлиқ мос келишини “чин, ҳақиқий, чинакам, ростакам, айни, ғирт, кип-қизил”, “рост, тўғри, муҳаққак, барҳақ”, “асл, тоза, соф, айни, воқеий”, “асл, чин, ҳақиқий” ва ҳ.к. сифатлар perfect, regular, real, absolute ва ҳ.к. билдиради.

And I described the doctor's adventure. “He looked a regular scare crow! Plastered with rude from head to foot.” Look like a scarecrow – полизга ўнатилган кўриқчига ўхшаб. Regular - асл, тоза, соф, айни, воқеий, чин, ҳақиқий, чинакам, ростакам, айни, ғирт, кип-қизил – эмоционал кучайтирувчи вазифа. Dorcas with drew. We waited in a tense silence. Poirot alone seemed perfectly at his ease, and dusted a forgotten corner of the bookcase. at one's ease – тинч, осойишта, хотиржамлик билан, хотиржам, бамайлихотир, бемалол, ювош, беозор, мулоийм, ўнғай, қулай, маъқул, жўяли, ўринли, ўзини эркин туғиб (ҳис қилиб), тортинмасдан, бемалол. Perfectly – кучайт. мутлақо, жуда, ғоят, тамомила, батамом, тамоман, сира, асло, ҳеч, тақир.

Бир тарафдан – ФБ маъносининг кучайтирилиши, иккинчи тарафдан – модалликнинг ўзгариши: seemed – мулоҳазанинг узил-кесиллигини олиб ташлайди, сўзловчининг ишонмовчилигини акс эттиради, чунки Пуаронинг хотиржамлиги худди сиртки, юзаки, ёлғондакам (хўжақўрсинга қилинган) бўлиши мумкин.

“Бир мунча, озми-кўпми, маълум даражада”, “бир ҳисобда” more or less; to a certain extent; to a certain degree ва ҳ.к бирикмаларининг, slightly равишининг кистирилиши фразеологизмнинг маъносини сусайтиради, уларнинг ўзи сўзловчининг субъектив муносабатларини ифодалайди, унинг эмоционал реакциясини акс эттиради.

To betops – камолот чўққисиди бўлмоқ иборасининг ижобий юқори баҳоси more or less - бир мунча, озми-кўпми, маълум даражада, бир ҳисобда иборасининг киритилиши билан нейтраллашади. У унинг тўла-тўқислигини, мукамаллигини, бекам-кўстлигини инкор қилади.

“Who is she - just as a matter of interest?”

“In her own line she's more or less the tops.

In her own line – ўзича сифатнинг қатъийлигини, сифатнинг устунлигини бартараф қилади, мулоҳазага енгил ишончсизлик бағишлайди. Шундай қилиб, атрофнинг таъсири остида то betops фразеологизмининг энг юқори даражадаги ижобий баҳоси кистирилиши тенглаштирилади. Сўзловчининг хабарнинг ҳаққоний-лигига ишончи комил эмас.

Бунга ўхшашни биз қўйидаги мисолда кўраимиз:

“... But of course, in my position, I have to be especially careful in choosing my friends - and my wife in choosing hers. One is a certain extent in the lime light.”

Be in the limelight – обрў-эътиборли бўлмоқ, назарда бўлмоқ

to a certain extent – маълум даражада, бир ҳисобда, озми-кўпми

Хулоса ва таклифлар. Битта фразеологизмнинг бошқасига кистирилиши шуни кўрсатадики, ҳар бир инсон диккат-марказида туради, аммо ҳар бири ҳар хил. Бироқ қандайдир эътибор, ҳар доим бор, деб ўйлайди у. Фразеологик бирлик сўзловчини, унинг эмоцияларини, хиссиётларини, реакцияларини таърифлайди.

Be hairy at the heel about, in – рандаланмаган, тарашланмаган, йўнилмаган (кўчма м. дағал, кўпол, тарбия кўрмаган, маданиятсиз) жаргон ФБ объектни салбий тавсифлайди, сўзловчининг маънавий, ижтимоий, ақлий устунлигини ифодалаб, унга нисбатан нафратланиш хиссини уйғотади. Slightly, a bit равишларининг кистирилиши унинг прагматик маъносини сусайтиради, фикрни (мулоҳазани) юмшатади.

“Do you yourself approve of Mr. Burrows?” The Colonel delivered himself of the opinion that Godfrey Burrows was slightly hairy at the heel, a pronouncement which baffled Poi rot completely, but made Major Riddle smile into his mustache. Bit hairy at the heel. Definitely not out of the top drawer.

Кейинги мисолда фразеологизмга бутун бошли ҳолли конструкция шундай кўринар эдиларки, гўё кистирилади. Муаллиф Доркаснинг энг юқори даражадаги ажабланишини one's eyes stand out of one's head – кўзи кинидан чиқиб кетди фразеологизми ёрдамида тасвирлайди. Бунинг устига, фразеологик бирликнинг ўзини stand, start – пор “орбитадан чиқмоқ” компонентларини алиштириш йўли билан муболағалаштиради.

Шундай қилиб, сўз кистириш – фразеологик бирликка хабар қилинаётганга муносабатни, ёки фразеологизмнинг экспрессивлигини оширувчи, унинг маъносини ойдинлаштирувчи қандайдир қисмларини таъкидловчи ёки ажратиб кўрсатувчи, ФБнинг характерикасини ифодаловчи бошқа лексик-семантик бирликларни киритишдир. Сўз кистириш ФБнинг субъектив-модал маъносини сусайтириши ёки аниқлаштириши, балки унинг прагматик имкониятини бутунлай ўзгартириб юбориши ҳам мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Болдырева Л. М. Стилистические особенности функционирования фразеологизмов. Дис. ... канд. филол. наук. – М., 1967.
2. Дубинский И. В. Уточнение фразеологического компонента как стилистический прием Вопросы стилистики. Вып. 6. – Саратов, – 1973. – С. 19-25.
3. Нуниев А. В. Двойная актуализация как понятие фразеологической стилистики Иностранные языки в школе. – М., – 1974. – № 6. – С. 5-12.

4. Шадрин Н. Л. Идентификация окказионально преобразованных фразеологических единиц Проблемы лексики и фразеологии. – Л., –1975. – С. 179-191.
5. Башиева С. К. Стилистический компонент фразеологического значения Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Краснодар, 1995.
6. Камбарова З. А. Разложение фразеологических единиц в языке английской газеты Уч. зап. МГПИИЯим. М. Тореза. Вып. 94. – М., – 1976. – С. 49-57.

Mavjuda BOLIBEKOVA,
PhD., associate professor National university of Uzbekistan
Maftuna BAHRONOVA,
Independent student (PhD) of the National University of Uzbekistan
E-mail: bahronovamaftuna95@gmail.com
Zafarjon JABBAROV,
DSc, professor National university of Uzbekistan
Zuhra MUSINOVA,
Teacher of the University of Applied sciences

Based on the review H.F. Maqsudova DSc, National university of Uzbekistan

SEMANTIC ANALYSIS OF TERMS RELATING TO THE FIELD OF SOIL SCIENCE

Abstract

In this article, the terms related to the field of soil science, the semantic method of their formation, the phenomena of synonymy, antonymy and ambiguity in soil science terms are analyzed, and the problems in their translation and their solution are reformed. The urgency of studying the problems of formation and translation of the names of the terms related to the field of soil science is related to the expansion of cooperation between our homeland and foreign countries and the increase in the volume of communication in this field. The semantic structure of the word is of great importance when defining the terms related to the field of soil science, it is a multifaceted phenomenon that combines different meanings. The existence of semantic processes in the field of soil science terminology is a natural phenomenon, which proves that terms are considered as linguistic units. The presence of these semantic processes allows a deep understanding of the relationships of terms in the system and the content of terminology.

Key words: Term; homonymy in soil science terms; synonymous terms; antonymy in terms; term translation.

СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТЕРМИНОВ, ОТНОСЯЩИХСЯ К ОБЛАСТИ ПОЧВОВЕДЕНИЯ

Аннотация

В данной статье анализируются термины, относящиеся к области почвоведения, семантический способ их образования, явления синонимии, антонимии и многозначности в терминах почвоведения, реформируются проблемы их перевода и решения. Актуальность изучения проблем образования и перевода названий терминов, относящихся к области почвоведения, связана с расширением сотрудничества нашей Родины с зарубежными странами и увеличением объема общения в этой области. Семантическая структура слова имеет большое значение при определении терминов, относящихся к области почвоведения, это многогранное явление, сочетающее в себе разные значения. Существование семантических процессов в сфере терминологии почвоведения является закономерным явлением, доказывающим, что термины рассматриваются как языковые единицы. Наличие этих семантических процессов позволяет глубоко понять отношения терминов в системе и содержание терминологии.

Ключевые слова: Срок; омонимия в терминах почвоведения; синонимичные термины; антонимия терминов; перевод термина.

TUPOQSHUNOSLIK SOHASIGA OID TERMINLARING SEMANTIK TAHLILI

Annotatsiya

Ushbu maqolada tuproqshunoslik sohasiga oid atamalar, ularning hosil bo'lishning semantik usuli, tuproqshunoslik terminlaridagi sinonimiya, antonimiya va ko'p ma'nolilik hodisalari tahlil qilinib, ularni tarjima qilish va hal etishdagi muammolar isloh qilingan. Tuproqshunoslik sohasiga oid atamalarning nomlarini shakllantirish va tarjima qilish muammolarini o'rganishning dolzarbligi vatanimiz va xorijiy davlatlar hamkorligining kengayishi, bu boradagi aloqalar hajmining oshishi bilan bog'liq. Tuproqshunoslik sohasiga oid atamalarni belgilashda so'zning semantik tuzilishi katta ahamiyatga ega bo'lib, u turli ma'nolarni o'zida jamlagan ko'p qirrali hodisadir. Tuproqshunoslik terminologiyasi sohasida semantik jarayonlarning mavjudligi tabiiy hodisa bo'lib, bu atamalarning lingvistik birlik sifatida qaralishini isbotlaydi. Bu semantik jarayonlarning mavjudligi atamalarning tizimdagi munosabatlarini va terminologiya mazmunini chuqur anglash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Termin; tuproqshunoslik terminlari, terminlarda omonimiya; sinonim terminlar; terminlarda antonimiya; termin tarjimasi.

Enter. In the last ten years, the description and analysis of scientific term systems has been one of the leading directions of research in the field of linguistics. The interest in the issues of special terminology is explained by the growing importance of terminology and its importance to various directions in the field of standardization. The process of regulation of the scientific and technical level is very important in the field of linguistics. Level of study of the problem. Terminological issues V.V. Vinogradov, G.O. Vinokur. A.A.Reformatsky, A.S.Gerd. V. M. Leychik, R. A. Budagov, D. S. Lotte, L. Yu. Buyanova, L. A. Kapanadze, K.

Kageura, D. Sageder, S. Jacobson, M. S. Munoz, Ch. S. Abdullaeva, G'.Abdurakhmonov, S.A.Azizov, I.J.Yuldashev, P.Nishonov, Kh.D.Paluanova, were studied in detail by other scientists. In addition to the number of studies carried out in the field of terminology, there are also unexplored problems related to the nature of terms, their isomorphic and allomorphic properties, which require scientific study and solution based on modern linguistic principles[2;3;7;8;10].

Analysis of literature on the topic. One of the main tasks of the terminological systems of soil science is to create new interpretations of the terms related to the special field of

soil science that exist now. The semantic structure of the word is important in determining the terms related to the field of soil science, it is a multifaceted phenomenon that combines different meanings. "The word refers only to a specific content," writes A. A. Potebnya also "refers to one or more general categories, called grammatical categories, in which the content of a word is the same as the content of many others." At the same time, there are the following requirements for the term: expression of one meaning, absolutely free from synonyms, having precision and limited meaning, stylistic neutrality, lucidity, euphonic character, etc.

However, research shows that it is not possible to implement such complex requirements in the existing terminologies. Although the listed requirements are specific to "ideal" terms, in reality, real terminological units have synonyms, homonyms, and there are also terms with multiple meanings and several components. S. According to Ullmann, "the dynamics of the phenomenon of polysemy in different languages is based on a number of linguistic and extralinguistic factors, and the process of development of society is considered important not only in creating new words, but also in adding new meaning to existing terms" [4,6]. However, Z. Proshina thought that the term "has only one meaning" [4]. In fact, the term used in the terminology refers only to a specific field.

Research methodology. The following examples can be a proof of not to ignore the meanings of terms expressed in each language. Uzbek scientists have been widely supporting soil science terms in cooperation with foreign scientists at the international level [12, 13]. For example, the English lexical unit soil, which is one of the unambiguous terms actively used in practice in the field of soil science, is explained in special dictionaries as follows: Soil is the loose surface material that covers most land. It consists of inorganic particles and organic matter. Soil provides structural support to plants used in agriculture and is also their source of water and nutrients. Soils vary greatly in their chemical and physical properties. Processes such as leaching, weathering and microbial activity combine to make a whole range of different soil types. Each type has particular strengths and weaknesses for agricultural production.

In the dictionaries related to soil science, the combination of soil is given as an equivalent of the lexeme Soil, and its meanings are expressed as follows. Soil (sand) is a natural structure formed by changes in the surface layers of the lithosphere under the influence of water, air and living organisms and consisting of genetically interconnected horizons; The surface and fertile layer of the earth's crust. The most important feature of T., which differs from igneous rocks, is its fertility (see Soil fertility). The science of soil science deals with issues such as studying the soil and creating its classification, developing methods for improving its composition and increasing its productivity. The main factors that form soil: climate, parent soil, flora and fauna, relief and geological age of the area, and human economic activity.

As synonyms in English, Earth, loam, sod, ground, dirt, clay, turf, topsoil, mold, humus words are shown in dictionaries as synonyms, but the use of all of them in the field of soil science leads to a significant change in the lexical-semantic meanings of water. That is, if we use only the words Soil, Sol, Land, Ground within the scope of the field, it will be suitable for the purpose, and the change in meaning is almost not noticeable. It should be mentioned that this semantic analysis is available not only in English but also in Uzbek. That is, we can use only the upper part of the earth, the upper layer of the lithosphere and soil water as a synonym of ground water. Otherwise, as mentioned above, there will be a difference from the spiritual aspect.

Analysis and results. In the English terminology system of the field of soil science, there is a semantic

relationship between the meanings of ambiguous terms. If such a connection is weak or absent, then homonymous terms may express semantic relations. Homonyms represent lexical units that are written and read the same but have different meanings. The problem of homonymy arose in the first stages of the development of linguistics. Because the creation of a dictionary has created a demand for the development of strict criteria that limit the meanings of ambiguous and homonymous words. Since then, despite the fact that the problems of homonymy and polysemy have been studied by linguists of different schools and periods, the question of determining the boundary of the polysemy category still remains problematic.

According to the lexicological and lexicographical classifications, the following aspect of homonymy, including "homonyms are words with an equal number of speech sounds, which always correspond to each other in different forms and only in the course of historical development for various phonetic and usually random reasons" — [12] recognized in cases. Of course, such an approach is distinguished by the accuracy of the criteria, because the etymology of the word always allows to clearly distinguish the cases of homonymy and polysemy. As Academician V.V. Vinogradov noted, "the principles of identifying and marking homonyms in the language system in practice differ sharply from the methods of their historical and comparative-historical study" [2]. Speakers of a certain language do not always have the opportunity to reconstruct the development of the meanings of a word, to understand its diachronic relationship. In addition, ways of word formation and forms of syntactic adaptation are important for distinguishing between polysemy and homonymy.

So, when it is denied that a polysemous word consists of two or more lexical units, it is necessary to recognize units with the same speech sound belonging to different parts of the sentence, for example: save- 1) verb phrase "to preserve something" 2) verb "accumulate (mainly in relation to money)" 3) verb "to save (mainly in relation to time)". Such words belong to different grammatical categories and have different syntactic and lexical valence. In this case, it is not possible to express different parts of the sentence by one word. This approach does not allow clarifying and strictly defining the boundaries of the concepts of polysemy and homonymy. V. M. Leuchik proposed the following criterion for distinguishing homonymy and polysemy: "polysemy is formed as a result of separation of the meaning of a term or transfer of a name to another concept while preserving the common main scheme in the semantic structure of the derived terms, or vice versa, when the secondary schemes coincide and divide the main scheme, semantic homonymy is formed [3,7,8]. If homonymy is studied more deeply within a certain aspect, that is, as homonymy of terms, although the meanings of a single term used in different term systems are fundamentally different from each other, there are common themes. According to some linguists, only the case of homonymy was observed when it was used in practice in different term systems or in languages with relatively few speakers. Taking into account the different variants of terminological homonymy, it is worth noting that there are three types of homonymic relations and types of terminological homonymy:

1) intersystemic (macrosystemic) homonymy between units of terminological and general literary systems;

2) inter-term system (inter-discipline) homonymy between different term system units;

3) internal system homonymy between the term system units. It is known that the phenomenon of homonymy is rare in the field of soil science.

A. K. Kuptsova divides the homonymous terms into two groups: terms related to inter-field and extra-field directions [11]. Therefore, lexemes representing the cross-

domain homonymous feature belong to different terminological fields. Interdisciplinary terms are lexemes with multiple meanings created and widely used in other fields. The term "erosion" can be cited as an example of a lexeme that expresses an interdisciplinary homonymous feature. It is widely used in the fields of soil science and general biology. For example: erosion (in the field of soil science) - rotting, rotting, erosion, i.e. soil erosion (21 soil); erosion (in the field of medicine) - tissue damage or ulcer formation as a result of inflammation (12.99 medicine). It is also possible to observe the homonymic feature within the field in the examples whose meanings are determined by the context.

Conclusion and suggestions. In conclusion, it should be noted that the problem of researching terminology is one of

the main problems in the research of scientific texts and texts of formal work style. During this article devoted to the study of the semantic method of formation of terms related to soil science, the following theoretical aspects were developed: the definition of the term "term" was given and its multifaceted nature was revealed; the methods of translation of terms were studied and it was determined that the most appropriate and widespread of them in relation to the terminology of soil science. It is clear from the comments in English and Uzbek languages that both languages have equal expressions of synonymy. In the course of our research, it was proved that soil science gradually gained independence as a new field of knowledge and has its own object, subject, functions, research methods and terminological system.

REFERENCES

1. Арсеньева М.Г. Многозначность и омонимия / Арсеньева М.Г., Строева Т. В., Хазанович А. П.; Ленингр. гос. ун-т им. А. А. Жданова.- Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1966. -131 с.
2. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. - М., 1977. -312 с.
3. Лейчик В.М. Семантическая омонимия и многозначность в сфере терминов // Лексика и лексикография.- М.: Наука, 1981.-221 с.
4. Прошина З.Г. Теория перевода (с английского языка на русский и с русского языка на английский): Уч. на англ. яз.- Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 2008. — 265 с.
5. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: вопросы терминологии. М: URSS, 1989. -243
6. Stephen Ullmann Words and their use, New York, Philosophical Library, 1951, 236 p.
7. Лейчик В.М. Лингвистические проблемы терминологии и научно- технического перевод. Ч.П. Выпуск 18-й.- М.: 1990. - 77 с.
8. Лейчик В.М. Проблемы отечественного терминоведения в конце XX века. // Вопросы филологии. - 2000. - №3(5). - С. 12-15.
9. Буянова Лю Когнитивно-семиотическая деривация как механизм формирования и эволюции современной финансово-экономической терминосферы//Вестник Челябинского государственного университета. 2013. Искусствоведение. Вып. 84. - С. 19-22. 22.
10. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова // Вя. 1953. № 5. - С.109.
11. Куртsova A.V. Кузнецов Н.Б., Маслов А.В., Мизенс Г.А., Пыжова Е.С., Вовна Г.М., Киселёв В.И., Ронкин Ю.Л., Романюк Т.В. в сборнике // Тектоника, геодинамика и рудогенез складчатых поясов и платформ. Материалы XLVIII Тектонического совещания, место издания ГЕОС Москва, том 1, с. 294-298
12. <https://www.dictionary.com/browse/pipeline>
13. Kaplya V.N., Okolelova A.A., Elena E. Nefedieva, Zafarjon A. Jabbarov, Peter Kováčik c, Astghik Sukiasyan d, Yulduz Abdullaeva e, Shovkat Kholdorov f, Zeynep Demir, Małgorzata Suska-Malawska Diagnostics of the Content of Petroleum Products and Heavy Metals in Light Chestnut Soils. Biogeosystem Technique. 2022. 9(1). 3-14, DOI: 10.13187/bgt.2022.1.3
14. Jabborova D., Choudhary R., Azimov A., Jabbarov Z., Selim S., Abu-Elghait M., Desouky S.E., Azab I.H.E., Alsuhaibani A.M., Khattab A., et al. Composition of Zingiber officinale Roscoe (Ginger), Soil Properties and Soil Enzyme Activities Grown in Different Concentration of Mineral Fertilizers. Horticulturae 2022, 8, 43. <https://doi.org/10.3390/horticulturae8010043>

Saidahon GOIPOVA,
Andijon davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail:saida.goipova@mail.ru

F.f.b.f.d. Sh.I. Shokirov taqrizi asosida

ANALYSIS OF THE LEXICAL-SEMANTIC FIELD OF "SOUL" IN UZBEK

Abstract

As we know, lexical-semantic groups of all word groups and their areas are scientifically based from different points of view. The reason for this is that lexemes are very complex and versatile language units. Mainly, their inner meaning directions are studied, and their main features are studied theoretically and practically, because the word is the main unit of lexicon and grammar. For this reason, we tried to collect and analyze the different meanings of the lexeme "Soul" in Uzbek language.

Key words: Lexical, semantics, soul, unit, theory, field, lexical analysis, morphological analysis.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ СЛОВА "ДУША" В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Как известно, лексико-семантические группы всех групп слов и их направлений научно обоснованы с разных точек зрения. Причина этого в том, что лексемы являются очень сложными и многогранными языковыми единицами. В основном изучаются их внутренние смысловые направления, а их основные признаки изучаются теоретически и практически, так как слово является основной единицей лексики и грамматики. По этой причине мы попытались собрать и проанализировать разные значения лексемы «душа» в узбекском языке.

Ключевые слова: Лексика, семантика, душа, единица, теория, поле, лексический анализ, морфологический анализ.

O'ZBEK TILIDA "KO'NGIL" LEKSIK-SEMANTIK MAYDONINING TADQIQI

Annotatsiya

Bizga ma'lumki, barcha so'z turkumlariga oid leksik-semantik guruhlar, ularning maydonlari turli xil nuqtai nazardan ilmiy asoslanadi. Bunga sabab esa leksemalar juda murakkab va ko'p qirrali til birliklaridir. Asosan ularning ichki ma'no yo'nalishlari o'rganilib, asosiy hususiyatlari nazariy va amaliy jihatdan tadqiq qilinadi, chunki so'z leksika va grammatikaning asosiy birligidir. Shu sababdan, biz ham "ko'ngil" leksemasining o'zbek tilidagi turli ma'nolarini bir maydonga to'plab, tahlil qilishga harakat qildik. Bir maydonga to'plashimizning asosiy maqsadi, ularning asl leksik ma'nosi emas, balki boshqa turli tushunchalar bilan bog'liq bo'lgan ichki ma'nolarini ifoda etishdir.

Kalit so'zlar: Leksika, semantika, ko'ngil, birlik, nazariya, maydon, leksik tahlil, morfologik tahlil.

Tilshunoslikka doir manbalarda leksik-semantik munosabatlar borasida ko'pgina atamalar ishlatib kelinadi. Ulardan juda ko'p ishlatiladiganlari: leksik-semantik maydon, leksik-semantik guruh, semantik maydon, tematik guruh. Ma'no (mazmun) umumiyliги bilan birlashgan va belgilanayotgan hodisalarning tushunchaviy, predmetlik yoki vazifaviy (funktional) o'xshashligini aks ettiruvchi til birliklari (asosan, leksik birliklar) yig'indisi ko'pchilik lisoniy adabiyotlarda maydon sifatida belgilandi [1].

O'zbek tilshunosligida ham sistema (maydon) talqini bilan bog'liq bir qator qarashlar yuzaga chiqmoqda (I. Qo'chqortoyev, A. Nurmonov, R. Rasulov, E. Begmatov kabilar). Xususan, M. Abduvaliyev tomonidan maydon nazariyasi bir muncha yoritilgan bo'lsada, u faqatgina sintaktik sathning to'siqsizlik kategoriyasi yuzasidan tadqiq etilgan [2].

T. Mirzaqulov esa funksional-semantik maydonlarning ayrim marfemikaga doir xususiyatlariga to'xtaladi [3].

Shundek qilib, hali o'zbek tilshunosligida til birliklarini maydon asosida o'rganish keng yo'lga qo'yilgani yo'q. bu usul, bizning nazarimizda, ayniqsa, leksikani o'rganishda katta ahamiyatga ega. O'zbek tili leksikasini makromaydon sifatida qaraligani holda, uni mikromaydonlarga ajratish ideografik, tezaurus lug'atlar tuzishda katta samara beradi. Shuning uchun ham lisoniy maydon va til lug'at tarkibini bunday maydonlarga ajratishning nazariy asoslarini o'rganish hozirgi o'zbek tilshunosligi oldidagi eng katta muammolardan sanaladi.

Biz ham tadqiqot ishimizda o'zbek tilshunoslari boshlab bergan ananaga tayangan holda ish ko'rishni

maqsadga muvofiq deb bildik va o'zbek tilida "ko'ngil" leksik-semantik maydonini tahlil qilishga harakat qildik va bu tahlil quyidagi bosqichlardan iborat:

"Ko'ngil" leksemasining ma'no strukturasi tahlili.

"Ko'ngil" leksemasi o'zak bo'lgan so'zlarni aniqlash

Milliy dunyoqarashni o'rganishda asosiy usullardan biri ma'lum bir konseptning ichki tuzilishini tahlil qilishdir. Bu uslub shu millatning tafakkurida aniq bir semantik maydonni aks etishi haqida xulosalar chiqarishga ko'maklashadi. O'zbek tilida ham "ko'ngil" so'zi o'zining ma'no strukturasi ega.

Ko'ngil - kishining his-tuyg'u va kechinmalari manbai bo'lib biz uni yurak, qalb, dil so'zlari bilan sinonim sifatida ishlatishimiz mumkin. Bu so'z morfologik jihatdan ot so'z turkumiga mansub bo'lib, mavhum ot hisoblanadi. Hamda biz uni yurak kabi ko'ra olmaymiz, faqat uni his-tuyg'ularimiz orqaligina ifodalay olamiz. Yurak bu kishi organizmining bir bo'lagi hisoblansa, ko'ngil insonning ruhiy holatini yoritib beruvchi tushuncha hisoblanadi. Bu otning kelib chiqish etimologiyasiga nazar solsak, bu ot asli qadimiy turkiy tildagi "his-tuyg'uga berilmoq" ma'nosini anglatgan, ko'ngil - (ü)l qo'shimchasi bilan yasalgan; o'zbek tilida ikkinchi bo'g'indagi ü unlisi i unlisiga almashgan, o' unlisining yumshoqlik belgisi yo'qolgan: ko'ngil + o'l = ko'ngil > ko'ngil > ko'ngil - o'zbek tilida esa "ko'ngil" tarzida bizgacha yetib kelgan. "ko'ngil so'zi" juda ham ko'p lug'aviy ma'nolarga ega. Biz uni salbiy yoki ijobiy holda ham ishlatishimiz mumkin. Misol uchun: "ko'ngil" leksemasi yurak, qalb, dil ma'nolarini anglatishini olaylik. "Ko'ngilida yaxshi niyatlari ko'p" leksik birligida biz "ko'ngil" leksikasini biror bir

insonni qalbida oldindan yaxshi niyatlari, maqsadlari bilan tuzayotgan rejalarini, qilmoqchi bo'lgan yaxshi ishlarini tushunishimiz mumkin bo'lsa, "Ko'ngil uzmoq" leksik birligida, biz buni aksini ko'rishimiz mumkin. Bu yerda "ko'ngil" leksikasi bahridan o'tmoq, kechmoq, ajralmoq, tashlab ketmoq ma'nolarini ifodalab kelgan. Masalan: A. Qahhor, «Qo'shchinor chiroqlari» asarida shu birikmani ko'rishimiz mumkin. Bir yog'i bular, qolaversa, volidamizning qabrlaridan ko'ngil uzolmay, Kapsanchilarda qolib ketdim. Bu misoldan ham ko'rinib turibdiki, "ko'ngil" leksemasi, ko'ngil uzmoq- ya'ni onasining qabrini tashlab keta olmaslik ma'nosini anglatib kelgan.

Bundan tashqari biz "ko'ngil" so'zini "ko'ngli bo'sh" kabi leksik birliklarida fe'l-atvor, xarakter, xulq ma'nolarini ham ifodalab kelishini ko'rishimiz mumkin. Masalan: Taniqli yozuvchi Said Ahmadning, «Qadrton dalalar» asarida ushbu leksik birlik qo'llanilgan: Jahldan tushgandan keyin yana yumshab qolasiz, rais, ko'nglingiz bo'sh. Bu yerda "ko'ngil" leksemasi xarakterni, xulq-atvorni ifoda etayotganini ko'rishimiz mumkin, ya'ni bu misolda raising ko'ngli bo'shligi- uning ko'ngilchangligi, yomon xarakterda emasligini, jaxli tushgandan keyin o'sha qilgan aybini kechirib yuboruvchi xarakterdagi shaxs ekanini tushunamiz.

Ko'nglidan chiqarmoq birikmasini ham ikki xil ma'noda tushunishimiz mumkin: 1) butkul unutil yubormoq; o'ylamay, eslamay qo'ymoq ma'nosida tushunamiz: Aslida esa Xolmurod sevgan qizidan hali-veri judo bo'lishni ham, u ni ko'nglidan chiqarib yuborishni ham istamasdi. P. Tursun, «O'qituvchi»;

Keyingi ma'nosida esa 2) ilgari xafa qilgan kishisini uzr tarzida xursand qilmoq, xafaligini, gina-kuduratni tarqatmoq ma'nosida tushunamiz: Bola bechoraning dilini og'ritgan edim.. O'lmasan. bir yaxshi ish qilib, ko'nglidan chiqarib yuboraman. S. Ahmad, «Qadrton dalalar».

Ko'ngil so'ramoq biror kishining boshiga biror musibat yoki tashvish tushganda, undan hol-ahvol, kayfiyat va shu kabilar haqida so'ramoq ma'nosini anglatib keladi: Ali meshkobchi keyinchalik Nizomiddinning hibsi etilib, Ixtiyoriddinga tashlanganini eshitib, erta bilan kelib, me'morning ko'nglini so'radi. Mirmuhsin, «Me'mor».

Ko'ngli bor birikmasini ham biz ikki xil ma'noda tushunamiz 1) xohishi, mayli bor; moyil ma'nosida ishlatamiz: Shu yerda qolib ishlashga ko'ngli borligini birdan aytishga bo'yni yor bermay o'ylandi. H.Nazir, «Odamning qadri»;

Keying ma'nosi esa 2) yaxshi ko'radi, sevadi ma'nolarida qo'llaniladi: Unday desa, Soliyaning pichingida ham jon bor. Axir ilgari "aka" demas ediku? Ko'ngli bormikin-a? S.Anorboyev, «Sherali sevib qoldi». Ushbu misolda ko'rinib turibdiki, "ko'ngli bormikin-a?" birikmasi yaxshi ko'rmikin, sevarmikin degan ma'noni anglatib kelgan.

Bu kabi "ko'ngil"leksemasi orqali yasalgan leksik birliklarni yana juda ko'plab tahlil qilishimiz mumkin. Endi keyingi bosqichni ham tahlil qilsak:

2-bosqich. O'zbek tilida "ko'ngil" leksemasi o'zak bo'lgan so'zlar quyidagilardan iborat:

Ko'ngil +chan= ko'ngilchan. Demak, ot so'z turkumiga kiruvchi "ko'ngil" so'ziga sifat yasovchi "-chan" morfemasini qo'shish orqali "ko'ngilchan" sifat so'z turkumiga oid so'z yasalgan va bu so'z - "rahmli", "rahmdil", "qattiq talab qilmaydigan", "bo'sh" kabi ma'nolarni anglatadi. Masalan, Oybek "Tanlangan asarlar" to'plamidan bir parchani olaylik: Yo'lchining onasini mehribon, ko'ngilchan, g'oyat samimiy bir qaynona kabi tasavvur qildi. Bu misolda biz "ko'ngilchan" so'zini mehribon, rahmli, rahmdil, samimiy va umumiy ma'noda yaxshi bir ayol deb tushunishimiz mumkin.

Keyingi so'zimiz esa, ko'ngil + chanlik= ko'ngilchanlik. Bu so'zda ham "ko'ngil" ot so'z turkumiga "-chan" sifat yasovchi qo'shimcha va mavhum ot yasovchi "-

lik" qo'shimchalarini qo'shish orqali "ko'ngilchanlik" so'zi yasalgan. Ko'ngilchanlik so'zini biz ko'ngilchanga xos xususiyat, xatti-harakat deb tushunishimiz mumkin. Misol uchun: Sh.G'ulomov, "Inson qo'li gul" asarida ushbu so'zni qo'llagan: To'xtasin aka ish vaqti tugab qolganda noo'rin beton olib kelgan shofyorga ko'ngilchanlik qildi, boshliq bo'lsa jiddiyroq bo'lsinda. Biz bu gapda, To'xtasin akani rahmdil, qattiqqo'l kishi emasligini lekin boshqa insonlarni ko'ngliga qarashini tushunamiz.

Qo'shimcha tarzda yana ko'ngil so'ziga inkor ma'nosini beruvchi "-siz" va mavhum ot yasovchi "-lik" qo'shimchalarini qo'shish orqali "ko'ngil"+siz+lik= "ko'ngilsizlik" so'zi yasaladi va bu birinchi ma'noda a)ko'ngilsiz holat degan ma'noni beradi. A.Qahhor "Sarob" romanidagi quyidagi gapni tahlil qilsak: Shunday ko'ngilsizlikka sabab bo'lgani uchun Saidiy ko'p xijolat tortar edi. Shu bilan birga "ko'ngilsizlik" so'zini b)ko'ngli yo'qlik, sevmaslik, yoqtirmaslik ma'nosida ham ishlatishimiz mumkin: A.Qahhor "Sarob" romanidagi quyidagi gapni misol qilib keltirsak bo'ladi: Saidiy, uning Muxtorxonga ko'ngilsizligini o'zi ham biladi. Ushnu misoldagi "ko'ngilsizligi" so'zi sevmaslik, yoqtirmaslik degan ma'nolarni anglatib kelgan. Ya'ni, u Muhtorxonni sevmasligini, uni yoqtirmasligini tushunishimiz mumkin.

Shuningdek, "ko'ngil" so'zidan "-xushlik" qo'shimchasini qo'shish orqali Ko'ngil(ot)+xushlik=ko'ngilxushlik mavhum otini yasaymiz. "Ko'ngilxushlik" so'zini biz - xush(yaxshi) kayfiyat, vaqtichog' holat, vaqtichog'lik degan ma'nolarda tushunamiz: O'.Hoshimov, "Bahor qaytmaydi" asaridagi ushbu misolni olaylik: Alimardon boshini g'oz tutib borar, jahonda hech nima o'zgaraganidek, hamma narsa ko'ngilxushlik bilan borayotgandek edi. Ushbu gapda Alimardon vaqtini chog', yaxshi vaqt o'tkazayotganini anglaymiz.

Shu bilan birga, "ko'ngil" so'ziga inkorlik ma'nosini anglatuvchi "-siz" qo'shimchasini qo'shish orqali ko'ngil(ot)+siz= ko'ngilsiz so'zi yasalgan. Bu so'z sifat so'z turkumiga oid bo'lib, Ko'ngilga xush kelmaydigan, yoqimsiz, xunuk degan ma'nolarni anglatadi. Oybekning "Quyosh qoraymas" asaridagi misolni tahlil qilsak: Chekinish, albatta, juda ko'ngilsiz hol. Ushbu misolda ortga chekinish yoqimsiz, xunuk holat degan ma'noni tushunamiz.

Bundan tashqari, ot so'z turkumiga kiruvchi "ko'ngil" so'ziga mavhum ot yasovchi "-lik" morfemasini qo'shish orqali ko'ngil+lik= "ko'ngillik" so'zini yasaymiz. "ko'ngillik" so'zi boshqalarga beminat yordam beruvchi inson ma'nosida qo'llaniladi: masalan, Sobir Rayhon "Yurt sog'inchi" asaridagi gapda ushbu so'zni qo'llagan: Boltaboy dushmanlardan o'ch olish uchun ko'ngilliklar safiga qo'shilgan. Ushbu gapda Boltaboy dushmanlarga qarshi urushish uchun urushga ketayotgan kishilar qatoriga qo'shildi degan ma'noni tushunamiz.

Bundan tashqari, sifat yasovchi old qo'shimcha "oq-" va "ko'ngil" so'zlarini qo'shish orqali: Oq(sifat)+ko'ngil(ot)=oqko'ngil(sifat) so'zini yasaymiz va bu so'z ochiq ko'ngil, to'g'ri ko'ngillik, to'g'ri so'zli, sofdil, samimiy degan ma'nolarda qo'llanadi. Misol uchun: Anvar juda oqko'ngil inson. Ushbu gapda Anvar juda to'g'ri so'z, sofdil inson ekanligini tushunamiz.

Shu bilan birga, "ko'ngil" so'ziga "- ochar" sifat so'z turkumiga oid so'z yasovchi qo'shimchasini qo'shish orqali Ko'ngil(ot)+ochar= ko'ngilochar(sifat) so'zini yasaymiz va bu so'z ko'ngilni ochadigan, xush kayfiyat bag'ishlaydigan degan ma'nolarni anglatadi. J.Ab-dullaxonov, "To'fon" asaridagi ushbu gapni tahlil qilaylik: Klubda tez-tez ko'ngilochar o'yinlar, ko'rilgan kinolar ustida bahs, munozaralar qiziydi. Ushbu misolda "ko'ngilochar o'yinlar" ko'ngilni xush kayfiyatga ko'taruvchi o'yinlar degan ma'noni tushunamiz.

ADABIYOTLAR

1. Лингвистический энциклопедический словарь М.1990.С.380
2. Abduvaliyev M. "To'siqsizlik maydoni va uni tashkil etuvchi sintaktik birliklar".- O'zbek tili va adabiyoti, 1988,4-son,62-66b.
3. Mirzaqulov T. "O'zbek tili morfem paradigmaticasi va sintagmasi masalalari" DDA. Toshkent,1994,18-bet
4. Madvaliyev A. "O'zbek tilining izohli lug'ati" Toshkent. 457-461b.
5. Iskandarova Sh. O'zbek tili leksikasini mazmuniy maydon sifatida o'rganish (shaxs mikromaydoni)-filol.fanlari.dok. avtoreferat – T.1999.
6. Qo'chqortoyev I. So'zlarning leksik-semantik to'dalari haqida //ToshDU ilmiy asarlari 359-chiqish. Toshkent.1969.

Maksuda JURAEVA,
Independent student of Bukhara State University
E-mail: maksu8060@gmail.com.

Based on the review by S.I. Ismailov, assistant professor of SAM.IFL

FOR THE FUNCTIONAL AND DISCOURSE ANALYSIS OF THE FRENCH PRESS HEADLINES

Annotation

In our article we are talking about the names of the French written press. These include how journalistic bodies understand them as a linguistic fact with its own nature, structure and mechanism. In the same spirit, this contribution aims at a better understanding of the naming language of the French written press, as we try to highlight its various communicative functions, as well as the possible discursive rates that determine the composition of the print media.

Key words: title, paradoxal title, introductory summary, title-quotation, subject of the title, abbreviation, resource bases.

ДЛЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОГО И ДИСКУРСИВНОГО АНАЛИЗА ЗАГОЛОВКОВ ФРАНЦУЗСКОЙ ПРЕССЫ

Аннотация

В нашей статье речь пойдёт о названиях французской письменной прессы. К ним относится то, как журналисты понимают их как лингвистический факт со своей собственной природой, структурой и механизмом. В том же духе этот вклад направлен на лучшее понимание языка названий французской письменной прессы, поскольку мы попытаемся выделить её различные коммуникативные функции, а также возможные дискурсивные проблемы, которые обуславливают состав печатного СМИ.

Ключевые слова: заглавие, парадоксальное заглавие, вводное содержание, заглавие-цитата, речь, предмет заглавия, аббревиатура, ресурсные базы.

FRANSUZ GAZETA SARLAVHALARINING DISKURSIV VA FUNKTSIONAL TAHLILI HAQIDA

Bizning maqolamiz fransuz yozma matbuotining sarlavhalari bilan bog'liq. Jurnalistik organlar ularni o'z tabiati, tuzilishi va mexanizmiga ega bo'lgan lingvistik fakt sifatida qanday tushunishlarini o'z ichiga oladi. Xuddi shu nuqtai nazardan, ushbu hissa fransuz yozma matbuoti nomlari tilini yaxshiroq tushunishga intiladi, chunki biz uning turli xil kommunikativ funktsiyalarini, shuningdek, bosma ommaviy axborot vositalarining tarkibini belgilay oladigan diskursiv usullarni ta'kidlashga harakat qilamiz.

Kalit so'zlar: sarlavha, paradoksal sarlavha, sarlavha-iqtibos, nutq, sarlavha mavzusi, qisqartma, manba asoslari.

Introduction. In all records, the title is undoubtedly the same means of identification and designation as a proper name. It can also take on other functions, both communicative and pragmatic, hence the interest in research and reflection on the semantic dynamics of the title. Many researchers have worked on the analysis of titles in linguistics. J. Ricardou, studied the titles of novels from a rhetorical point of view, C. Grivel made a study on the semantics of titles, for C. Douchet the title would be a hinge of the literary work and the social discourse, and J. Rebeyrolle affirms that the title assumes functions of structuring and organizing the content of the discourse.

Today, headlines generally rely on unconventional patterns in all languages, including the French press. For a long time, the principles of the practice, which should have been clear and concise, were replaced by the opposite. In general, the time of "freedom from copyright" has come - numbers, abbreviations, proper names, colloquial words and slang, fragments of English have been used as titles.

Based on the study of existing scientific works on the study of titles, we present below the principles of organization of the titles found in the French press, taking into account the content and style of presentation of titles:

Enunciative clause is used to inform more news. The style of informing the message of this title is to present the essence calmly and simply. Often, the title is like a great report that explains the situation and a guide that takes the reader into the "landscape":

New Minister of Communications in Venezuela

Venezuela in Washington's crosshairs

The total solar eclipse covered half the planet in three hours

Government denounces FBI harassment
Venezuela confirmed the volleyball home run
Three billion cheat the Bands
The viaduct has fallen
Millions of people around the world without drinking water

Naming of the title. Today, the specific "naming" of situations or descriptions of people is often used in a mocking or playful tone for reports and portrait interviews:

I have an excuse to be arrogant (Djorg Kluni)

I've always had an entrepreneurial attitude (Eleidy Aparicio)

Since the beginning of the day I've been in a good mood

"Sweet Eater" of Flesh and Bone (Jose Bernardo Perez)

Title can be – introductory summary or commentator (we can also say descriptive). A tongue-in-cheek "explanatory" title is not uncommon. These titles provide additional options for commenting on the text.

Paradoxical title. Such a title arouses the enthusiastic, surprises the reader and sometimes artificially increases the importance of a quick and unimportant message. There is intrigue, excitement in the paradoxical title. The main task of such a headline is to grab the reader's attention, arouse interest in the article, and sometimes exaggerate the importance and significance of the material presented in the article:

A two-faced cat was born in Argentina

"The trick is to dance" to be able to go to Mexico

All rights are in danger

Pawnbrokers will be inspected

The skeletons are the witnesses

Tom Cruise will eat his son's placenta

The names in the title, the names of the participants of the event increase the interest of the text. Sometimes they directly use the famous case of the same surname. Using proper names in the title, mentioning the participants of the event increases the interest of the text:

Forward Beak Martins

Carlos Silva regained control

They find the lifeless body of Filippo Sindoni

Barry Bonds looking to break home run record

Gustavo Santaolalla will produce the Schola Cantorum recording

Spaniard Fernando Alonso won the Bahrain Grand Prix

Title-quote. This type of title is effective and common, and it can provide direct links. Quotations may be given with direct reference to sources. An impression of trust is created:

"No to crime", said the cardinal

Priests should not get involved in politics (The Cardinal)

There must be a political agreement on the CNE (Jose Virtuoso)

In short, we can say the current trends are as follows: the headings are getting bigger in size, their communicative functions are increasing, their content and information side, condescension to the irony of the author. The influence of the "speech mode" is also clearly visible.

If we take into account the functions listed above, the notion of "the object of the title" becomes clear. The purpose of the title is above all to clearly convey the brief content of the topical text, to attract the reader's attention and thus influence him to some extent.

In the modern world, it is difficult to gauge the influence of mass media on people's minds. The quality of information, the style and method of its presentation have an impact on the recipient, forming a clear view of the world. Newspaper discourse has a number of characteristics, one of which is metaphorical language. But before studying the characteristics of newspaper discourse, it should be noted that the concept of "discourse" is a complex and ambiguous phenomenon. There is no universally accepted definition, as the scope of the term is very broad and the angle of view is important.

The concept of "discourse" can be considered from the point of view of linguistics, literary criticism, semiotics, sociology, philosophy, ethnology and anthropology. The definition of the concept of "discourse" from the point of view of cognitivists is of particular interest. According to E.S.Kubryakova, "speech should mean the actual process of speech, the cognitive process related to the creation of speech work, and the text is the final result of the process of speech activity".

N.D.Arutyunova defines speech as follows: "extralinguistic text – pragmatic, socio-cultural, psychological and other related text, the text received under the aspect of reality, intentional social action, speech considered as a component involved in human interactions, mechanisms of

their consciousness (cognitive processes). The discourse is "a discourse immersed in life".

Returning to the newspaper discourse, it should be noted that the newspaper is a type of mass media, that is, the typical characteristics of mass media in general are characteristic of the newspaper discourse. M.V.Grecikhin's definition of media discourse fully reflects the essence of newspaper discourse, i.e. he defines discourse as "a mechanism of social regulation that shapes public consciousness by forming and multiplying cognitive meanings, axiological and socially significant regulations".

Print media researchers pay particular attention to newspaper headlines, which are an integral part of news material. The first thing the reader will encounter is the title of the article. The title is a compass that helps the reader not only to easily, quickly and accurately navigate through various newspaper documents, but also to familiarize himself with the contents of the newspaper, choose the most interesting for him, and then start reading.

Headlines occupy a special place in the text of the newspaper, because the reader first looks at the headlines of the articles and only then begins to read the text with the title that interests him. Titles perform a necessary journalistic function, as they are displayed not only in the press, but also in the bibliography, and are also available in resource bases, archives, Internet pages, etc. In addition, short titles convey informative content or, performing an important pragmalinguistic function, evaluate detailed information in the article.

Today, the flow of information is so strong that it requires the formation of opinions, values and ideals of information consumers, mastery of the language of mass media, i.e. the press written and spoken, and the ability to analyze media texts.

It's no secret that it's customary to watch the biggest headlines on the front cover of newspapers and magazines, and then on the following pages. The correct choice of colors, the clear and vivid expression of images or the placement of messages in the subject are also press rules. Through the catchy headlines, the journalist discovers the direction of the news, the factors, the causes, the methods and their interaction.

From a stylistic point of view, formality and precision, brevity are characteristic of advertisements and announcements. The use of conjunctions and adverbs to cover social and political material is a characteristic feature. For entertainment-themed material, you can refer to the art style. This communicative expressiveness is clearly visible in affecting the feelings of the gazette, giving the spirit uplift.

Conclusion. In conclusion, despite the rapid development of the technological era, the newspapers and magazines published by the French written press have millions of fans, because the social, political, spiritual and educational contents presented to the public by the publishers are daily, weekly, monthlies are aware of the quality and timeliness of the information in the annual press. In France, we can say that the media are never forgotten by the reader.

LITERATURE

1. Жўраева М.М. Лингвوماданий ёндашув ҳақида. Таълим тизимининг барча босқичларида чет тилларни ўрганишни янада такомиллаштириш истиқболлари. Конференция материаллар тўплами. – Тошкент, 2016. – Б.153–59
2. Kuldasheva N.B. Theoretical View Points of Linguists on Terminology // International Scientific Journal. Theoretical & Applied Science, Issue: 12 Volume: 80, 2019. <http://TScience.org>.
3. Jurayeva Maksuda Mukhammadovna "Media relations in french discourse" middle european scientific bulletin issn 2694-9970 volume 12 may 2021.
4. Bobokalonov R.R. Text linguistics and the problem of the syntax Илмий мақола Scientific reports of bukhara state university buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti 5-6/2021

5. Hojiyeva G. National identity and linguistical analysis of translation of art terms in uzbek language. Journal of Contemporary Issues in Business and Government. P-ISSN: 2204-1990. Vol. 27, No. 2, 2021. Pages 1651-1660. https://cibgp.com/pdf_9597_1a767661e994277ad507b83995037dbd.html
6. Bobokalonov, O. (2022). Текст научной работы на тему «Прагмалингвистическое изучение французско-узбекской терминологии лекарственных растений». Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 7(7).
7. Жўраева Н. Evfemizm lingvokulturologik fenomen sifatida //Центр научных публикаций (Buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.
8. Bobokalonov O. Lexico-semantic features of medical plants in uzbek and french languages. Interdisciplinary Conference of Young Scholars in Social Sciences | Published by the Open Conference, 19, 2021.
9. Khaitova G.B., Lexical-Semantic Analysis of the Terminological System of Agriculture and Water Management. Pindus Journal Of Culture, Literature, and ELT ISSN: 2792 – 1883 Vol 2 No. 2. <https://literature.academic-journal.io/index.php/literature/article/view/241>
10. <https://www.ouest-france.fr/>
11. <https://checklists.expert/>
12. <https://www.amazon.fr/>

Шухратхон ИМЯМИНОВА,
Профессор Национального университета Узбекистана
Ел-почта: *shaxnoza90.90@mail.ru*

На основании отзыва Н.Х.Хамраева, доцента кафедры «Иностранные языки» Ташкентского государственного технического университета

TO THE QUESTION OF THE PECULIARITIES OF PHRASEOLOGICAL UNITS AND TERMINOLOGICAL CHAOS IN THE PHRASEOLOGY OF THE GERMAN LANGUAGE

Annotation

The article deals with the issue of the features of German phraseological units and terminological chaos in the phraseology of the German language and provides a number of opinions of German scientists on this issue. The author of the article analyzes the use of the term phraseme in phraseology and reveals a number of questions about the convenience and content of this term in the language.

Key words: Phraseology, phraseological unit, phraseme, term, terminology, specificity, process, confusion.

NEMIS TILI FRAZEOLIGIYASIDAGI FRAZEOLIGIK BIRLIKLARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA TERMINOLOGIK BETARTIBLIK MASALASI

Annotatsiya

Maqolada nemis tili frazeologiyasidagi nemis frazeologik birliklarining xususiyatlari va terminologik betartiblik masalasi ko'rib chiqiladi va bu borada nemis olimlarining bir qator fikrlari keltirilgan. Maqola muallifi frazeologiyada atamaning qo'llanilishini tahlil qilib, ushbu atamaning tildagi qulayligi va mazmuniga oid bir qator savollarni ochib beradi.

Kalit so'zlar: Frazeologiya, frazeologik birlik, frazema, termin, terminologiya, o'ziga xoslik, jarayon, chalkashlik.

К ВОПРОСУ ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ И ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОГО ХАОСА ВО ФРАЗЕОЛОГИИ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В статье рассматривается вопрос об особенностях немецких фразеологизмов и терминологического хаоса во фразеологии немецкого языка и приводится ряд мнений немецких учёных по этой проблематике. Автор статьи анализирует употребление термина фразема во фразеологии и раскрывает ряд вопросов об удобности и содержательности этого термина в языке.

Ключевые слова: Фразеология, фразеологизм, фразема, термин, терминология, специфика, процесс, путаница.

Введение. Фразеология - неотъемлемая и органическая часть языковой системы. Становлению фразеологии как лингвистической дисциплины в значительной мере способствовали исследования В.В.Виноградова, В.Л.Архангельского, Н.Н.Амосовой, И.И.Чернышевой, в которых были определены основные понятия фразеологии и намечены пути её дальнейшего изучения.

Таким образом, фразеология - это область лингвистики, занимающаяся устойчивыми словесными комплексами языка.

Несмотря на многообразие работ по сопоставительному изучению фразеологического состава различных языков, это направление фразеологических исследований находится еще в стадии становления.

Методы и материалы. Исследование фразеологии начинается с публикации книги «Traite de stylistique française» Чарлзом Балли[1] (касательно истории исследования фразеологии в германистике за последние 30 лет) [2]. С тех пор прошло уже сто лет, а все еще имеет место различие в применении терминологических понятий. По словам К.-Д. Пильца в начале 80-х годов в фразеологии немецкого языка применялись уже более тысячи специфических терминов [3]. Таким образом, почти столетняя «путаница» завершилась в немецкоговорящей исследовательской атмосфере единой терминологией. При этом доминируют такие термины, как фразеологизм, фразема и идиома, которые характеризуют устойчивое сочетание слов. Сам синоним применяется как фразеологическая единица. А что же

является наивысшим понятием к самим устойчивым соединениям слов?

Комплексный общий термин для фразеологических словосочетаний в немецкоязычной области исследований - «фразеологизм». Этот процесс стандартизации условий не прошел гладко. Против использования термина "фразеологизм" высказывался, например, упомянутый ранее автор К.-Д. Пильц, которому не понравился тот факт, что «этот новый отпечаток добавляет суффикс «-изм» (критицизм, психологизм) как унижительную, критическую семантическую характеристику»[4].

К.Гюнтер жаловался на «невербальность» термина «фразеологизм» [5], Э.Доналис был против использования термина «фразеология» из-за громоздкости его окончания» [6], но термин остался, потому что он был уже общепринятым.

В русском языке термин «фразеологизм» обозначает либо а) подкласс (в немецком эквиваленте будет термин «идиома»), либо б) общий термин для фразеологического словосочетания любого вида (кроме пословиц).

Также используется синоним - фразема (Phrasem). Этот термин был сформирован аналогично терминам фонема, морфема, лексема и использовался русским исследователем фразеологии И. И. Чернышевой с 1964 года [7]. Термин «фраза» также признан основным термином для фразеологии Международным комитетом славистов, основанного в 1979 году, который объединяет исследователей фразеологии из 11 славянских государств

[8]. Первым председателем этого комитета был выдающийся сербский исследователь фразеологии Йосип Матешич, который также был редактором русско-немецкого фразеологического словаря, изданного издательством Langenscheidt в 1995 году.

Е.Доналис [9] также принимает термин «фраза» в качестве основного термина.

Термин «фразама» сегодня используется очень редко. В терминологическом хаосе используется термин «идиома» или «установленная фраза»). Термин фраза имеет тенденцию переоценивать характер системы (фонама, морфема, лексема, текст) и не соответствует характеристике всех формул, кроме идиом и словосочетаний, т.е. этот термин может быть более выгодно использован в относительно узком диапазоне фразеологии. Издатели тома «Фразеология. Международный справочник современных исследований» [10] предлагает использовать фразу «для более узкой области фразеологии (т.е. как общий термин для идиом и словосочетаний), но с широкой концепцией, но для других терминов избегать в качестве общих терминов (например, «формулярный язык», «формульный язык», «фиксированная комбинация слов», «формульные тексты»). Тем не менее, целесообразно использовать термин «фразеология», который теперь стал естественным, для языковой области в целом - в ее более узких или дальнейших концепциях» [11]. В то же время, рассматривая будущее, авторы ранее упомянутого руководства подчеркивают адаптивность термина «фраза» и полагают, что он подойдет как международный термин [12].

Результаты и обсуждение. Третий термин, принятый всеми, — это термин идиома. Он описывает фразеологизмы, которые имеют следующие основные характеристики: идиоматичность, стабильность, полилексикальность и воспроизводимость.

Фразеологическое явление можно определить на нескольких уровнях:

- а) на морфологическом уровне;
- б) на синтаксическом уровне;
- в) на семантическом уровне;
- г) на прагматическом уровне;
- д) на ситуационном уровне.

Морфологические особенности — это особенности формы. Наиболее очевидной характеристикой фразеологизмов является формальная характеристика полилексикальности (многочленная, групповая структура, двухчленная).

Во-первых, возникает вопрос о том, из скольких слов должна состоять фразеологическая единица. Обычно ответ таков: как минимум два слова. Мы можем уточнить вопрос: сколько слов в нижнем пределе и в верхнем пределе числа слов? Ответ не так прост, потому что вам приходится иметь дело с лексикологическими проблемами определения термина. Таким образом, возникает проблема количества слов во фразеологии.

Проблему верхнего предела объема фразеологизма легче решить: «Предложение считается верхним пределом фразеологических словосочетаний» [13]. А небольшие тексты? «Небольшие тексты, которые охватывают более одного предложения, то есть изречения, стихи, молитвы, правила погоды и т. д., могут иметь статус, сопоставимый со статусом фразеологизмов, если они запоминаются не только отдельными людьми, целым поколениям» [14].

Что касается нижнего предела объема фиксированных словосочетаний, считается, что он должен

состоять из «более чем одного слова» [15]. Но здесь было необходимо уточнить четыре пункта.

Первоначально не было согласия относительно того, могут ли оба слова быть автосемантикой. Решение Бюргера было решающим: «Так как нет никаких вероятных критериев для того или иного решения, фиксированную комбинацию двух слов для фразеологии» [16]. Поэтому в настоящее время допускаются все четыре возможности: фразеологизм может состоять только из синемантики (до; за), синемантикона и слова контента (по желанию), двух синемантик и слова контента (например,) и, наконец, только из автосемантики (заплатить свою благодарность).

В области более низкого определения фразеологизмов также возникает вопрос, правильно ли использовать термин «фраза». Следует ли использовать только «достойные фразы» соединения, такие как открытое или только «достойные предложения», такие как кровь в венах останавливается (затвердевает / коагулирует / замораживается). Первые являются синтагмами (существительные и прилагательные фразы), последние могут быть расширены в полное предложение (глагольные фразы). Для Люгера фразы являются «лингвистической единицей выражения, состоящей как минимум из двух слов, при этом термин «слово» означает только «лексемы с независимым значением» [17]. Для него фразы — это и «достойные предложения», и «достойные предложения» словосочетания. Для Гречиано лексемы также могут быть синсемантикой [18], для Флейшера также комбинированное слово содержания / базовый элемент + функциональное слово, только для Лемнитцера Б. Вотяка соединения с заданным значением.

Другой проблемой являются «уникальные компоненты» фразеологизмов, например, готово, всеобщая. Они используются только внутри фразеологизмов и только тогда им присваивается их значение. Поэтому с точки зрения теории языка они не являются «словами». Но они являются явным признаком того, что мы имеем дело с фразеологизмом.

Заключение. Наконец, существует уже упомянутая проблема «идиоматических» или «частично идиоматических» композитов («фразеологизмы из одного слова»), например, Fettlewine, Drahtesel (велосипед), Himmelfahrtskommnado (поход в войне без возвращения). Здесь можно увидеть, что оба словообразовательных материала (композиты и фразы) конкурируют друг с другом и что немцы предпочитают использовать композиты, а не фразы. Это означает, что субстантивные композиты «имеют статус полных эквивалентов фразеологизмов» в конфронтационном исследовании.

Еще одна проблема для обсуждения: как использовать коммуникативные / прагматические формулы, такие как Конец! Время закрытия! Здравствуй! Немецкие фразеологи Шеманн и Пильц считают их фразеологическими единицами, другие - нет. Мы согласны с мнением Пильца и Шеманна, так как они являются не только приветствиями или прощальными формулами, но и военными приказами (Остановитесь!). Например, также приказы дрессировщиков своим животным (Kusch! (Вон!) но не Aport! Fass! (Басс!) и т. д.), которые играют важную роль в общении между людьми и животными, или они должны рассматриваться как технические фразы и перечислены в технических словарях?

В заключение следует сделать вывод о том, что «самая поразительная черта фраз» - полилексикальность - отнюдь не абсолютный, а относительный критерий.

ЛИТЕРАТУРА

1. Bally Charles. *Traité de stylistique française*. 1-2. Heidelberg et Paris, Winter et Klincksieck, 1909.
2. Burger Harald. 30 Jahre germanistische Phraseologieforschung. In: *Hermes, Journal of Linguistics* no 35-2005, p. 18-44.
3. Pilz Klaus-Dieter. *Phraseologie. Redensartenforschung*. (=Sammlung Metzler 198). Stuttgart: Metzler. 1981.
4. Pilz K.-D. *Phraseologie. Versuch einer interdisziplinären Abgrenzung, Begriffsbestimmung und Systematisierung unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Gegenwartssprache*. (Hrsg. von Müller, U./ Hundsnurscher, F./ Sommer, C.). *Göppinger Arbeiten zur Germanistik (GAG)*, 239. Göppingen: Verlag A. Kümmerle. 1978.
5. Günther Kurt. *Wörterbuch phraseologischer Termini*. (=Linguistische Studien, Reihe A 205). Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR. 1990.
6. Donalies Elke. *Idiom, Phraseologismus oder Phrasem? Zum Oberbegriff eines Bereichs der Linguistik*. In: *Zeitschrift für Germanistische Linguistik* 22/ 1994, 334-349.
7. Černyševa Irina I. *Ustoičevyje slovosočetanija nemeckogo jazyka v jazyke i reči*. Moskva. 1980.
8. Černyševa Irina I. *Das phraseologische System und seine semantischen Kategorien (an deutschem Material)*. In: *Reader zur sowjetischen Phraseologie*. . 1981.
9. Matešić Josip (Hrsg.). *Zum Terminus und zur Definition der „phraseologischen Einheit“*. Zum Stand der geleisteten Forschungsarbeit der Mannheimer Forschungsgruppe, in: *Phraseologie und ihre Aufgaben: Beiträge zum 1. Internationalen Phraseologie-Symposium vom 11.-14. Oktober 1981 in Mannheim*. Julius Groos Verlag: Heidelberg, 1983. 110-117.
10. Donalies Elke. *Basiswissen Deutsche Phraseologie*. Tübingen und Basel: A. Francke Verlag. 2009.
11. Burger, Harold. 2002. *Die Charakteristika phraseologischer Einheiten. Ein Überblick*. In: Cruz, D. A., Hundsnurscher, F., Job, M. *Lexikologie /Lexicology: Lexikologie / Lexicology: An International Handbook on the Nature and Structure of Words and Vocabularies: Volumen 1*. Berlin, New York, de Gruyter: 392-401.
12. Lüger Heinz-Helmut. *Satzwertige Phraseologismen – Eine pragmlinguistische Untersuchung*. Wien: Praesens Verlag. 1999.
13. Gréciano Gertrud. *Zum System der Phrasemverwendung*. In: Földes (Hrsg.): *Deutsche Phraseologie in Sprachsystem und Sprachverwendung*. Wien: Edition Praesens. 1992.

УДК: 81'811.512.

Нодирабегим ИСМОИЛОВА,

Анджон давлат университети ўқитувчиси, эркин тадқиқотчи

E-mail: prof-ismoilov@umail.uz

АнДУ доценти ф.ф.б.ф.д., (PhD) Ш.Алпанова тақризи асосида

“QUR’AN KARIM” AS AN OBJECT OF THEOLINGUISTIC RESEARCH

Abstract

The article emphasizes that theolinguistics is a modern branches which is being developed in Uzbek linguistics today. The need to conduct scientific research in a monographic plan on this new branch is justified. Based on the view that the religious text was revealed by God or belongs to humanity, sacred religious sources and groups of religious texts are distinguished and described.

Key words: Theolinguistics, anthropocentric paradigm, sacred religious sources, Quran Karim, religious texts, the interpretation of Quran, the translation of Quran.

«КОРАН» КАК ОБЪЕКТ ТЕОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация

В статье подчеркивается, что теолингвистика является современным направлением, формирующимся в современном узбекском языкознании. Обоснована необходимость проведения научных исследований в монографическом плане по этой новой отрасли. Священные религиозные источники и группы религиозных текстов выделяются и определяются исходя из того, что религиозный текст явлен Творцом или принадлежит перу человечества.

Ключевые слова: Теолингвистика, антропоцентрическая парадигма, сакральные религиозные источники, Священный Коран, религиозные тексты, толкование Корана, перевод Корана.

“ҚУРЪОНИ КАРИМ” ТЕОЛИНГВИСТИК ТАДҚИҚОТ ОБЪЕКТИ СИФАТИДА

Аннотация

Мақолада теолингвистиканинг бугунги ўзбек тилшунослигида шаклланаётган навқирон йўналиш эканлигига урғу берилди. Бу янги тармоқ бўйича монографик планда илмий тадқиқотлар олиб борилиши зарурати асосланади. Диний матнни Яратувчи томонидан нозил қилинганлиги ёки инсоният қаламига мансуб экани ҳақидаги қараш асосида муқаддас диний манбалар ва диний матнлар гуруҳи фарқланади ва тавсифланади.

Калит сўзлар: Теолингвистика, антропоцентрик парадигма, муқаддас диний манбалар, Қуръони карим, диний матнлар, Қуръон тафсири, Қуръони таржимаси.

Қириш. Янги Ўзбекистонни барпо этиш жараёнида “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясига мувофиқ: жаҳолатга қарши маърифат улугвор ғоя асосида диннинг асл инсонпарварлик моҳиятини, эгулик, тинчлик ва инсонийлик каби фазилатлар азалий қадриятларимиз ифодаси эканлигини кенг ёритиш ва бу соҳадаги илмий-маърифий фаолиятни жадал ташкил этиш” [1] айна даврда тилшунослик ҳамда дин илмини мутаносибликда ўрганиш борасида қимматли илмий изланишлар олиб бориш вазифасини ўртага қўймоқда.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Ўзбек тилшунослигида айна вақтга қадар теолингвистик йўналишда бажарилган қимматли тадқиқотлар мавжудлигини алоҳида эътироф этиш зарур. Улар сирасида тилшунослар Н.Улуқов, Т.Юлдашев, М.Галиева, Ш.Султонова, Ш.Р.Амонтурдиева, Ш.Т.Маҳмараимова, Ш.Юсуповаларнинг ўзбек диний матнларининг қатор лингвистик хусусиятларига бағишланган диссертациялари, М.Умархўжаевнинг “Ўзбек тилидаги диний атамаларнинг оммабоп луғати” ҳамда Ш.С.Сирожиiddиновнинг “Диний-фалсафий таълимотлар ва Навоий дунёқараши” номли мақоласи алоҳида қиммат касб этади [6].

Тадқиқот методологияси. Ўзбек тил илмида мавжуд тадқиқотларда теолингвистиканинг бугунги ўзбек тилшунослигида шаклланаётган навқирон йўналиш эканлигини инобатга олган ҳолда, бу янги тармоқ бўйича монографик планда илмий тадқиқотлар олиб борилиши зарурлиги айтилади. Хусусан, теолингвистикани янги назарий қарашлар, амалий мулоҳазалар билан бойитишга

хизмат қилувчи қуйидаги масалалар ажратиб кўрсатилади:

диний лексиканинг системавий тадқиқи;
ҳадислар матнининг қурилиши ва тил хусусиятлари;
диний ваъзларнинг лисоний хусусиятлари;
диний ваъзлар прагматикаси;
дуо матнларининг лингвопрагматик хусусиятлари;
диний матнларга хос диалогизация;
диний матнларда хурмат шаклларининг ифодаланиши;

қийсий теолингвистика масалалари [6].

Ушбу санаб ўтилган масалалардан ўзбек тилида диний ваъзларнинг лисоний хусусиятлари, диний ваъзлар прагматикаси диний матнларга хос диалогизацияга доир қарашлар тадқиқотчи Ш.Юсупованинг диссертациясида ўз ифодасини топади.

Фикримизча, ушбу санаб ўтилган йўналишлар тадқиқида бугунги замонавий тишшунослик нуқтаи назари, хусусан, антропоцентрик парадигма асосида диний матнларни шахс-нутқ кесишмасида тадқиқ этишга урғу берилиши мақсадга мувофиқ. Ва яна алоҳида таъкидлаш керакки, антропоцентрик парадигма асосида нутқ(матн)ни шахс-нутқ кесишмасида қуйидаги муҳим жиҳатлар:

нутқ(матн)нинг эгаси (сўзловчининг ким экани, унинг гендер фарқланиши);

нутқ(матн)нинг қандай социал мақом эгасига тегишли экани;

нутқ(матн)нинг ким(лар)га нисбатан айтилгани (тингловчи(лар)нинг ким экани, социал мақоми, бир ёки бир нечталиги);

нутқ(матн)нинг тингловчи(лар)га таъсир кўламини ҳисобга олган ҳолда тадқиқот олиб бориш теолингвистик қарашларнинг қимматини оширади.

Таҳлил ва натижалар. Юқорида М.Галиеванинг “теолингвистика тилшуносликнинг мустақил бўлими сифатида икки йўналишга 1) диний тилининг муқаддас матнлар ва диндорлар нутқи материали асосида ўрганилиши; 2) дунёнинг лисоний тасвирида диний-мифологик тафаккур акс этишининг ўзига хосликларини тадқиқ этишни ўз ичига қамраб олиши ҳақидаги мулоҳазасини келтириб ўтдик. Бизнинг мазкур изланишларимиз биринчи йўналиш доирасида бўлиб, муқаддас диний манба – Қуръони каримни теолингвистик тадқиқ объекти сифатида тавсифлашдан иборат.

Маълумки, матн тилшунослиги концепцияси тамойилларига асосан ҳар қандай услуб матнлари тур ва жанрларга ажратилади. Тилшунос Ш.Юсупова ўз диссертациясида ўзбек тилида қандай матнлар диний матнлар саналади деган саволни ўртага ташлайди ва ўз саволига жавобан ўзбек тилидаги ислом динига оид оғзаки ва ёзма матнларни еттита махсус жанр ва гуруҳларга бўлиб кўрсатади: 1. Муқаддас диний матнлар: Қуръон тафсири. 2. Ҳадислар. 3. Диний илмий матнлар: тажвид, ҳадисшунослик, ислом тарихи, фикҳ каби йўналишларда яратилган илмий матнлар. 4. Динга оид терминографик ва қомусий лугатлар. 5. Диний публицистик матнлар. 6. Диний ваъзлар. 7. Дуо матнлари [6].

Олиманинг юқорида келтирилган таснифи диний матнларнинг ўзига хос жанр ва гуруҳларини қамрай олишини эътироф этамиз. Бироқ, бизнингча, бошқа нутқ услубларига мансуб матн турларига қараганда диний услубга хос диний матнлар таснифи ва тавсифида уларни яратувчи муаллифнинг ким экани ғоят муҳим жиҳатдир. Шу нуқтага назардан диний матнларни икки гуруҳга ажратиш мақсадга мувофиқ. Таснифда диний матнни Яратувчи томонидан нозил қилинганлиги ёки инсоният қаламига мансуб экани ҳақидаги қараш асос қилиб олинади:

I. Муқаддас диний манбалар: 1. Таврот. 2. Забур. 3. Инжил. 4. Қуръони карим.

II. Диний матнлар:

ҳадислар;

диний илмий матнлар (тажвид, ҳадисшунослик, ислом тарихи, фикҳ каби йўналишларда яратилган илмий матнлар);

динга оид терминографик ва қомусий лугатлар;

диний публицистик матнлар;

диний ваъзлар;

дуо матнлари.

Эътироф этиш зарурки, ушбу тасниф Ислом дини нуқти назаридан ёндашувни изоҳлайди.

I. Муқаддас диний манбалар. Ушбу биринчи гуруҳни номлашда матн эмас манба дейишимиз, унинг энг асосий, таъбир жонз бўлса биринчи рақамли матн эканлигига ишора қилади. Ўзбек тилининг изоҳли лугатида манба сўзига шундай таъриф берилди: манба арабча – бошланиш; ибтидо. 1. геогр. Дарёларнинг бошланиш жойи. 2. Бирор нарса олинadиган, чиқадиган ёки ишлаб чиқарилadиган жой, қурилма ва ш.к. 3. кўчма. Бирор нарса, иш-ҳаракат ва ш.к.нинг юзага келиши, фаолият учун асос-омил бўлган нарса; сабаб. 4. Илмий тадқиқот ишлари учун асос бўлган асар, ҳужжат ва ш.к. [2]. Агар изоҳга эътибор берилса, манба сўзи географияда ҳам, ишлаб чиқаришда ҳам, кўчма маънода ва илмий услубда ҳам ибтидо, асос-омил маъносини ифодаламоқда. Шу маънода айтиш мумкинки, биринчи гуруҳни изоҳловчи муқаддас диний манбалар иккинчи гуруҳда бирлаштирилган барча диний матн турлари учун ибтидо, асос-омил вазифасини ўтайди.

Муқаддас диний манбалар гуруҳига киритилган Таврот, Забур, Инжил ҳамда Қуръони карим хусусида сўз борганда, Аллоҳ таоло томонидан:

Забур – Довуд пайғамбарга. “... Батаҳқиқ, Биз баъзи пайғамбарларни баъзиларидан аафзал қилдик. Ва Довудга Забурни бердик” (Қуръони Карим. Исро, 55 оят). Забурнинг Довуд алайҳиссаломга берилгани ҳақида Қуръони каримнинг Нисо сураси 63 оятида ҳам келтирилади.

Таврот – Мусо пайғамбарга. “Батаҳқиқ, Биз Мусога Китоб (Таврот)ни бердик ва унга акаси Ҳорунни вазира қилдик” (Қуръони Карим. Фурқон, 35 оят). Китоб-Тавротнинг Мусо алайҳиссаломга берилгани ҳақида Қуръони каримнинг Бақара 87, 53; Анъом 154; Ҳуд 110; Исро 2; Муъминун 49; Қосос 43; Сажада 23; Ғофир 53; Фуссилат 45 оятларида ҳам келтирилади.

Инжил – Исо пайғамбарга. “... Ийсо бинни Марямни ўзидан олдинги Тавротни тасдиқловчи қилиб юбордик. Унга Инжилни бердик. ...” (Қуръони Карим. Моид, 46 оят). Инжилнинг Исо алайҳиссаломга берилгани ҳақида Қуръони каримнинг Моид 110; Ҳадид 27 оятларида ҳам келтирилади.

Қуръон – Муҳаммад (с.а.в)га. “Ва батаҳқиқ, сенга етти тақорланувчини ва улуг Қуръонни бердик” (Қуръони Карим. Ҳижр, 87 оят). Қуръони каримнинг Муҳаммад (с.а.в)га берилгани ҳақида Қуръони каримнинг Исро 106; Тоҳа 2; Қосос 85; Инсон 23; Аъла 6 оятларида ҳам келтирилади.

Мазкур манбаларнинг бу тартибда келтиришимизнинг сабабини бевосита пайғамбарларнинг дунёга келиш ва яшаш тартиб (даври) билан боғлиқ эканлиги билан изоҳлашимиз мумкин. Шу ўринда алоҳида таъкидлаш зарурки, сўнги пайғамбар Муҳаммад (с.а.в) юборилгач, у зотга муқаддас диний манбаларнинг аввалиги учтаси: Таврот, Забур, Инжилни тасдиқловчи ва шу билан бирга улардаги шариятни яқунловчи Қуръони карим нозил этилган. “Бу – Биз туширган китоб, муборакдир, ўзидан олдингини тасдиқловчидир...” (Қуръони Карим. Анъом, 92-оят).

Барча оламларнинг Робби Бўлмиш Аллоҳ таоло Ўзи яратган дунёда Ўзи яратган инсон қандоқ ҳаёт кечиршини баён қилиб бериш учун самовий китоблар нозил қилиб туришни ирода қилгани маълум ва машҳур. Инсоният тараққий этиш жараёнида нозил қилинган самовий китоблар (Забур, Таврот ва инжил)да Аллоҳ таоло мазкур китоблар нозил қилинаётган давр ва шарт-шароитларни эътиборга олгани ҳам маълум. Яъни мазкур инсоният тарихидаги маълум бир босқич учун қўзланган эди. Улардан аввалгиси ўз вазифасини ўтаб бўлганидан сўнг кейингиси келиб уни амалдан қолдирар ва ўзига белгиланган вазифани адо этишга киришар эди. Ўзи яратган инсониятни гўдаклигидан ўзига яраша тарбия қилиб келган Аллоҳ таоло инсоният камолга етганида унга энг мукамал, қиёматгача амалда қолувчи, ҳар замон ва ҳар маконда инсонни икки дунё саодатида бошловчи ҳамда абадий мўжиза бўлмиш китоби Қуръони Каримни нозил этишни ирода қилди. Ҳақийму Хобир сифатида соҳиб бўлган Аллоҳ Таоло мазкур китобни нозил этиш учун энг муносиб вақт, энг муносиб жой, энг муносиб тил ва ул мўжизакор китобни биринчи бўлиб қабул қилиб олиб, бошқаларга етказадиган энг муносиб халқни ихтиёр қилди [3, 2].

Тафсири Ҳилол асарининг олтинчи жузида келтирилишича, Қуръон сўзи араб тилидаги ибора бўлиб, “қироат” маъносини билдиради. Уламолар таърифида эса Қуръон Аллоҳнинг мўжиза каломи бўлиб, Муҳаммад соллаллоху алайҳи васалламга ваҳий орқали тушган, тиловати ибодат ҳисобланувчи китобдир [4]. Демак, – дейди, Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф, – Аллоҳ таолонинг каломидан бошқа калом ҳеч қачон Қуръон бўла

олмайди. Жумладан, Муҳаммад алайҳиссаломнинг каломлари ҳам Қуръон бўла олмайди. Аллоҳ таалонинг инсон зоти келтира олмайдиган қилиб, махсус нозил қилган мўжизакор каломигина Қуръон бўлади. Аллоҳ таало ўзининг охириги шариати учун боқий мўжизани ихтиёр этди. Бугун оламлар учун сўнги ва умумий пайғамбар қилиб танлаган ҳабиби Муҳаммад алайҳиссаломга ўзининг каломини бош мўжиза сифатида нозил қилди.

Қуръон тафсири. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф турли тафсирилар орасида бизнинг уламоларимиз қилган тафсирилар ва уларнинг қиммати ҳақида фикр юритиб, шундай ёзади: “турли йўналишдаги сон-саноксиз тафсирилар ичида бизнинг диёримиз уламоларининг қилган тафсирилари муҳим ўрин тутди”. Шу маънода Шайх ҳазратлари бир қатор муфассир ва уларнинг тафсириларини келтириб ўтади. Жумладан:

Имом Фахриддин Розийнинг китобларини Ислому олами хурмат билан “Тафсири Кабир” – “Катта тафсир” деб аташа;

Имом Жоруллоҳ Замахшарийнинг “Кашшоф” тафсири ҳақида уламолар: ““Кашшоф” бўлмаганда Қуръони каримнинг маънолари кашф бўлмай қоларди”, – дейдилар.

Имом Абу Мансур Мотуридий Самарқандийнинг “Таъвийлоту аҳли Сунна” тафсири ва бошқа китоблари учун Ислому олами бу зотни ““Аҳли сунна ва жамоа” мазҳаби ақийдасининг ислоҳчиси” деб номлаганлар.

Имом Абул Баракот Насафийнинг “Мадорикут танзил” тафсириларини ҳозиргача Ислому ўқув юртларида ўқув қўлланмаси бўлиб келмоқда [3].

Қуръони таржимаси. Қуръон араб тилида нозил қилинган боис, мазкур изланишларимизда унинг ўзбек тилидаги маънолар таржимаси ва тафсири асос-манба сифатида танлаб олинди. Фикрларни далиллаш учун келтирилган Қуръони Карим сура(оят)лари шарҳи ҳам айнан мазкур манбага [5] асосланганлиги таъкидланади. “Шундай қилиб, Биз уни арабий Қуръон этиб нозил қилдик...” (Қуръони Карим. Тоҳа, 113-оят). “Арабча Қуръонни эгриликсиз қилиб туширдикки, шоядки тақво қилсалар” (Қуръони Карим. Зумар, 28 оят).

Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф Қуръони Карим таржимаси хусусида қуйидагича ёзади: Қуръони Карим таржимасига келсак, уни ҳеч бир тилга мукамал таржима қилиб бўлмайди. Чунки арабча матн мўжизакор, бу араб тилининг ўзига хос, унинг имкониятларидан келиб чиққан, шунинг учун ҳам Аллоҳ таало ўзининг охириги китобига ушбу тилни ихтиёр қилган. Бу хусусиятлар ўзга тилларда йўқ. Лекин Қуръон маъноларини таржима қилишга уламоларимиз руҳсат берганлар, буни зарурий нарса, деб таъкидлаганлар. ... Аллоҳга шукрлар бўлсинки, ҳозирда Қуръонга қайтиш бошланди, уни ўқиб ўрганаётганлар кундан кунга кўпайиб бормоқда. Табиийки, маъносини билишни истовчилар ҳам кўпайиб бормоқда” [3].

II. Диний матнлар. Юқорида таъкидланганидек, мазкур гуруҳга: ҳадислар, диний илмий матнлар (тажвид, ҳадисшунослик, ислом тарихи, фикҳ каби йўналишларда яратилган илмий матнлар), динга оид терминографик ва комусий луғатлар, диний публицистик матнлар, диний вазълар, дуо матнларини киритамиз.

Бугунги кунда диний илмнинг ривож топиши, жамият аъзоларининг кўпчилиги қисмида дин ҳақида билим олиш иштиёқининг пайдо бўлиши, диний масалаларни чуқурроқ англаш зарурати диний илмий адабиётларга ҳам кенг жамоатчилик томонидан кўп муурожаат этилишига сабаб бўлмоқда. Бу эса диний матнлар учунгина хос бўлган жиҳатни – бир вақтнинг ўзида ҳам илмийлик, ҳам оммабопликни ўзида жамлаш хусусиятини намоён этади [6].

Хулоса ва таклифлар. Бошқа нутқ услубларига мансуб матн турларидан фарқли ҳолда диний матнлар тавсифи ва таснифида, дастлаб, уларни яратувчи муаллифнинг ким эканига эътибор қаратиш энг муҳим ва ҳал қилувчи жиҳатдир. Ўзбек тилшунослигида теоллингвистик йўналишда бажарилажак тадқиқотларда “Қурони Карим” ва ҳадисларнинг асл манбаси араб тилида бўлганлиги сабабли уларнинг ўзбек тилидаги маънолар таржимаси ёки тафсирига асосланиш, бунда таржимон ва маънолар таржимасининг ҳамда муфассир ва тафсир манбаининг ўта ишончли бўлиши ғоят муҳимдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида 16.04.2018 йилдаги ПФ-5416-сон. <https://lex.uz/docs/3686277>.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдлик. Бешинчи жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2006. – Б. 535.
3. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. VII жузлик. Еттинчи жуз. – Тошкент: Шарқ нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 2.
4. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. VII жузлик. Олтинчи жуз. – Тошкент: Шарқ нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007. – Б. 602.
5. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. VII жузлик. – Тошкент: Шарқ нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2007.
6. Юсупова Ш. Диний матнларнинг лингвопрагматик тадқиқи: Филол.фан.б.ф.д-ри. ... дисс. – Фарғона, 2020. – 154 б.

Халида Йўлдашева,
Қарши давлат университети доценти
E-mail: x-yuldasheva@mail.ru

Профессор, филология фанлари доктори Б.Баҳриддинова тақризи асосида

SOCIOPRAGMATIC TYPES OF LITERARY TEXT BASED ON THE ADDRESSEE FACTOR

Abstract

As the artistic text occurs in the social context, its creation is based not only on emotional–perceptual knowledge of the external world, artistic thinking, imagination and associations, as well as on language knowledge and linguistic ability, but also on sociopragmatic knowledge. This knowledge is also of particular importance in the analysis of the text in the sociopragmatic aspect. In the sociopragmatic study of the literary text, the issue of distinguishing its types in this aspect arises. Any text is created in a specific socio–cultural environment, therefore extralinguistic factors of sociopragmatic importance such as the social status of the speakers and the social roles they perform in society, age, gender, nationality, dialect, and profession occur in such a text. The occurrence of these factors in the text and their essential differences from each other are the basis for sociopragmatically dividing each text into types. In the article, based on the factor of the addressee and the addressee, the artistic text describes the addressee’s descriptions, information–information, subjective evaluation and emotional attitude, and according to the addressee, the artistic text that generates information–information in the addressee, subjective in the addressee artistic text that creates an evaluation is divided into types of artistic text that creates an emotional reaction in the addressee and analyzed on the basis of examples.

Key words: Artistic text, addressee, addressee, sociopragmatic type, social factors, addressee and addressee factor.

СОЦИОПРАГМАТИЧЕСКИЕ ТИПЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА ПО ФАКТОРУ АДРЕСАТА

Аннотация

Поскольку художественный текст возникает в социальном контексте, его создание основывается не только на эмоционально–перцептивном знании внешнего мира, художественном мышлении, воображении и ассоциациях, а также на языковом знании и языковых способностях, но и на социально–прагматическом знании. Это знание также имеет особое значение при анализе текста в социально–прагматическом аспекте. При социально–прагматическом изучении художественного текста возникает вопрос о выделении его типов в этом аспекте. Любой текст создается в определенной социокультурной среде, поэтому в таком тексте возникают такие экстралингвистические факторы, имеющие социально–прагматическое значение, как социальный статус говорящих и выполняемые ими в обществе социальные роли, возраст, пол, национальность, диалект, профессия. Встречаемость этих факторов в тексте и их существенные отличия друг от друга являются основанием для социально–прагматического деления каждого текста на типы. В статье, исходя из фактора адресата и адресата, художественный текст описывает описание адресата, информацию–информацию, субъективную оценку и эмоциональное отношение, а по адресату–художественный текст, порождающий информацию–информацию в адресате. Субъективный у адресата художественный текст, создающий оценку, подразделяется на виды художественного текста, вызывающего эмоциональную реакцию у адресата, и анализируется на основе примеров.

Ключевые слова: Художественный текст, адресат, адресат, социопрагматический тип, социальные факторы, адресат и фактор адресата.

БАДИЙ МАТНИНГ АДРЕСАНТ ОМИЛИГА АСОСЛАНГАН СОЦИОПРАГМАТИК ТИПЛАРИ

Аннотация

Бадий матн ижтимоий контекстда вокеланар экан, унинг яратилишида нафақат ташки олам ҳақидаги ҳиссий–идроқий билимлар, бадий тафаккур, тасаввур ва ассоциациялар, шунингдек, тил билими ва лисоний қобилиятга, балки социопрагматик билимларга ҳам асосланилади. Бу билимлар матни социопрагматик аспектда таҳлил қилишда ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Бадий матннинг социопрагматик тадқиқида унинг айни шу аспектдаги типларини ажратиш масаласи юзага келади. Ҳар қандай матн муайян ижтимоий–маданий муҳитда яратилади, шу сабабли бундай матнда нутқ эгаларининг ижтимоий мақоми ва жамиятда бажарадиган ижтимоий роллари, ёши, жинси, миллати, шеvasи, касб–кори каби социопрагматик аҳамиятга молик экстралингвистик омиллар вокеланади. Ушбу омилларнинг матнда вокеланиши ва моҳиятан бир–биридан фарқланиши ҳар бир матни социопрагматик жиҳатдан типларга ажратиш учун асос бўлади. Мақолада бадий матн адресант ва адресат омилига асосланиб адресант тавсифлари, маълумот–ахборотлари, субъектив баҳоси ва ҳиссий муносабати акс этган бадий матн типлари ҳамда қайси адресатга мўлжалланганлигига кўра, адресатда маълумот–ахборот ҳосил қилувчи бадий матн, адресатда субъектив баҳо ҳосил қилувчи бадий матн, адресатда ҳиссий муносабат ҳосил қилувчи бадий матн типларига ажратилган ва мисоллар асосида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Бадий матн, адресант, адресат, социопрагматик тип, ижтимоий омиллар, адресант ва адресат омили.

Қириш. Тилшуносликда бадий матн социопрагматик аспектда ўрганилган тадқиқотлар мавжуд. Бадий матннинг социопрагматик тадқиқи бағишланган ишлардан бири А.Р. Абитованинг “Социопрагматика текста “поток сознания” (на материале современной немецкой прозы)” мавзусидаги илмий тадқиқот

ишидир. Олиманинг фикрича, “поток сознания” мавзуйи гуруҳидаги матнлар персонажлар ички дунёсини очиб беришга қаратилган матн типини бўлиб, соф прагматик, информатив ва категориал типологик тавсифларга эга [1]. Аммо бу ишда бадий матннинг социопрагматик таснифи масаласи ўрганилмаган. Умуман, тилшуносликда

матннинг социопрагматик аспектадаги типологияси ўрганилиши лозим бўлган муаммолардан бири саналади.

Бадиий матн социопрагматик аспектга алоқадор манба бўлганлиги боис унинг яратилишида қуйидаги ижтимоий омиллар – адресант ва адресат омили, тасвир объекти, ижтимоий воқелик, нутқ шароити омили муҳим ўрин тутати. Бадиий матнни айнан шу ижтимоий омиллар асосида социопрагматик типларга ажратиш мумкин. Албатта, тасниф учун асос бўлган ушбу омиллар бадиий матннинг социопрагматик типологиясида муҳим ўрин тутати. Жумладан, бадиий матнда адресант ва адресат ижтимоий роллари шахслар ўртасида билвосита мулоқотнинг кечиши бундай матнни социопрагматик аспектда таснифлашга йўл очади. Ёки бадиий асарда келтирилган нутқнинг бевосита муайян нутқ шароити билан боғлиқ ҳолда шаклланганлиги ҳам уни шу омил асосида таснифлашга имкон беради. Рус олимаси Н.С. Валгина бу ҳақида фикр юритар экан, коммуникатив шарт–шароит ёки муайян нутқ вазияти матн типологияси учун асос бўла олиши, шу жиҳатдан маълум коммуникатив шарт–шароитга йўналтирилган матнлар ҳам типологик белгига эга бўлиб, уларни аниқлаш масаласи билан, аввало, матн назарияси ҳақидаги фанлар – социолингвистика, психолингвистика, информатика, функционал стилистика, таржима назарияси ва нутқ фаолияти, унинг натижаси сифатида нутқни амалга ошириш масалаларини ўрганиш билан алоқадор бошқа илмий фанлар шуғулланишини қайд этади [2].

Асосий қисм. Ўзбек тилидаги бадиий матнларни юқорида қайд этилган ижтимоий омиллар – адресант ва адресат омили, тасвир объекти омили, ижтимоий воқелик, нутқ вазияти ҳамда мулоқот шароити ва шакллари омиллари асосида қуйидаги социопрагматик типларга ажратамиз:

I. Бадиий матннинг адресант омилига асосланган социопрагматик типлари:

1. Адресант тавсифлари акс этган бадиий матн типи;
2. Адресантнинг маълумот–ахборотлари акс этган бадиий матн типи;
3. Адресантнинг субъектив баҳоси акс этган бадиий матн типи;
4. Адресантнинг ҳиссий муносабати акс этган бадиий матн типи.

II. Бадиий матннинг адресат омилига асосланган социопрагматик типлари:

1. Қайси адресатга мўлжалланганлигига кўра бадиий матн типи;
2. Адресатда маълумот–ахборот ҳосил қилувчи бадиий матн типи;
3. Адресатда субъектив баҳо ҳосил қилувчи бадиий матн типи;
4. Адресатда ҳиссий муносабат ҳосил қилувчи бадиий матн типи.

III. Бадиий матннинг тасвир объекти омилига асосланган социопрагматик типлари:

1. Тасвир объекти ижтимоий шахс бўлган бадиий матн типи;
2. Тасвир объекти нарса-предмет бўлган бадиий матн типи;
3. Тасвир объекти ҳайвонот олами бўлган бадиий матн типи;
4. Тасвир объекти қушлар бўлган бадиий матн типи;
5. Тасвир объекти табиат ҳодисалари бўлган бадиий матн типи;
6. Тасвир объекти ижтимоий воқелик бўлган бадиий матн типи ва ҳоказо.

IV. Бадиий матннинг нутқ вазияти ва мулоқот шароити омилига асосланган социопрагматик типлари:

1. Бадиий матннинг нутқ вазияти омилига асосланган социопрагматик типи;

2. Бадиий матннинг мулоқот шароити омилига асосланган социопрагматик типи.

V. Бадиий матннинг мулоқот шакли омилига асосланган социопрагматик типлари:

1. Мулоқотнинг ёзма ёки оғзаки шаклга асосланган бадиий матн типлари;

2. Мулоқотнинг электрон шаклига асосланган бадиий матн типи;

3. Мулоқотнинг тортишув, баҳс, мунозара, суҳбат каби шаклларига асосланган бадиий матн типлари.

Шуниси характерлики, бадиий матн яратилишида қайд этилган ижтимоий омилларнинг ҳар бири алоҳида, баъзан бирвақтда ҳаракатга келади. Жумладан, матн адресант томонидан адресат омили инobatта олинган ҳолда яратилганда ҳар икки омил бирга ҳаракатга келади. Ёки бадиий матн мулоқот шакли омилига асосан адресант томонидан ёзма ёки оғзаки шаклда яратилганда ва кимга мўлжалланганлигига кўра адресат омили инobatта олинганда адресант, адресат ҳамда мулоқот шакли омиллари ҳамкорлиги юзага чиқади ва ҳоказо. Англашиладики, бадиий матн яратилишида юқорида қайд этилган ижтимоий омиллар алоҳида, биргаликда ҳаракатга келиши ёки уларнинг ҳамкорлигида муайян омил устуворлик қилиши мумкин.

Қуйида адресант ва адресат омилларига кўра бадиий матннинг социопрагматик типларига хос хусусиятларни ёритамиз.

Бадиий матнда нутқ яратувчи шахс–ёзувчи, шоир, драматургдан иборат адресант омили муҳим ўрин тутати. Бу омил устувор бўлган бадиий матнда адресантнинг тасвир объекти бўйича позицияси, субъектив қарашлари, ички кечинмалари акс этади:

1. Адресант тавсифлари акс этган бадиий матн типи. Бадиий матннинг бу типига адиб тасвирланаётган объект, унинг хусусиятларига; персонажлар, уларнинг шахсий сифатлари, хатти–ҳаракатларига тавсиф беради. Масалан: Ўзбек ойим элли беш ёшлар чамалиқ, чала–думбул табиъатлик бир хотин бўлса ҳам, аммо эрига ўткирлиги билан машхур эди. Унинг ўткирлиги ёлғиз эригагина эмас, Тошканд хотинларига ҳам ом эди. Ўзга хотинлар унинг соясиға салом бериб тўйларига, азаларида, қисқаси тик эткан йигинларидаги уйларининг тўрини Ўзбек ойимга атаган эдилар. Бир бугина эмас, қиз чиқаратурган, ўғул уйлантирадирган, суннат тўйи қиладирган хотинлар ўз тўйларини Ўзбек ойим кенгашидан ташқари жўната олмас эдилар. Ўзбек ойим аралашқан тўйлик хотинларнинг кўнгилларидаги орзу–хаваслари ҳам эрлари томонидан камчиликсиз бажарилар, чунки “Ўзбек ойим шундоғ буюрдилар” деган сўз эрлар учун ҳам фарз каби эшитилиб, Ўзбек ойимнинг айтганича ҳозирлик кўрила бошланар эди. Бу томондан қараганда Ўзбек ойимнинг ўткирлиги эрлар томонидан ҳам тасдиқ этилганлигини иқрор қилишга тўғри келади. Ўзбек ойим унча–мунча тўю азаларга “кавшим кўчада қолган эмас” деб бормас эди. Шунинг учун хотинлар ўз тўйларини Ўзбек ойим иштироки билан ўтказиб олсалар, ўзларини шахарнинг энг бахтлиқ хотинларидан санаб “манинг тўйимни бек ойим ўз қўллари билан ўтказдилар” деган жумлани мажлисларда ифтихор ўрнида сўзлаб юрар эдилар. Ўзбек ойимнинг обрўси ёлғиз шулар билангина чекланиб қолмас, уни ўрда хонимлари ҳам эҳтиром қилиб ўзларининг “онахонлари” деб билар эдилар... (А.Қодирий, “Ўткан кунлар”).

Ушбу матнда А.Қодирий асар бош қахрамонларидан бири – Ўзбек ойимга тавсиф берган: унинг ёши, характери, аёллар ўртасида эгаллаган мавқеи, обрўси кабиларни тасвирлаш орқали адресатда ушбу образ ҳақида бирламчи тасаввурни ҳосил қила олган.

Характерли жиҳати шундаки, бу типдаги матнлар адресантнинг тасвир объектига берган тавсифини акс эттириши ҳамда бирвақтда адресантнинг тавсифий тасаввурини ҳосил қилишига кўра бир нуқтада кесишади.

Қуйидаги матнда Чўлпон Раззоқ сўфига тавсиф берад экан, унинг туғилишига оид воқеликдан моҳирона фойдаланган: Бу одам (Раззоқ сўфи), жадиднамо бир ҳамшаҳрининг деганидек, “кўрғазмага кўйилатурган антика махлуқлардан эди”. Айтишларича, уни она қорнидан сихат саломат туширтирган ва биринчи дафъа йўрғаклаган кампир ҳазилкашлиги ва шўхлиги билан хотин-халаж ўртасида донг чиқарган Ҳамро энаймиш. Болани йўрғаклаганидан кейин хали у қадар одам кепатасига кирмаган юзларига тикилган ва мана бу сўзлар билан эркалатганмиш: – Айланай, меҳмон, кимдан хафа бўлиб тушдингиз? Ким озор берди сизга? Айтинг! Қовоғингизни очсангиз-чи! Ёруғ дунёга келдингиз! Шукур қилинг! Севининг! Мундоқ бир қулинг! Қулимсиранг! Илжайинг!.. Ўшанда қулмаган Раззоқ сўфи ундан кейин ҳам қулмай ўтди... (Чўлпон. “Кеча ва кундуз”).

Ушбу парчада адресантнинг тасвир объектига берган тавсифи ҳамда унинг тасвир объектига оид маълумот-ахбороти ўз ифодасини топган. Бундай ҳолатда ҳам матнда турли ижтимоий омиллар ҳамкорлиги юзага чиқади.

2. Адресантнинг маълумот-ахборотлари акс этган бадий матн типи. Мазкур типдаги матнларда адиб бирор бир воқелик, асар персонажлари билан рўй берган ҳодисалар ҳақида маълумот беради. Масалан: Тўрға Офтоб оғим ва Моҳира қудачалар ўлтурдилар. Офтоб оғимнинг сўлига Қумуш, Қумушнинг ёнига Хушрўй, Моҳира оғимнинг ўнгига Ҳанифа, ундан кейин Карима отин, Шарофат чевар ва Маҳинабонулар қатор қизилишдилар. Энг оёғда Ўзбек оғимнинг ўзи ўлтурди. Карима отин қўл очиб дуо қилгандан кейин, Ўзбек оғим “Хуш келибсиз” қилди. Мундан сўнг ҳамманинг кўзи иттифоқ қилгандек Қумушка тушди. Қумуш уялиб ерга қаради. Бир неча вақт жим қолишиб, Моҳира оғим Офтоб оғимдан сўради: – Марғилондан етиб келгунча ҳам жуда бир ерга еткандирсизлар? – Унча чарчаганимиз йўқ, – деди Офтоб оғим, – ўзи Марғилондан Тошқандгача арава йўли ўн кунлик экан, биз чарчамайлик, деб секин-секин ўн икки кунда келдик. – Йўл лойдир? – деб сўради Маҳинабону. – Лой эмас, – деди Офтоб оғим, – йўл жуда яхши экан – икки йўлда қўм-қўк майса, қирларда лолалар, йўлнинг жуда ҳам томоша вақти экан (А.Қодирий, “Ўткан кунлар”).

Ушбу матн орқали адресант асар персонажлари – Офтоб оғим, Қумуш ва бошқаларнинг Марғилондан Тошкентга ўн икки кун йўл юриб етиб келишганлиги ҳақида маълумот бериб ўтган.

3. Адресантнинг субъектив баҳоси акс этган бадий матн типи. Бадий матннинг мазкур типда адресант тасвирланаётган воқеа-ҳодисага салбий ёки ижобий баҳосини баён қилади. Баҳо муносабати яширин ифодаланган ҳолатларда матн орқали унга аниқлик киритилади. Баъзан адресантнинг баҳоси ўзига қаратилган бўлиши ҳам мумкин. Бундай вақтда матнда ўз-ўзини баҳолаш акти содир бўлади. Масалан:

Болаларни шайтонлардан қўрқитмангиз,
Бобов келди, деб қўрпага беркитмангиз,
То улгайиб, дуч келганда “бобов” ларга,
Ўхшамасин итдан қўрққан соқовларга.
Болаларни шаддоликка ўргатмангиз,

Раҳмсизлик, бедодликка ўргатмангиз.

То улгайиб, дуч келганда инсонларга,

Ўхшамасин андишасиз шайтонларга. (Э.Воҳидов, “Болаларни шайтонлардан қўрқитмангиз”).

Ушбу шеъринг матнда адресант томонидан болаларни “шайтон, ит келди” деб қўрқитиш, бераҳмлиқка, бедодликка ўргатиш ва унинг оқибатлари қаламга олинган. Адресант бола тарбиясидаги бу ҳолатларга ушбу шеъри орқали салбий муносабатини баён қилган. Унинг фикрича, болалар катта бўлгач, “бобов” киёфасидаги кимсаларга дуч келганда итдан қўрқиб, тилини йўқотган одамлардек бўлиб қолади; шаддоликка ўргатилса, бераҳм, бедод бўлиб улгайса, андишасиз шайтон киёфасидаги инсонларга айланади.

Қуйидаги шеъринг матнда эса адресантнинг баҳо муносабати ўзига қаратилганлигини сезиш мумкин:

АРМОН

Кеча керак бўлдинг,

Болалик чоғим!

Сенга қўл узатдим,

Йўқ,

Етолмадим.

Ошқора ғирромлик қилди

Ўртоғим,

Мен: бор, ўйнамайман,

Деб кетолмадим... (Э.Воҳидов).

Ушбу шеъринг матнда адресантнинг болалигидаги каби ўз фикрини қатъий айта олмаганлиги, ожиз бўлиб қолганлиги тасвирланган. Адресантнинг мазкур эътирофи ортида унинг ўзига берган салбий баҳоси яширинган.

4. Адресантнинг ҳиссий муносабати акс этган бадий матн типи. Мазкур типдаги матнларда адресантнинг эмоционал муносабати акс этади. Айниқса, мазкур типга мансуб лирик матнларда адресантнинг ички кечинмалари, руҳияти бўртиб туради. Масалан:

...Букун ўзгачадир жилваи олам,

Букун ўзгачадир борлиқда ханда.

Букун кўзларимга ҳатто куёш ҳам

Шафақ гулханида таранг чирманда.

Букун айёмингиз муборак қилиб,

Зумуррад сепини ёйибди баҳор.

Баҳорий қизларнинг ҳуснидай тўлиб

Олам гўзаллиги бўлсин барқарор... (Э. Воҳидов,

“Саккизинчи март”).

Ушбу шеъринг парчада адресантнинг эмоционал ҳолати ёрқин акс этган. Шеърдан англашиладики, саккизинчи март адресант учун ўзгача ҳис-туйғулар олиб келган: бутун олам унга жилва қилиб тургандек, борлик ханда қилаётгандек гўё. Унинг кўзларига ҳатто куёш ҳам ўзгача кўринади. Баҳор борлиққа гўёки яшил сепини ёйган, олам баҳорда ҳусни тўлишган қизлар каби гўзалдир. Адресант мана шу гўзалликка ошуфта, унинг ҳиссиётлари жўш урган.

Хуллас, бадий матнда уни яратувчи адресант ва матнни қабул қилувчи адресат омиллари муҳим ўрин тутди. Адресант бадий матн яратар экан, адресат омилни инобатга олади, матнни унинг ёши, жинси, касб-кори, қизиқишларига мослайди. Адресат эса бадий матнни мутолаа қилар экан, тасвир объекти ҳақида маълумотга эга бўлади, унга баҳо беради, асар персонажлари билан бирга ҳаракатланади, улар каби ҳиссиётлари бошдан кечирилади. Бу ҳолат бадий матнда адресант ва адресат ҳамкорлигини таъминлайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Абитова А.Р. Социопрагматика текста “поток сознания” (на материале современной немецкой прозы): дисс. ... канд. филол. наук. – Пятигорск, 1999. – с. 153–154.
2. Валгина Н.С. Теория текста // <http://evartist.narod.ru/text14/16.htm>.
3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – М., 1981.
4. Гвенцадзе М.А. Коммуникативная лингвистика и типология текста. Тбилиси: Ганатлеба, 1986. – с. 315.
5. Долинин К.А. Интерпретация текста. – М., 1985.
6. Изенберг Х. О предмете лингвистической теории текста / Пер. с нем. О.Г. Ревзиной и Т. Я. Андрющенко // Новое в зарубежной лингвистике. – М, 1978. – Вып. 7. – с. 43–56.
7. Иртеньева Н.Ф. Классификация текстов по их отношению к действительности // Текст: структура и семантика // Сб. науч. трудов. – Пятигорск, 1981. – с. 3–12.
8. Королькова С. А. Текст, тип текста в переводоведении // http://www.rusnauka.com/18_NiIN_2007/Philologia-/22429.doc.htm.
9. Левицкий Ю.А. Проблема типологии текстов. – Пермь: Изд. Пермского унта, 1988. – 104 с.

Nazokat KAMALOVA,
O'zbekiston Milliy universiteti Jurnalistika fakulteti tayanch doktoranti

f.f.d Y.Mamatova taqrizi asosida

EKOLOGIK PR UNING ILMIIY JIHLATLARI

Annotatsiya

Hozirgi vaqtda ekologik PR hayotning barcha sohalarida paydo bo'ladi, shu sababli uning ko'p jihatlari mavjud: eko-jurnalistika, "yashil matbuot", atrof-muhit mahsulotlari, ekologik ta'lim, eko-moder va boshqalar. O'zbekistonda PR va jamoatchilik o'rtasidagi ekologik munosabatlarni shakllantirish PR va axborot tashkilotlarining axborot resurslariga bo'lgan talabini qondirish usullari va vositalarini, shuningdek, ushbu sohadagi mavjud kontseptsiyalarni, ularni zamonaviy tasavvur orqali shakllantirishga xizmat qiluvchi resurslarni yanada takomillashtirish maqsadida tayyorlangan. Maqolada, shuningdek, reklama vositalari, PR kommunikatsiyalarini ommaviy ravishda shakllantirish, shu munosabat bilan turli usul va vositalardan foydalanish, ularni keng jamoatchilikka mukammal etkazib berish va ulardan foydalanish usullarini kashf etish ko'zda tutilgan.

Kalit so'zlar: ekologik PR, "yashil matbuot", Ekologiya, atrof-muhit, PR agentliga, jamoatchilik.

ECOLOGICAL PR AND ITS SCIENTIFIC ASPECTS

Abstract

Currently, environmental PR appears in all spheres of life, therefore it has many aspects: eco-journalism, "green press", environmental products, environmental education, eco-fashion, etc. The formation of environmental relations between PR and the public in Uzbekistan was prepared in order to further improve the methods and means of meeting the demand of PR and information organizations for information resources, as well as the existing concepts in this field, the resources that serve to form them through a modern imagination. The article also provides for public formation of advertising media, PR communications, the use of various methods and tools in this regard, their perfect delivery to the general public, and the discovery of ways to use them.

Key words: ecological PR, "green press", ecology, environment, PR agency, public.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ PR И ЕГО НАУЧНЫЕ АСПЕКТЫ

Аннотация

В настоящее время экологический PR появляется во всех сферах жизни, поэтому он имеет множество аспектов: ЭКО-журналистика, «зеленая пресса», экологическая продукция, экологическое присутствие, ЭКО-модератор и др. Формирование экологических отношений пиар в Узбекистане с общественностью было подготовлено с целью дальнейшего совершенствования методов и средств удовлетворения спроса пиар и информационных организаций на информационные ресурсы, а также существующих концепций в этой области, ресурсов, которые служат для их формирования с помощью современного воображения. В статье также предусматривается формирование на публичной основе рекламных инструментов, пиар-коммуникаций, использование различных методов и средств в этой связи, их совершенная доставка широкой публике и открытие способов их использования.

Ключевые слова: экологический PR, «зеленая пресса», экология, окружающая среда, PR-агентство, общественность.

Kirish. Atrof-muhit muammolarini yoritish journalistning maqsadi yoki umuman boshqa muammolarga jamoatchilik e'tiborini jalb qilish uchun sabab bo'lishi mumkin. Ushbu jihatlarni tushunish, zamonamizning ekologik muammolarini yoritishda zamonaviy ommaviy axborot vositalarining rolini aniqlash zarurati ushbu mavzuni ekopiaryaning eng muhim jihati sifatida tanlashga olib keldi.

Hozirgi vaqtda ekologik PR hayotning barcha sohalarida paydo bo'ladi, shu sababli uning ko'p jihatlari mavjud: eko-jurnalistika, «yashil matbuot», atrof-muhit mahsulotlari, ekologik ta'lim, eko-moder va boshqalar.

Atrof-muhit muammolari O.A. tadqiqotlarida o'z aksini topgan. Berlova, Sh.M. Fridman, V.L. Zvik, L.A. Kochanova [1-4], uning ekologik muammolarni hal qilishda ommaviy axborot vositalari va PRning roli to'g'risidagi xulosalari quyidagi qoidalar shaklida umumlashtirilishi mumkin:

1) Ekologiya – bu atrof-muhitdagi hayotning barqarorligini qo'llab-quvvatlovchi aloqalar fanidir. Uning diqqat markazida nafaqat biologik ob'ektlar, balki ularning mavjudligi uchun zarur bo'lgan sharoitlar ham mavjud.

2) Tabiatni muhofaza qilish muammosi, uni ekologik qonunlar asosida oqilona va oqilona ishlatish insoniyat uchun

eng muhimlaridan biriga aylanmoqda. Ekologiya ushbu muammoni hal qilishning asosiy nazariy asosidir.

3) Ekologiya ekologiyasining rivojlanishining asosiy amaliy natijasi insoniyatning atrof-muhit holatiga to'liq bog'liqligi, atrof-muhit qonunlariga muvofiq iqtisodiyotni qayta qurish zarurligi to'g'risida aniq xabarador bo'lish edi.

4) Atrof-muhit muammolari insonning tabiatga ekspluatatsion munosabati, texnologiyaning tez o'sishi, sanoatlashtirish ko'lami va aholi sonining o'sishi natijasida yuzdaga keldi.

5) Insonning er ekotizimiga ta'siri, ular o'zaro bog'liqlik va o'zaro bog'liqlik sayyora sifatida Erning ekotizimini tashkil qiladi, inson atrof-muhitining murakkab tizimida o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Va bu ta'sirning salbiy oqibatlari odamlarning yaxlit hayotining ekologik sharoitlariga tahdid, odamlar tomonidan ishlab chiqarilgan moddalar bilan ifloslangan havo, suv va oziq-ovqat orqali sog'liq uchun tahdid sifatida namoyon bo'ladi.

Sam Blek o'z ishida «PR: xalqaro amaliyot» [6] ekologiyaning PR bilan o'zaro ta'siri haqida gapirib, PR agentligi rahbari Bryus Xarrisonning tadqiqotiga murojaat qiladi « E Bryus Xarrison Kompaniya, Inc », 20-asrning 60-yillaridan boshlab atrof-muhitni boshqarish sohasida kimyo sanoatida ish olib borgan holda quyidagi xulosalarga keldi:

Bugungi kunda butun dunyo bo'ylab korxonalar va kompaniyalar rahbarlari atrof-muhitni muhofaza qilishni eng muhim jiddiy masalalardan biri deb bilishadi va tabiatni saqlash va himoya qilish zarurati o'rtasidagi muvozanatni topishga harakat qilishadi, atrof-muhitga tahdid solmasdan sanoatni rivojlantirish va raqobatdosh bo'lish qobiliyati.

«Yashil harakat» sizni jamoatchilik bilan munosabatlariga yangicha qarashga majbur qiladi. PR kompaniyalarining atrof-muhit masalalari bo'yicha faoliyati – bugungi kunda siyosatchilar va tadbirkorlar hisob-kitob qilishlari kerak bo'lgan belgidir.

Atrof-muhit muammolari haqida umumiy tashvishlanishning sababi shundaki, bu hamma uchun amal qiladi. Respondentlarning turli guruhleri ekologik muammolarni o'ta muhim deb bilishadi. Amerika Qo'shma Shtatlarida aholining to'rtidan uch qismi ekologlarning nuqtai nazariga qo'shiladi va aksariyat amerikaliklar ishbilarmonlarga ushbu sohadagi manfaatlarini himoya qilishga ishonmaydilar.

Hozirgi vaqtda atrof-muhitning ifloslanishi o'ta muhim darajaga etganida, ommaviy axborot vositalari hozirgi iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy muammolarga javob berishlari kerak. Atrof-muhit jurnalistikasi paydo bo'lmoqda, bu auditoriyaga ishonchli ekologik ma'lumotlar, odamlarning ekologik ta'limi va amaliy harakatlarni tashkil etish, atrof-muhit choralari qabul qilish va amalga oshirish ustidan jamoatchilik nazorati kabi vazifalarni yuklaydi.

O'zbekistonda ekologik piari aloqalarining jamoatchilik bilan shakllantirilishi piar va axborot tashkilotlarining axborot resurslariga bo'lgan talabini qondirishning usullari va vositalari, shuningdek, sohadagi mavjud tushunchalarni, zamonaviy tasavvurlar yordamida shakllantirishda xizmat qiluvchi manbalar, ularning zamon bilan uyg'unligini yanada takomillashtirishga bag'ishlab tayyorlangan. Shuningdek, tadqiqotda reklama vositalari, piar aloqalarining jamoatchilik asosida shakllantirilishi, bu borada turli-xil usullar va vositalardan foydalanish, ularni keng ommaga mukammal tarzda etkazib berish va foydalanish yo'llarini ochib berish ko'zda tutilgan.

Ilmiy ishdan ko'zlangan maqsad, O'zbekistonda ekologik piari aloqalarini jamoatchilik bilan shakllantirish uchun uning samaradorligini tadrjijiy rivojlanishda o'rganish, bu janrga xos yangi jihat va qirralarni aniqlash, jurnalistlar mahorati hamda ularning so'zi jamiyat taraqqiyotiga, odamlarning ong-tafakkuriga nechog'li ta'sirini tahlil qilish, bu yo'nalishdagi yutuq, kamchiliklarni aniqlash va tegishli xulosalarga kelishdan iborat.

Tadqiqotchi o'z oldiga qo'ygan maqsadiga erishishi uchun avvalambor, omma orasida jamoatchilik fikrini shakllantirish, uni atroflicha o'rganib, tadqiq qilish lozimligini nazarda tutadi. Buning uchun aholi bilan yaqin munosabatga kirishish, xalq orasiga kirib, odamlar bilan jonli suhbatlar uyushtirish, turli xildagi ekologik tadbirlarini o'tkazishi kerak. Bu – jamoatchilik va reklama vositalarining sodda ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Piar va jamoatchilikni shakllantirishda ayniqsa, omma, odamlar bilan jonli muloqotlarni uyushtirish, reklama vositalarini aholi gavjum bo'lgan joylarda o'rnatish, taniqli insonlarni bunga jalb etish ham foydadan xoli bo'lmaydi. Bu loyihalarni jonli va online tarzda amalga oshirish uchun piar tushunchasi shakllantirilishi, reklama vositalari keng va samarali targ'ib qilinishi kerak.

Jamiyat bilan ekolog aloqa shaxs rivojlanayotgan Izhimoy spekulativ va hal qiluvchi" ekologik PR haftaligi " tashkiliy tashkilot kerak va bu uizida uyotib, bir kon vositasi. Har bir gazeta oladi, chunki, radio, teleconferences, Internet tour-tuman yangiliklari. Bularning bishaidi har kuni birdeka tirlanadigan rejimini kattaroq. Bu kabi bir xillik adamni zorikish va charshga olib keladi. Ba'zi mashhur fikr va fikr shakli bo'lishi mumkin. Uchrashuv davomida mutaxassislarning malakasini oshirish bo'yicha treninglar, shuningdek, mutaxassislarning malakasini oshirish bo'yicha treninglar

o'tkazish masalalari muhokama qilindi. Ya'ni, oushimizni ochik-oidin, johil Tarzdada oligarximiz jamiyatning yanada rivohlanishiga sifatida, Erkin homilador ayollar uchun albatta xizmat qiladigan muhim omilni topdi, deb o'yladi. Buning ham ko'priklar yaratish uchun zaruriy shartdir. Shundaygina jamoa bilan kontaktlar yanada ishonch hosil qiladi. Yangi, Kali urilmagan Buzlib, izlanishlar, oldizga Yangi, Yahsha natijalarga ershishini kilib kuyganmiz.

Hozirgi vaqtda PR tarixiga bag'ishlangan bir necha fundamental tadqiqotlar, masalan, K. Kula qadimgi yunon aloqa tadqiqotlari hidi mavjud. Muallif: yunon tilidagi " klassik davra "(birinchi vektor) Deb atalib, kengiladning yunon-madaniy va madaniy tahlili. Uchrashuv davomida tomonlar Tojikiston va Xitoy o'rtasidagi hamkorlik rivojlanayotganidan mamnun ekanliklarini bildirdilar. Mehlnring "Prning kuchi va maglari" shuningdek topish bo'lishi mumkin, bu ris mart 1980-lardada Vulture va 1998 topildi. kaita kyrib chikilgan.

Suhbat chog'ida Tojikiston va Xitoy o'rtasidagi hamkorlik rivojlanayotganidan mamnuniyat bildirildi. Suhbat chog'ida Tojikiston va Xitoy o'rtasidagi hamkorlik rivojlanayotganidan mamnuniyat bildirildi. Ainiksa, PR psixologiyasining asosi, Vesterda ishlab chiqilganidek, birinchidan, uchrashuv Madaniyat Yukori darajasi sifatli aloqa san'at elementariga ichiga oligan biznes psixologik muloqot, tashkil etishem olish kerak.

Biroq, PR bu bilan cheklanmaydi: ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga ma'lumot uzatish uchun maxsus kanal sifatida paydo bo'lib, u asta-sekin o'z imkoniyatlarini kengaytirdi, rivojlandi, birinchidan, boshqaruv faoliyatining maxsus turi sifatida; ikkinchidan, umumiy manfaatlarini shakllantirishga qaratilgan maxsus tashkil etilgan muloqot sifatida; PR tarixini o'rganish shuni aniq ko'rsatadiki, vaqt va makonda cho'zilgan bu jarayon insoniyat rivojlanishidagi asosiy bosqichlarga to'g'ri keladi: antik davr; O'rta asrlarda; jonlanish reformasiya; yangi vaqt; zamon; postmodernizm davri.

Biroq, ba'zi zamonaviy olimlar (masalan, F. Jeffkins) PRning muayyan elementlarini antik davrdan ancha oldin - jahon dinlarining muqaddas kitoblarida ko'rgan. Jeffkinsning fikriga ko'ra, jahon dinlarining muqaddas kitoblari qadimgi ulamolar o'z e'tiqodlarini tushunishga harakat qilgan PR shaklidir.

PR tarixiga kirib, ajablanib aytish mumkin: ko'p asrlar mobaynida PR juda keng qo'llanilgan — harbiy harakatlar foydasiga kompaniya o'tkazish, siyosiy manfaatlarini lobbi qilish, siyosiy partiyalarni qo'llab-quvvatlash, diniy harakatlarni targ'ib qilish, mol sotish, pul yig'ish, odamlar va voqealar haqida ma'lumot tarqatish va boshqalar. Ba'zi erta isontir texnik maktabi va instrumentalari karab, biz Prni rivojlantirish jaraenini yahshiroq tushuna boshlamiz. Tarix geodezisti, janob asr asrlari foidali va muhim Yun, samaradorligin isonchli asboblari va o'zlashtirilgan texnik maktabini davom ettirdilar.

Evropa davlatlarining o'rta asrlar va hozirgi zamon tarixiga nazar tashlash orqali e'tiborga loyiq ko'plab misollarni keltirish mumkin. Shunday qilib, mashhur italyan shoiri Dante Alighieri o'zining "ilohiy komediya"sini yozganida italyanchani lotin tiliga afzal ko'rdi. U ko'proq odamlar bu kitobni o'qib imkoniyatiga ega bo'lish uchun so'radim. D. Aligieri siyosiy hayotda faol ishtirok etib, siyosiy va axloqiy qarashlarini tarqatish uchun o'z nutqidan foydalangan, uchinchidan, o'zaro tushunish, mojaro oldini olish san'ati erishish san'at sifatida.

Aytish joiz, axborot va ommaviy kommunikasiyalar agentligi reklama vositalari piar aloqalarini jamoatchilik bilan shakllantirilishini ta'minlashni yanada rivojlantirishga muhim omil bo'lib xizmat qiladi. O'rnatilgan tartib – qoidalarga rioya qilgan holda, o'zlari to'plagan axborot resurslarini qayta ishlab, keng ommaga etkazib berish borasida davr talabidan

kelib chiqqan holda, taklif va tavsiyalarga asoslangan holda ish olib borilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Алексаньян Н. К. Влияние средств массовой коммуникации на трансформацию современного общества. Автореф. дисс. на соис.учен. степ. докт. филол. наук. Краснодар., 2009
2. Анненкова И.В. Современная медиакартина мира: неориторическая модель. Специальности – 10.01.10 – Журналистика, 09.00.13 – философская антропология, философия культуры, Автореф. дисс. на соис. учен.степ. докт. филол. наук. Москва., 2012.
3. Лобанова Ю. В. Массовые коммуникации как фактор социокультурной глобализации. Автореф. дисс. на соис.учен. степ. канд. филол. наук. Краснодар., 2009,
4. Минбалеев А. В. Теоретические основания правового регулирования массовых коммуникаций в условиях развития информационного общества. Автореф. дисс. на соис. учен. степ. докт. юрид. наук. Челябинск., 2012.

Charos KURBANOVA,
Samarqand davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: kcharros@bk.ru

SamDCHTI dotsenti M.Xalova taqrizi asosida

MYTHOLOGICAL IMAGES IN ABDULLA ORIPOV'S POETRY

Abstract

This article is focused on the study of Abdulla Oripov's poetry, in which the poet's poetic skill in approaching mythological concepts and images is studied. It is true that Abdulla Oripov used many materials in his work. However, during the period of independence, he incorporated mythological images into his poetry and gave moral concepts on the basis of this, which caused the poet to create his own phenomenon. Although the poet uses traditional images, the observation of the poet's "I" and innovation is demonstrated in this article through examples. In particular, approaching images such as the apocalypse, Satan, Javrail, and the angel and placing them in the denominator of world literature is the product of the poet's many years of work. Such thoughts and views are the main basis of this article, which analyzes how broad the poet's worldview is.

Key words: Mythology, image, poem, poet, era, research, religious essence, term, feature, legend, plot.

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ В ПОЭЗИИ АБДУЛЛЫ АРИПОВА

Аннотация

Данная статья посвящена изучению поэзии Абдуллы Арипова, в которой изучается поэтическое мастерство поэта в сближении мифологических понятий и образов. Действительно, Абдулла Арипов использовал в своей работе много материалов. Однако в период независимости он включил в свою поэзию мифологические образы и дал на их основе нравственные концепции, что побудило поэта создать собственное явление. Хотя поэт использует традиционные образы, наблюдение за поэтическим «я» и новаторством демонстрируется в данной статье на примерах. В частности, сближение таких образов, как апокалипсис, сатана, Джавраил, ангел и помещение их в знаменатель мировой литературы, является продуктом многолетней работы поэта. Такие мысли и взгляды составляют основную основу данной статьи, в которой анализируется широта мировоззрения поэта.

Ключевые слова: Мифология, образ, поэма, поэт, эпоха, исследование, религиозная сущность, термин, черта, легенда, сюжет.

ABDULLA ORIPOV SHE'RIYATIDA MIFOLOGIK OBRAZLAR

Аннотация

Mazkur maqola Abdulla Oripovning she'riyatiga tadqiqiga qaratilgan bo'lib, unda mifologik tushuncha va obrazlarga yondashishda shoirning poetik mahorati o'rganilgan. Abdulla Oripov o'z ijodida ko'plab materiallarga murojaat etganligi ayni haqiqat. Biroq mustaqillik davrida mifologik obrazlarni she'riyatiga singdirishi va shu asosida axloqiy tushunchalarni berishi shoirning o'ziga xos fenomenini yaralishiga sabab bo'lgan. Shoir an'anaviy obrazlardan foydalansa-da, unda shoirning "men"i va novatorligi kuzatilishi misollar orqali ushbu maqolada dalillanadi. Ayniqsa, apokaliptis, Shayton, Javroil, farishta kabi obrazlarga yondashish va ularni jahon adabiyoti mahrajida joylashtirishi ham shoirning ko'p yillik mehnati mahsulidir. Bu kabi fikr va qarashlar ushbu maqolaning asosiy negizi bo'lib, unda shoirning dunyoqarashi nechog'li keng ekanligi tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Mifologiya, obraz, she'r, shoir, davr, tadqiqot, diniy mohiyat, atama, xususiyat, afsona, syujet.

Kirish. Har bir ijodkor uchun ma'lum bir davr adabiyoti etalon vazifasini bajaradi. Undagi fikrlar, tuyg'ular, obrazlar va asar ruhiyati keyingi davr adabiyotiga ham ko'chib o'tadi. Biroq, bu kabi ko'chib o'tishda ijodkorming o'ziga xos dunyoqarashi mavjudki, undagi mazmun mohiyatni yangilaydi. Shu bois mazkur xususiyatlar ko'chsa-da, biroq takrorlanmaydi. Bunday qarashlarni mifologiya haqida ham ta'kidlash mumkin. Yangi davr ijodkorlari ma'lum bir xususiyat va fazilatlarini (yoki mifologiyani) qalamga olar ekan, o'z ruhiyatidan kelib chiqib taqdim etadi. Natijada esa yangi ohori to'kilmagan tuyg'u sifatida o'quvchi bu asarlarni qabul qiladi.

Adabiyotshunos K.A.Soboleva o'zining "XX asr ingliz adabiy an'alarida folklor va mifologiya" (J.R.R. Tolkien, W.B. Yeats ijodi misolida) deb nomlangan tadqiqot ishida aynan shunday muammoga e'tibor qaratadi. Uning yozishicha: "Insoniyatning rivojlanayotgan jamiyatida mifologiya katta rol o'ynaydi. Har bir xalqning, dunyoning yaralishi bo'yicha o'ziga xos afsonalari borki, ular sodda, she'riy yo'lda yozilgan asar sanaladi. Umuman mifologiya dunyoni tushunishning asosiy usuli hisoblanadi. Qadim davrlardan inson o'z atrofidagi olamni anglashni va

tushunishi, uni idrok etishi kerak edi. Mifologiya dunyoni idrok etishning eng dastlabki shakli, insonning dunyo va o'zini anglashi, ma'naviy madaniyatining asl shakli bo'lib xizmat qilgan. XVIII asrgacha Yevropada faqat qadimgi afsonalar – yunon va rim – eng keng tarqalgan shakli edi (Qarang [1]). XVIII asrdan keyin esa keng doiradagi hind-yevropa xalqlarining (qadimgi hindlar, eroniyalar, nemislar, slavyanlar) afsonalari ilmiy muomalaga kiritildi. Keyinchalik Amerika, Okeaniya, Avstraliya xalqlari miflarining aniqlanishi mifologiya tarixi taraqqiyotning ma'lum bir bosqichida dunyoning deyarli barcha xalqlari orasida mavjud bo'lganligini ko'rsatadi. "Jahon dinlar"ini (xristianlik, islom, buddizm) o'rganishda ilmiy yondashish ularning ham afsonalar bilan "to'ldirilganligini" ko'rsatadi. Biroq, barcha xalqlar orasida afsonalarning mazmuni taxminan bir xil bo'lsa-da, ularning barchasi o'ziga xos, individual xususiyatlarga ega"[2; 3] K.A.Soboleva to'g'ri ta'kidlaganidek, mifologik qarashlar barcha xalqlar ijodida uchraydi. Har bir xalqning o'ziga xos qarashlari mifologiyada ham o'z aksini topgan. Shu bois koreys, xitoy, yapon kabi millatlarning ham mifologiyalari borki, ularda syujet va obrazlar borasidagi izlanishlari jahon mifologiyasining bir

ko'rinishi bo'la oladi. Umuman olganda A.K.Soboleva o'z tadqiqotida mifologiyani ikki xil ko'rinishi xususida so'z yuritadi. Bular: olamning yaralishi (kosmogonik mifologiya) hamda insonning shakllanishi (antropogonik mifologiya)dir.

XX asrda mifologiya borasidagi qarashlar o'zgariganligi hamda ulardagi syujet, obrazlar bu adabiyotni shakllanishi uchun xizmat qilganligi ham ayni haqiqatdir. Miflarning yaralishi va mifologiyaning shakllanishini o'rganishga bo'lgan qiziqishlar hozirgi davrda ham kamaygani yo'q. Insoniyat madaniyati tarixidagi eng muhim hodisa sifatida miflarning yaralishi borasidagi bugungi kundagi qarashlar ham fikrimizni isbotlaydi. Qadimgi Sharq va G'arb (zabur, tavorot, injil, islom, hind, buddist va bosh.) mifologiyasining motivlari poetik tasvirlar arsenalini, syujetlar manbai va she'riyatning o'ziga xos tili keyingi davr adabiyoti uchun ham xizmat qildi. XX asrda adabiyotning ayrim sohalarini mifologiyaga ongli ravishda jalb qilish kuzatildi. Shu bois jahonning mashhur adiblari J.Joys, A.Kafka, T.Mann, G.Garsia Marques va boshqalar ijodida bu yaqqol o'z ifodasini topdi. Bu kabi jahonning eng mashhur ijodkorlari mifologiyadan foydalanish bilan bir qatorda o'zlari ham mifologik ramzlarga suyana boshlashdi.

II. Asosiy qism. XX asrning birinchi yarmida mifning o'ziga xos tushunchasi va funksional qo'llanilishi paydo bo'ldi. Mif adabiyot uchun shartli syujetlar manbai bo'lishdan to'xtadi (Qarang: [3; 231]; [4; 57-23]; [5; 5-15]; [6; 221]). XX asr yozuvchilari ijodida mifologiya tarixiy xususiyatlarga ega bo'lib o'zining mustaqilligi va alohidaligini yo'qotdi. Insoniyatning umumiy hayotidagi takroriy naqshlarni yoritgan, antik davr mahsuli sifatida qabul qilingan mifologiya mana endi chegaralarini kengaytirdi. Ular ramzlarga aylanib ma'lum ma'no tashish uchun xizmat qila boshladi. O'zbek adabiyotining yirik vakili bo'lgan Abdulla Oripov she'riyatida ham shunday xususiyatlar kuzatila boshlandi. Shoir o'z she'riyatini boyitish maqsadi-da, yuqoridagi kabi xususiyatlarni e'tiborga o'lib boshladi. Natijada uning she'riyatida mifologik tushunchalar hamda obrazlar tasviri jonlandi. Shu bois shoir she'riyatida "Apokalipsis" kabi tushunchaga yoki "Farishta", "Shayton", "Jabroil" kabi obrazlarga duch kelish mumkin. Fikrimiz isboti sifatida shoarning "Apokalipsis" she'riga e'tiborimizni qaratamiz:

Junbishga keladi zamin beto'xtov,
Go'yo boshlangandek mudhish bir o'yin.
Yonib ketayotir o'rmonlar lov-lov,
Qit'alarni bosar ajdardek quyun.

Zilzilalar tinmas, o'kirar vulqon,
Otilar jahannam o'ti – lavalari.
Bu holning qoshida ahli Yer hayron,
Hayrondir muftiylar, ravvin, lamalar.
Cheksiz koinotning tirik vujudini,
Balki to'lg'onmoqda zamonlar o'tib.
Balki ummon bo'lgay tog'lar hududi,
Vaqt inson xohishin turmaydi kutib [7].

Apokalipsis so'zi mazmun mohiyatidan qiyomat tushunchasiga sinonim sifatida istiloh etiladi. Lug'atlarda Apokalipsis (ἀποκάλυψις) grekcha so'zdan olingan bo'lib, kashf qilish, oshkor qilish ma'nolarini anglatishi xususida fikr bildirilgan (Qarang: [1]). Semantik ifodasiga ko'ra din va falsafada apokalipsis so'zini "Yangi Ahd" ("Injil") bilan bog'liq holda e'tirof etilgan, xristian cherkovi ilohiyotchisi Yuhannoga tegishli ekanligi ta'kidlanadi va uning apokalipsis ya'ni qiyomat haqidagi bashorati xususida so'z yuritiladi (Qarang: [8]). Qiyomat ya'ni apokalipsis xususida nafaqat "Injil"da, balki "Qur'oni Karim"da ham ma'lumotlar keltiriladi. Qur'oni Karimning "Qiyomat" surasi (arabcha: ison'am gninimon سورة القِيَامَةِ — Qiyomat) 75-sura bo'lib, u Makkada nozil etilgan. 40 oyatdan iborat. Bu sura Qur'oni Karimning 577–578 -sahifasida va 29-juzida joylashgan. 31-

bo'lib nozil bo'lgan (Qarang: [9]). Barcha ilohiy kitoblarda qiyomat tushunchasi xususida so'z yuritilib, insoniyat, jamiyat va koinotning tugashiga ishora qilinadi. Abdulla Oripov ham ana shu g'oyani o'z she'riga singdiradi.

Mazkur she'rda shoir bir tomondan an'analarni o'zlashtirib, mifologik xususiyatlarni birlashtirgan holda tasvir etgan bo'lsa, ikkinchi tomondan dunyoni anglash va anglatish jarayonida novatorlikka yo'l ochadi. Chunki mazkur jarayonda u nafaqat qiyomat xususida so'z yuritadi, balki "Yo'qolib ketgan choq insof, diyonat, // Toza vujudlarga Iblis bo'lur jo.// Alhazar, bundaylar alal-oqibat, // Anglay olmagaylar Vatanni hatto!" – deya Vatan tushunchasiga urg'u beradiki, unda insonning o'z zaminiga munobati kuzatiladi. Muqaddas kitoblarda qiyomat va uning alomatlari va insoniyatning kelajakdagi bashorati xususida so'zlanadi. Unda Vatan tuyg'usi negadir muhim deb qaralmaydi. Balki insoniyat bir zaminning farzandlari va ularning hayotidagi qiyinchiliklar, ko'rguliklar va o'limdan keyingi hayot, basharning qilgan gunohlarining hisob-kitobi hamda do'zax, jahannam, jannat kabi xronotopga e'tibor qaratilganligi sababdir. Shoarning novatorona qarashlari o'quvchini teran nigoh bilan kuzatishga undaydi. Albatta, qiyomat alomatlari haqida so'z ketganda, shoir Iblisning bu davrdagi vazifasini ham yoddan chiqarmaganligi bois uni jaholatning yetakchisi siymosida gavdalanitiradi. Shoir insonning ongli mavjudotligiga urg'u beradi. Natijada "Lekin ogoh bo'lg'in doim, birodar// Butun turibdini ozon qatlaming?!" – deya ritorik so'roq berib, insoniyatga murojaat etadi. Bu kabi qarashlar avvalo, shoir ongining tavsirlash usulidir. Shu yo'l orqali bugungi kunning ahamiyatli bo'lgan muhim muammolariga qaratadiki, buning natijasida shoarning individual qarashlari o'z ifodasini topadi. Demak, Abdulla Oripov uchun mifologik tushunchalar va obrazlar bugungi muammolarni qaratishga moyil usul bo'lib xizmat qilgan.

Mifologiya qobig'ini ochish va undan she'riyat uchun ramzlarni ajratib olish Abdulla Oripovning Zamonaviy dunyoning betartibli va beqarorligi, madaniyatning tanazzulga uchrayotganligi bunday vaziyatlardan chiqish yo'lini axtarishga majbur etdi. Insoniyatni tushinishi va haqiqat yo'lga o'tishiga yordam beruvchi kuchni, shoir mifologiyada ko'rdi. Bu kabi qarashlar g'ayrioddiy va g'ayritabiiy dunyodan ideal intilishni keltirib chiqardi. Ideal g'oyalarni berishda Abdulla Oripovga "Shayton" obrazi qo'l kelgan.

Abdulla Oripov she'riyatida "Shayton" obrazi muhim obrazlardan biriga aylangan. Shoir bu obrazni insoniyatning dushmani sifatida ko'radi. Shu bois har doim bu obrazni insoniyat bilan kontrast holda qo'llaydi:

La'natlab bo'lsa ham, qarg'ab bo'lsa ham,
Har kun tilovatda aytilar nomi.
Uning bosh so'qmagan joyi kamdan-kam,
Ichilgan har qadah uning ham jomi...
Deydilar, norasta go'dakni hatto
Uyqudan qitiqlab kuldirar emish.
Salgina g'aflatda qolsang mabodo,
Qilmagan ishingni qildirar emish.

Shaytonning hunari chindan rang-barang,

Sallani paytava qilib o'rtgay.

Agar sidqidildan ko'rsatsa nayrang,

Nodonna shoh qilib, yurtin so'rtgay [7].

Shayton obrazi xususida bir qancha tadqiqotlar mavjud. Shulardan biri Yu.Sandulov tomonidan ishlab chiqilgan tadqiqot sanaladi. Ushbu tadqiqotda "Shayton" mavjudoti fenomen sifatida talqin etiladi [10]. Jahon qarashlariga e'tibor bersak, bu mavjudot xususida lug'at va ensiklopediyalarda bir qancha ma'lumotlarga duch kelamiz. Ossuriya lug'atlarida "شيطان", yunonlarda "σατανα", arablarda "شيطان" nomlari bilan talqin etiladi. Shayton atamasi

ifodalashda Lyutsifer, yovuz farishta kabi epitetlardan foydalanishadi. Yoki Mefistofel, Volland sinonimlarini ham qo'llashadi (Qarang: [11]).

Qur'oni Karimning "Sod" surasining 73-74-oyatlarida hamda "Qahf" surasida Shayton xususida so'z yuritilib, birinchilardan bo'lib, kibrga berilib Ollohning amriga bo'ysunmagan, olovdan yaratilgan mavjudot ekanligi xususida so'z yuritiladi. Faqat ugina yerdan yaratilgan Odam Atoga sajda qilmaydi. Natijada Iblisi lain (la'natlangan) tamg'asini oladi. Shoir she'rning birinchi misralaridayoq aynan Shaytonni la'nat olgan obraz sifatida tasvirlaydi. Shoir bu obrazni mahorat darajasida tasvirlar ekan Minoda Shaytonni toshbo'ron qilish marosimiga to'xtaladi va undan ma'lum bir xulosalar ham yaratadi. Toshbo'ron qilingan Shayton shuncha toshning, yukning ostida qolishi tayin bo'lganidek, undan chiqa olishi ham dargumondek. Biroq, shoirning she'r so'ngida bergan xulosasi bizga novella janrining o'ziga xos xususiyatini yodga soladiki, biz kutmagan xulosa va xotima she'r yakunida jaranglaydi. Shoirning lirik qahramoni Haj safarini ado etib o'z Vataniga qaytganda esa Shaytonni: "Bizni kutib oldi tayyoragohda" deya xotimalaydi. E'tibor qaratsila, shoir nafaqat jinlardan yaralgan Shaytonni "Shayton" deb ataydi, balki inson qavmidan tarqalgan inson qiyofasidagi Shaytonni ham Shayton toifasiga kiritadi. Shayx Mutavali Sha'roviyning "Shaytonning insonga adovati" asarida: "Insonni Alloh taolaga itoat qilishdan chalg'itib, gunohma'siyatlarga undaydigan har qanday kimsa "shayton" hisoblanadi. Shaytonlar jinlar toifasidan bo'lgani kabi insonlar toifasidan ham bo'ladi. Ularni birlashtiradigan nuqta bitta – yer yuzida zulm va nohaqlikni yoyish. Jinlar toifasidagi shaytonlar haq yo'ldan uzoqlashib, isyonga yuz tutgan va kufrga chorlovchilardir. Inson toifasidagi shaytonlar esa jinlar toifasidagi shaytonlar bilan maqsadlari bir. Shuning uchun biz qachonki shaytonga ta'rif beradigan bo'lsak, qandaydir muayyan mavjudot haqida emas, balki uning tabiati haqida so'z yuritimiz, xolos. Kufir, shirk va isyonga chorlovchi har qanday kimsa shaytondir" [12] - degan fikrlarni bayon etganki, bu ham bizning qarashlarimizni isbotlaydi. Abdulla Oripov ham ana shunday kimsalar xususida fikr bildiradi va ularni "Shayton" deya e'tirof etadi. Shoir ko'pgina she'rlarida inson va shayton obrazlarini parallel qo'llaydi. Natijada bir qancha she'rlarida bu obraz gavdalanadi. Biroq bitta obrazga murojaat etilsa-da, obrazga yondashish o'zgacha. Shoir Shayton obraziga turli rakurslarda yondashadi. Fikrimiz isboti sifatida shoirning "Shayton" she'riga murojaat etamiz:

Shayton – shayton edi, tekkandi jonga,

Odam Ato tutib tiqdi qozonga.

So'ng rosa qovurdi, yeb ham tugatdi,

Shayton shod, kirgandi u endi qonga! [7]

Shoirning "Shayton" she'ridagi ushbu misralar Fariddin Attorning asarlarini yodga soladi. Fariddin Attor "Tazkiratul avliyo" asarida ham Odam Ato hamda Momo Havo Shaytonning Xallos ismli farzandini yeyishi natijasida qoniga kirib olgan obraz sifatida talqin etgan [13]. Abdulla Oripov ham "Odam va Shayton" she'riy qissasida bu motivga murojaat etadi va shu to'rtlikni kengaytirib tasvirlashga erishadi. Diniy motivlardagi izlanishlar atmosferasi shoirga bu obrazni bir qancha rakurslarda tasvirlashga yordam beradi.

Abdulla Oripov tomonidan yana bir obraz she'riyatiga kiritilganki, uni Jabroil Alayhi Vassalam deb ta'kidlashimiz mumkin. Bu obrazni bir qancha diniy kitoblarda hamda tadqiqotlarda uchratishimiz mumkin [14]; [15]. Jabroil grek

mifologiyasida Γαβριήλ, lotin mifologiyasida Gabriel; Coptic, ahmar mifologiyasida 𐤂𐤏𐤃𐤀, arab diniy asarlarida جبريل sifatida berilgan [16]; [17]; [18]. Muqaddas diniy kitoblar bo'lmish Tavrot, Zabur, Injil va Qur'oni Karimda Jabroil bosh farishta sifatida talqin etiladi. Bir qancha diniy asarlarda, masalan, "Tavrotda" Jabroilni Doniyor payg'ambarga vahiyarlarni tushuntirish uchun ko'ringan farishta deyilsa [19]; [20], "Injil"da Maryamga Isoning tug'ilishi xushxabarini aytuvchi farishta sifatida e'tirof etilgan [21]; [22]. Yahudiylarning qadimiy yozuvlarida esa Jabroil Isroil shahrini qo'riqlovchi farishta sifatida talqin etilgan. Jabroil ba'zi tillarda "Xudoning kuchi" sifatida ham e'tirof etilgan [23]. Bu kabi farishta dunyo ahlini qiziqtiruvchi obraz bo'lganligi bois, ijodkorlar Jabroilni o'z asarlarida tasvirlashga intilishgan. Abdulla Oripov ham bundan mustasno emas. Shoir she'riyatida Jabroil obrazi Olloh Taollo va Muhammad (s.a.v.) o'rtasidagi vositachi farishta bo'libgina qolmay, balki Muhammad (s.a.v.)ning ko'ksiga iymon nurlarini joylagan obraz bo'lib gavdalanadi:

Ul kuni Muhammad – xokisor banda,

Alloh nazariga bo'lgandi noil.

Sokin hujrasida o'ychan turganda,

Tushdi huzuriga Hazrat Jabroil.

Avval Muhammadning ko'ksini yordi,

Shaytoniy hislarni yulib tashladi.

So'ng Iymon nuriga hikmatni qorib,

Muhammad ko'ksiga joylay boshladi.

Dedi: "Qalq o'ringdan endi Muhammad,

Rasulgan, yo'l ko'rsat jami insonga.

Noqis aqlarni hikmatga qarat,

Boshla osiylarni dinga, iymonga"[7].

Abdulla Oripov bu obrazni tanlashi bejiz emas. Bu obraz alohida rezonansga ega. Jabroilni shoir murakkab obraz sifatida talqin etadi. Farishtaning Insoniyat va Olloh o'rtasidagi vositachi (yuqorida ta'kid etganimizdek) vazifasi hamda Insoniyatni yomonliklardan, kulfatlardan ogohlantiruvchi bo'lishi bilan birga Iymon tushunchasini qablarga joylay oladigan mavjudotdir. Shoir Jabroilning barcha xislatlarini birgina she'rida beribgina qolmay, uning fazilatlarini ko'z-ko'z qilayotgandek. Asosiysi, Iymonni qalbga joylash orqali barcha basharni dinga, iymonga boshlovchi Rasulga yo'l ko'rsatuvchi hamdir. Shoir tasavvurida Jabroil mana shunday fazilatlariga ega. Balki shu fazilatlar bois sharqiy provaslav hamda rim katoliklari Jabroilni avliyo sifatida hurmat qilishar. Islom dinida esa avliyo emas, farishta deb e'tirof etishadi. Abdulla Oripov mazkur she'rda hikoyachi tilidan foydalanadi. She'rning faqat uchinchi bandiga kelib, personaj (obraz) tili ko'zga tashlanadi. She'r voqeabandlik asosiga qurilgan. Biroq unda farishtaning asosiy vazifasini suratlantirish o'z ifodasini topgandir.

Xulosa. Xullas, Abdulla Oripov o'z ijodida mifologiyaga murojaat etib, an'anaviy obrazlarni o'z she'riyatida singdirishga muvaffaq bo'ldi. Har bir mifologik obraz va tushunchalarni yaratishda ularning xususiyatlaridan kelib chiqib yondashdi. Biroq bu yondashishda shoirning novatorlik xususiyatlari ham kuzatiladiki, bu novatorlik mahorat darajasiga egadir.

ADABIYOTLAR

1. Большой энциклопедический словарь. Мифология. Под ред. Мелетинского Е.М. М., Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 1998. – 736 с.
2. Соболева К.А. Фольклорное и мифологическое в английской литературной традиции XX века (Дж.Р.П. Толкин, У.Б. Йейтс). Диссерт. автор.кон.фил.наук. -Москва, 2005, - 3 ст. <https://www.dissercat.com/content/folklorное-и-mifologicheskoe-v-angliiskoi-literaturnoi-traditsii-xx-veka-dzhrr-tolkin-ub-ie>

3. Барт Р. Миф сегодня. // Мифологии. М., 2000. - С. 231 -286.
4. Барт Р. Мифологии. // Мифологии. М., 2000. - С. 57-23.
5. Исупов К.Г. Мифологизм, фольклоризм и художественный историзм писателя. // Проблемы типологии литературного фольклоризма: Сб. науч. тр. Челябинск, 1990. - С. 5-15.
6. Элиаде М. Аспекты мифа. М., 2005. - 221 с.
7. Абдулла Орипов. Танланган асарлар.—Тошкент: Шарк, 2019, 332-бет.
8. Barber Paul. Vampires, Burial and Death: Folklore and Reality. New Haven, 1988.-247 p.; <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
9. Қуръони Карим. Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур. –Тошкент: Ислон университети, 2001, - 601 б.
10. Сандулов Ю. Дьявол: исторический и культурный феномен. – СПб.: Лань, 1997. – 190 с.
11. [www. https://ru.wikipedia.org/wiki](http://www.https://ru.wikipedia.org/wiki)
12. Шайх Мутавали Шаъровий. Шайтон билан Иблисининг фарқи. <https://www.Hidoyat.uz>.
13. Фаридиддин Аттор. Тазкиратул авлиё. Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2013, -464 б.
14. James M. Robinson (2007) [First published 1978]. "The Holy Book of the Great Invisible Spirit". The Nag Hammadi Scriptures. HarperCollins. ISBN 9780060523787.
15. Giovetti, Paola (1993). Angels: The Role of Celestial Guardians and Beings of Light. Translated by Toby McCormick. York Beach, ME: Samuel Weiser. ISBN 978-0877287797.;
16. Gabriel. Jewish Encyclopedia. Vol. 5. 1906. pp. 540–543.; S. Vernon McCasland, "Gabriel's Trumpet", Journal of Bible and Religion 9:3:159–161.
17. Muhammad Muhsin Khan (1997). Ṣaḥīḥ Al-Bukhārī The Translation of the Meanings of Sahih Al-Bukhari : Arabic-English Volume 5 (Hadith -- Early works to 1800). Darussalam Publishers. p. 269.
18. Glasse Cyril (2000). The Concise Encyclopedia of Islam. Lahore: Suhail Academy. p. 136. ISBN 969-519-018-9.
19. Daniel 8.16, 9.21.
20. Муқаддас китоб. Инжил/ Тавротдан Ибтидо./ Забур. Библияни таржима қилиш институти. – Стокгольм, 1992.
21. Luke 1.26.;
22. <https://www.kitobook.com/category/book/muqaddas-kitob-2016>.
23. Scholem Gershom Gerhard (1990). Origins of the Kabbalah. ISBN 0691020477.
24. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
25. Большая российская энциклопедия : [в 35 т.] / гл. ред. Ю. С. Осипов. — М. : Большая российская энциклопедия, 2004-2017

Feruz QARSHIYEVA,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
E-mail: feruzazafarovna756@gmail.com

ToshDO'TAU dosenti, filologiya fanlari doktori Q.Pardayev taqrizi asosida

THE SCIENTIFIC SIGNIFICANCE OF THE BOOK OF CALLIGRAPHERS COPYING THE WORKS OF ALISHER NAVOI (BASED ON MUHAMMADJON HAKIMOV'S RESEARCH)

Abstract

In the article, Muhammadjon Hakimov's pamphlet entitled "Calligraphers who copied the works of Alisher Navoi" is briefly analyzed. The structure of the treatise, calligraphy and letter styles used by calligraphers, first lithographs and their scientific significance and content are discussed.

Key words: Calligrapher, calligraphy schools, secretary, bookmaker, manuscript copy, lithographic copy, lithography.

НАУЧНОЕ ЗНАЧЕНИЕ КНИГИ КАЛЛИГРАФОВ, КОПИРУЮЩИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯ АЛИШЕРА НАВОЯ (НА ОСНОВЕ ИССЛЕДОВАНИЯ МУХАММАДЖОНА ХАКИМОВА)

Аннотация

В статье кратко анализируется памфлет Мухаммаджона Хакимова «Каллиграфы, копировавшие произведения Алишера Навои». Обсуждаются структура трактата, каллиграфический и буквенный стили каллиграфов, первые литографии, их научное значение и содержание.

Ключевые слова: Каллиграф, школы каллиграфии, секретарь, букмекер, рукописный экземпляр, литографический экземпляр, литография.

MUHAMMADJON HAKIMOVNING "ALISHER NAVOIY ASARLARINI KO'CHIRGAN XATTOTLAR" NOMLI RISOLASINING ILMIY AHAMIYATI

Annotatsiya

Maqolada Muhammadjon Hakimovning "Alisher Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlar" nomli ilmiy risolasi tahlil qilinib, risolaning tuzulish tartibi, xattotlar foydalangan xat uslublari, ilk toshbosmalar va ularning ilmiy ahamiyati, mazmun-mohiyati haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Xattot, xattotlik maktablari, kotib, kitobat, qo'lyozma nusxa, toshbosma nusxa, letografya.

Kirish. Xalqimizning noyob merosi bo'lgan qo'lyozma manbalarni o'rganish, qo'lyozmalarning bizgacha yetib kelishida o'zining katta mehnati va iste'dodi bilan xizmat qilgan yuzlab ulug' xattotlar o'tganligiga guvoh bo'lamiz. Xattotlik va kitobat san'ati o'zining rivojida juda katta davrni bosib o'tgan sohalardandir. Turkiy adabiyot dahosi bo'lmish hazrat Alisher Navoiy asarlarining asrlar oshib bizgacha yetib kelishida xuddi shunday mohir xattotlarning mashaqqatli mehnatini e'tirof etmog'imiz lozimdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ustoz olim Muhammadjon Hakimov o'zining uzoq yillik ilmiy izlanishlari davomida Alisher Navoiy asarlari qo'lyozma nusxalarini o'rganish jarayonida ularni ko'chirgan uch yuzdan ortiq xattot va kotiblar haqida ko'plab ma'lumotlar to'playdi va ushbu ma'lumotlar asosida o'zining "Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlar" nomli ilmiy risolasini yozdilar. Garchi, Muhammadjon Hakimovdan avval ham bu boradagi izlanishlar ya'ni xattotlik va kitobat tarixiga nazar solingan bo'lsada, olimning aynan Navoiy asrlarini ko'chirgan xattotlarga bag'ishlangan risolasi shu yo'nalishdagi o'ziga xos yangilik bo'lgan. Bu haqda olimning o'zi risolada shunday takidlaydi: "Ushbu risolada Alisher Navoiy asarlarini ko'chirgan kotiblar haqidagi ma'lumotlar birinchi marta maxsus ravishda to'plab berilmoqda. Garchi, atqoli xattot Abdulqodir Murodovning "O'rta Osiyo xattotlik san'ati tarixidan" (Toshkent, "Fan", 1971.) kitobida Navoiy asarlarini ko'chirgan kotiblar haqida ma'lumotlar berilgan bo'lsa-da, muallif unda faqat O'zFA Sharqshunoslik instituti fondi bilan kifoyalangan edi. Biz esa Sovet Ittifoqidagi boshqa qo'lyozma fondlaridan, qisman xorijdagi qo'lyozma fondlaridan ham

(e'lon qilingan kataloglar orqali) foydalangan holda kotiblar ro'yxatini berishni lozim topdik"

Mazkur mavzuga oid bir qancha maqolalar aynan Muhammadjon Hakimovning izlanishlariga mansubdir. Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi arxivida olimning ilmiy merosi saqlanmoqda. Shu arxivni o'rganish jarayonida ustozning Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlarga bag'ishlangan 99 ta maqolalari borligi qayd qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot mavzusini yoritishda qiyosiy-tarixiy, tavsiflash, statistik va biografik usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Muhammadjon Hakimovgacha bo'lgan bu mavzudagi izlanishlarning aksariyati Abdulqodir Murodovga tegishli bo'lib, ustozning 1971-yilda e'lon qilingan "O'rta Osiyo xattotlik san'ati tarixidan" nomli monografiyasida xattotlik san'atining kelib chiqish tarixidan so'z boshlaydi va uch asosiy masalani asosiy maqsad qilib belgilaydi: birinchisi – xattotning o'rta asr jamiyatida tutgan o'rni va O'rta Osiyo xalqlarining madaniyati tarixida tutgan o'rni; ikkinchisi – xattotlik san'ati haqida ba'zi mulohazalar; uchinchi – O'rta Osiyo xattotlik maktablari va Navoiy davridagi Hirot xattotlari hayoti va faoliyati haqidagi ma'lumotlarni batafsil yoritib berish. Ustoz olim bu boradagi izlanishlari o'laroq qo'lyozma manbalar asosida 360 ga yaqin xattot haqidagi ma'lumotlarni to'plagan va shu ma'lumotlar asosida xattotlarni oltita husnixat maktabiga ajratib beradi. Xat uslubi rivoji va xattotlik nazariyasiga xos bo'lgan ma'lumotlarga esa turli asrlarda yashab o'tgan xattot va olimlarning qayd etib qoldirilgan o'n bir risolasini asos qilib oladi. Demak, biz o'z ishimizda Muhammadjon Hakimovning risolasini o'zidan olidingi ushbu monografiya bilan taqqoslagan holda keyingi davr adabiyotlaridagi xattotlik va

xattotlar haqidagi keltirilgan ma'lumotlar bilan ham qiyoslaymiz.

Alisher Navoiy hayotining asosiy qismi Hirotida o'tganligi bois uning asarlarini kitobat qilish ham dastlab Hirot xattotlik maktabida boshlanadi. Ustoz olim ushbu maktabga mansub bo'lgan XV asr ikkinchi yarmi va XVI asr boshlarida yashab o'tgan oltita zabardast xattotlarning nomini alohida takidlab o'tadi. Bular Abdujamil Kotib, Ali ibn Nur, Sulton Muhammad Nur, Sulton Muhammad Xandon va Darvish Muhammad Toqiylar bo'lib olim ular haqidagi ma'lumotlarni dastlab ko'chirilgan qo'lyozmalar orqali aniqlagan. Risolada xattotlar xronologik tartibda joylashtiriladi va xattot yoki kotib hayotiga doir ma'lumotlar mavjud bo'lsa keltiriladi. Agarda unday ma'lumotlar saqlanib qolmagan bo'lsa kotib tomonidan ko'chirilgan asar nomigina qayd etib o'tiladi. Ustoz olim eng avval davriylik asosida xattotlik maktablari va ularning rivoji haqida so'z yuritadi. Bir-necha yirik xattotlik maktablari va ularda ko'chirilgan qo'lyozmalar asosida ushbu maktablarning ananaviy xat usullari va husnixat qoidalari haqida batafsil ma'lumotlarni keltirib o'tadilar. Kotiblar hayotini yoritish chog'ida esa olim tomonidan Alisher Navoiy qalamiga mansub qo'lyozma va toshbosma nusxalar chuqur o'rganilib manbalarning yaratilishidan tortib qog'oz turi, siho, ishlatilgan barcha ashyolar va manbaning bugungi kundagi saqlanish o'rni, holati haqida asoslangan ma'lumotlar qayd etib borilgan. Risola ikki qismga ajratilgan bo'lib, birinchi qismida qo'lyozma manbalarning kotiblari, ikkinchi qismida esa, Navoiy asarlarining toshbosma nusxalariga asos bo'lgan manbalarni ko'chirgan kotiblar keltiriladi. Tahlilga tortilayotgan risolaning dastlabki qismida 197 ta kotob va xattotlarning, ikkinchi qismida esa 23 ta kotibning nomi zikr etilgan. Kotiblar ro'yxati xattotlikda o'zining maktabini yartagan san'atkor, Hirot xattotlik maktabining rahbari deya tariflangan Sultonali Mashhadiy nomi bilan boshlanadi. "Qiblat ul-kuttob"(kotiblar peshvosi), "sulton ul-xattotin"(xattotlar sultoni) kabi unvonlarga sazovor bo'lgan Sultonali Mashhadiy Navoiyning shaxsiy kotiblaridan biri bo'lgan. "XV asr Hirot xattotlari orasida Alisher Navoiy asrlarini eng ko'p kitobat qilgan Sultonali Mashhadiydir. Jahon qo'lyozma xazinalari bo'yicha Navoiy asarlaridan Sultonali Mashhadiy ko'chirgan o'n ikkita qo'lyozma fanga ma'lum." Ulardan uchtasi Leningrad Davlat Xalq kutubxonasining Sharq bo'limida saqlanmoqda. Birinchisi – "Ilk devon" Dorn 564 raqami ostida; ikkinchisi – Dorn 560 raqamli "Xamsa" qo'lyozmasi, uchinchisi – Dorn 553 tartib raqami bilan saqlanayotgan "Majolis un-nafois" asarlari qo'lyozmalaridir.

O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti xazinasida usta kotib ko'chirgan to'rtta qo'lyozma mavjud. Birinchi qo'lyozma "Navodir un-nihoya" devoni(№1995), uch qo'lyozma esa terma devonlardir. Xorijiy fondlardagi Sultonali Mashhadiy ko'chirgan Navoiy asarlari qo'lyozmalarining beshtasi

ma'lumligi va ular haqidagi ma'lumotlar ham olimning ilmiy izlanishlarida qayd etib o'tilgan. Risolada ustoz tomonidan har bir qo'lyozma haqidagi ma'lumotlarga batafsil to'xtalib o'tilgan. Ularning ko'chirilish tarixi va sharoiti batafsil keltirilgach manbaning hozirgi holati va qay darajada mukammalligi ham aytilgan. Risolada nomi zikr etilgan zarqalam kotiblardan biri Abdujamil kotib bo'lib, u ham Navoiyning shaxsiy kotibi bo'lgan. Abdujamil kotib qo'lida ko'chirilgan ikkita manba fanga ma'lum bo'lib, bular "Xamsa" dostonlari va "Navodir un-nihoya" devonidir. Ularning har ikkalasi ham O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanmoqda.

Risolaning ikkinchi qismi toshbosma ya'ni litografiya tarixi bayoni bilan boshlanadi va litografiyaning yurtimizga kirib kelishi, rivoji va madaniy hayotga bo'lgan ta'siri haqida fikrlar bildiriladi. Turkistonda dastlabki toshbosma matbaa 1874-yilda Xiva xoni Muhammad Rahimxon II saroyida tashkil etildi. "Bu matbaada 1879-yilda Muhammad Rahimxon IIning farmoni bilan Navoiy "Xamsa"si to'la holda chop etildi. "Xamsa"ni shoir Mullo Muhammadniyoz ibn Abdullo Oxund Komil Xorazmiy nashrga tayyorlaydi va o'zi uch sahifalik muqaddima ham yozadi. "Xamsa"ni toshbosma uchun xattot Mullo Muhammadyusuf ibn Berdimurod So'fi Xorazmiy ko'chirgan." Risolaning keyingi qismida toshbosma uchun Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlar va ular tomonidan ko'chirilgan manbalar haqidagi ma'lumotlar keltiriladi.

Abdulqodir Murodovning ilmiy izlanishlarida esa har bir xattotning hayot yo'liga batafsil to'xtalib o'tiladi, lekin xattotlar tomonidan ko'chirilgan manbalar haqidagi ma'lumotlar mukammal emas. Ustoz olim Navoiy davri xattotligini yoritishda asosan Hirot xattotlik maktabigagina tayanadi. Bundan tashqari toshbosma nusxalar va ularni ko'chirgan xattotlar haqidagi ma'lumotlar keltirilmaydi.

Xulosa va takliflar. Muhammadjon Hakimovning ushbu risolasi o'zigacha bo'lgan barcha shu mavzudagi ilmiy ishlarni jamlagan holatda ulardan aynan Alisher Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlarga kiritilganligi bilan ajralib turadi. Ushbu risolaning yutuqli taraflari shundan iboratki, unda aynan Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlar bilan birgalikda ular tomonidan ko'chirilgan manbalar haqida ham batafsil ma'lumotlar keltiriladi. Bundan tashqari toshbosma nusxalar tarixiga to'xtalib o'tiladi va ularning kotiblari ham qayd etib boriladi. Litografiya tarixini o'rganishga doir ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilgan bo'lsada, ushbu ilmiy ishga qadar toshbosma nusxalarning xattotlari haqida ilmiy manbalar mavjud bo'lmagan. Risolaga shu mavzudagi ilk ish sifatida qarash mumkin. Risola xattotlik va kitobat san'ati ustida ilmiy izlanish olib boruvchi tadqiqotchilarga, manbashunoslik ilmiy izlanishlarini olib boruvchilarga va navoiyshunoslik ilmiy tadqiqotchilarga juda qimmatli manba bo'lib xizmat qilmoqda.

ADABIYOTLAR

1. Hakimov M. "Alisher Navoiy asrlarini ko'chirgan xattotlar" – Toshkent. "Fan", 1991-y.
2. Hakimov M. "Navoiy asarlari qo'lyozmalarining tavsifi" – Toshkent. "Fan", 1983-y.
3. Yusupova D. "O'zbek mumtoz va milliy uyg'onish adabiyoti (Alisher Navoiy davri)" – Toshkent. Tamaddun-2016
4. Hakimov M. "Navoiy "Xamsa"si qo'lyozmalarining tavsifi" – Toshkent. "Fan", 1976-y. (Q.Munirov bilan hamkorlikda)
5. Hakimov M. "Alisher Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlar" – Toshkent. "Fan", 1991-y.
6. Hakimov M. "Sharq manbashunosligi lug'ati" – Toshkent. "Davrpess NMU", 2013-y.
7. Shamsiyev P. "O'zbek matnshunosligiga oid tadqiqotlar" – Toshkent. "Fan", 1986-y.
8. Habibullayev A. "Adabiy manbashunoslik va matnshunoslik" – T.: Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti, 2000-y.
9. Sirojiddinov Sh., Umarova S. "O'zbek matnshunosligi qirralari" – Toshkent Akademnashr, 2015-y.
10. Sirojiddinov Sh. "Alisher Navoiy manbalarining qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili" – Toshkent Akademnashr, 2011-y.
11. Xasaniy M., A.Habibullayev "Adabiy manbashunoslik va matnshunoslikning nazariy masalalari" – Toshkent. Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti, 2012-y.
12. Zufarov T. "Xat ta'limi" – Toshkent. "MERIYUS", 2010-y. 280 b.
13. Murodov "A.O'rta Osiyo xattotlik san'ati tarixidan" – Toshkent. "Fan", 1971-y. 220 b.

Ro'zigul QODIROVA,
Buxoro davlat universiteti o'zbek tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi
ruzigulsadulloyevna1991@gmail.com

TDO' TAU professori B.Mengliyev taqrizi asosida

NOMON RAHIMJANOV'S WORK IN THE EYES OF LITERARY CRITICS

Abstract

A number of research works have been carried out in our literary studies about the scientific and creative activity of No'mon Rahimjonov. They are mainly available in the form of prefaces and articles written in books. In the article, we analyzed the opinions of literary scholars about the works of N. Rahimjonov.

Key words: literary critic, poet, creativity, magic of words, poetry of independence, literary process, literary portrait, essay.

NO'MON RAHIMJONOV FAOLIYATI ADABIYOTSHUNOSLAR NIGOHIDA

Annotatsiya

No'mon Rahimjonov ilmiy-ijodiy faoliyati haqida adabiyotshunosligimizda bir qator tadqiqotchilik ishlari amalga oshirilgan. Ular, asosan, kitoblariga yozilgan so'zboshilar, maqolalar ko'rinishida mavjud. Maqolada biz N.Rahimjonov ijodi haqidagi adabiyotshunos olimlar fikrlarini tahlil qildik.

Kalit so'zlar: adabiyotshunos, she'rshunos, ijod, so'z sehri, mustaqillik she'riyati, adabiy jarayon, adabiy portret, esse.

ТВОРЧЕСТВО НУМОНА РАХИМЖАНОВА ГЛАЗАМИ ЛИТЕРАТУРОВЕДОВ

Аннотация

В нашем литературном исследовании провела Номона Рахимжанова. В основном они различаются в виде предисловий и статей, написанных в книгах. В статье мы проанализировали мнения литературоведов о творчестве Н. Рахимжанова.

Ключевые слова: литературовед, поэт, творчество, волшебные слова, поэзия, литературный процесс, литературный портрет, эссе.

Kirish. Adabiy-estetik tafakkur masalalari go'zallik, fojilik, ezgulik singari bashariy kadriyatlar, shakl va mazmun birligi, adabiy janrlar xilma-xilligi va uslubiy yo'nalishlar, badiiy til va ifoda vositalari singarilarni qamrab oladi. Adabiy-estetik tafakkurdagi stakchi tamoyillardan biri adabiyotshunoslar shaxsiyati bilan ijodiy izlanishlarini omuxtalikda o'rganish asosida badiiyat qirralarini, uslub individualligini ochib bsrishdir. XX asr adabiy-estetik tafakkuri taraqqiyotida filologiya fanlari doktori, professor, badiiy ijodkor, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi No'mon Karimovich Rahimjonovning alohida o'rni bor. Uning yangi o'zbek adabiyoti, hozirgi adabiy jarayon, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid singari fan tarmoqlari bo'yicha yaratgan fundamental tadqiqotlari, jahon adabiyotidan amalga oshirgan tarjimalari, badiiy ijod sohasidagi ijodiy izlanishlari – salmoqli ilmiy-ijodiy merosi o'zbek adabiyotshunosligi, milliy madaniyatining ajralmas qismini tashkil etadi. Shu jihatdan zamonaviy o'zbek adabiyotshunosligi taraqqiyotini No'mon Rahimjonov ijodisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Olim ijodi nihoyatda serqirra va serko'lam. Binobarin, so'nggi yillar adabiyot ilmidagi fan taraqqiyotiga katta ulush qo'shgan, badiiy so'z madaniyatini rivojlantirgan olimlar faoliyatini turli rakurslarda tekshirish o'ziga xos an'ana tusini oldi. No'mon Rahimjonov ilmiy-ijodiy faoliyati haqida adabiyotshunosligimizda bir qator tadqiqotchilik ishlari amalga oshirilgan. Ular, asosan, kitoblariga yozilgan so'zboshilar, maqolalar ko'rinishida mavjud.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Darhaqiqat, uning ilm ahliga ma'lum bo'lgan har bir kitobi olimlar nazaridan chetda qolmagan. A.Hayitmetov, S.Mamajonov, A.Rasulov, I.G'afurov, D.Quronov, Sh.Rizayev, U.Hamdani, Sh.Turdimov, D.To'rayev, D.O'rayeva, Sh.Ahmedova, D.Quvvatova, M.Qo'chqorova, U.Rasulova singari adabiyotshunoslar, J.Kamol, S.Barnoyev, X.Do'stmuhammad kabi yozuvchi-shoirilar kuzatishlari e'tiborli.

Tadqiqot metodologiyasi. N.Rahimjonovning birinchi ustozlari katta adabiyotshunos Salohiddin Mamajonovdir. Darhaqiqat, bevosita olimning maslahatlari bilan N.Rahimjonovning poema janri nazariyasi tadqiq etilgan fundamental tadqiqotlari dunyo yuzini ko'rdi. Bu haqda olim yozadi: U o'zbek poemalari materiali asosida hozirgi lirik poemalarning tug'ilish sabablari (hayot, zamon, jahon adabiy tajribalari, mumtoz dostonchilik an'analar va h.k.), bu janrning o'ziga xosligini, tabiatini, ya'ni lirik she'r yoki liro-epik poemalardan farqli jihatlarini ochadi: "U o'zbek poemalari materiali asosida hozirgi lirik poemalarning tug'ilish sabablari (hayot, zamon, jahon adabiy tajribalari, mumtoz dostonchilik an'analar va h.k.), bu janrning o'ziga xosligini, tabiatini, ya'ni lirik she'r yoki liro-epik poemalardan farqli jihatlarini ochadi"[1]. Adabiy jarayonning faol ishtirokchilaridan biri, so'zi o'tkir adabiyotshunos Ibrohim G'afurov ham olim fazilatlarini quyidagicha e'tirof etadi: "No'mon Rahimjonov falsafiylikni badiiy kashfiyotchilik bilan chambarchas olib qaradi; tahlillarini dunyo she'riyatiga hamog'ush dalillab bordi. U she'riyat muammolari bilan cheklanib qolmadi. O'zini qiziqishlari keng ijodkor sifatida namoyon qilishga intildi"[2]

Olimning kursdoshi, safdoshi, bolalarning sevimli adibi Safar Barnoyev N.Rahimjonovni "nafis adabiyotimizning bilimdoni"[3] deya ta'rif etadi (18). Bugungi adabiyotimizning ko'zga ko'ringan vakillaridan biri Xurshid Do'stmuhammad esa uni: "Badiiy ijodning mohiyatini, falsafasini, psixologiyasini miridan-sirigacha o'zlashtirgan yetuk adabiyotshunos olim"[4] deb baholaydi. Taniqli adabiyotshunos Sh.Rizayev ham adabiyotshunos olimning insoniylik fazilatlarini alohida qayd etadi: "No'mon akaning samimiyati va dilkashligi, adabiyotga, sohir so'zga sadoqati. Surat bilan siyrat mutanosibliqi olimning barcha ishlarida mana men deb turadi"[5]. Darhaqiqat, bu fazilatlar haqiqiy olim siyratini bezab turadi.

Tahlil va natijalar. Otaxon-adabiyotshunos Umarali Normatovning "Adabiy tajribaning estetik hosilasi" so'zboshi xarakteridagi maqolasi, avvalo, No'mon Rahimjonovning ko'p yillik ilmiy faoliyatiga o'ziga xos baho bo'lsa, ikkinchi tomondan, olimning ijodkor estetik qarashlari tadqiqiga bag'ishlanganligi bilan ahamiyatlidir: "Chop etilgan monografiya va risolalariga razm solsangiz, ularning aksariyati zamonaviy adabiy jarayon, shu jarayonning yetuk namoyondalari ijodi tadqiqidan iborat ekanligiga amin bo'lasiz. Muallifning zamonaviy adabiyot namoyondalariga bag'ishlangan risolalari esa odatdagi "adabiy portret"lardan farqli o'laroq ayni shu ijodkor asarlari bilan bog'liq nazariy muammolar tadqiqi, talqiniga yo'naltirilgan bo'ladi". Adabiyotshunos olim N.Rahimjonov ilmiy ijodiga xos xususiyatlarni to'g'ri ko'rsatadi: 1. Zamonaviy adabiy jarayon va uning yetuk namoyandalari ijodining o'rganilganligi. 2. Bu asarlar adabiy protret xarakterida bo'lsa ham ularda nazariy masalalar haqida fikr yuritilganligi.

Shu bilan birga uning tanqidchilik faoliyati adabiyotshunos va shoir Ulug'bek Hamdamning "Mustaqillik davri o'zbek she'riyati" kitobiga yozgan so'zboshi xarakteridagi "She'riyat idrok elagida" nomli keng qamrovli maqolasi No'mon Rahimjonovning hozirgi adabiy jarayon, mustaqillik she'riyatining yetakchi tamoyillari yoritib berilganligi bilan ahamiyatlidir.

Ulug'bek Hamdam bu haqda yozadi: "Kitob mutolaasiga kirishib ketar ekansiz, professor No'mon Rahimjonov dunyoqarashining naqadar keng ekanligiga amin bo'lasiz. Unda Rahimjonov nafaqat olim-adabiyotshunos bo'lib, balki ikki asr oraliq'ida yashab o'zining tiyrak nigohini shu yuzliklarning og'riqli muammolaridan uzmay kelayotgan, eng muhimi, yonib ijod qilayotgan kuyunchak ziyoli o'laroq namoyon bo'ladi. Olimning she'riyat vositasida inson, inson orqali kishilik jamiyatini tahlil etishidagi mezonlarining balandligi, to'g'risi, mening ham havasimni keltirdi"[6]. Bu e'tirof ustoz-adabiyotshunos No'mon Rahimjonovning she'shunolik faoliyatiga berilgan haqiqiy bahodir. Shu tarzda Ulug'bek Hamdam kitob fazilatlarini yoritib berishga harakat qiladi: "Kitobning xususiyatlaridan yana biri – ajoyib mushohadalar, go'zal va ibratli mulohazalar[7]. Olimning bunday fikr aytishiga sabab – N.Rahimjonovning adabiy jarayon, unda qalam surayotgan ijodkorlar, yaratilgan asarlarga bergan ilmiy baholaridir.

U.Hamdami kitob fazilatlarini ochib berish barobarida ustoz-adabiyotshunos faoliyatiga ham olimona va shoirona nazar soladi: "Professor No'mon Rahimjonovning aksariyat ishlariga xos fazilatlardan yana biri shundan iboratki, u asarni tahlil qilarkan, tarozi pallasini muvozanatda tutishga urinadi. Sodda roq ayatadigan bo'lsak, badiiy asar ham hayot pozitsiyasidan, ham chinakam adabiyot manfaatlarini nuqtai nazaridan turib o'rganiladi. Olim hatto she'riy san'atlarning hayotga yaqinroq bo'lishini, u bilan uzviy qarindoshlikda yashashni istaydi. Mana shu rakursdan turib tadqiq etilganda, she'r kimmiki bo'lishidan qat'iy nazar, o'zining rahimjonovona bahosini oladi. Albatta, unga qo'shilish ham, qo'shilmaslik ham mumkin. Muhimi, bu emas. Muhimi, olimning adabiyot borasida o'zi suyangan, mustahkam, asrlar

sinovidan o'tgan, toblangan tog'dek qarashlari sistemasining mavjudligi"[7]. Olim shu o'rinda "rahimjonovona baho" terminini qo'llaydiki, bunda adabiyotshunoslikdagi tahlili talqinlarda N.Rahimjonovning alohida o'rni borligini asoslab turadi.

Kitobda mustaqillik davrida samarali ijod qilgan A.Muxtor, E.Vohidov, R.Parfi, A.Oripov, I.Otamurod, S.Sayyid singari 10 dan ortiq shoirlar ijodi haqidagi teran ilmiy kuzatishlar o'rin olgan. Ulug'bek Hamdam shu maqolalarni tahlil qilar ekan, Rauf Parfi haqidagi "Iymon asiri"ga alohida to'xtaladi: "Kitobdan o'ziga xos uslub va ohangda yozilgan maqolalar o'rin olgan. Bundaylar sirasiga "Iymon asiri" va garchi nomlanishi andak g'ayritabiiy tuyulsada, "Baxtim o'pay desam, peshonasi yo'q". "Hissiy tafakkur tabiatiga doir" kabi maqolalar kiradi. Olimning salohiyati, she'riyat va umuman, adabiyot haqidagi tushunchalariyu qarashlarining qaymog'i ayniqsa, "Iymon asiri"da yaqqol namoyon bo'lgan deysih mumkin. Sababi, birlamchi o'zining tadqiq xususiyatiga ko'ra Rauf Parfidagi sirli shoir haqida nazarimda hozirgacha e'lon qilingan biografik xarakterga ega maqolalar ichida eng batafsili, qiziqarlisidir. Ikkilamchi, maqola hassos shoir poeziyasi mohiyatini ochib berishga qaratilgan salmoqli tadqiqot sifatida e'tiborga molik[7]. U.Hamdami Rauf Parfiga bag'ishlangan maqolaning ikkita muhim xususiyatini to'g'ri ilg'agan: 1. Maqolaning biografik xarakterga ega ekanligi. 2.Ramziy-timsolli fikrlash mahsuli bo'lgan Rauf Parfi she'riyatining mazmun-mohiyatini ochib berganligi.

Shu bilan birga olimning "Mustaqillik davri she'riyati" masalalarini tadqiq etishi yangilanish shabadalarini olib kirgan yangi davrning afzal jihatlari anglash sari intilganligini ham qayd etish kerak bo'ladi. Shu jihatdan "ham kichik, ha katta bo'lgan vaqt mobaynida Istiqlol davri san'ati, adabiyoti, jumladan she'riyati degan hodisa ham dunyoga kelib, ulg'ayib, saflarga yarab qolibdi. Professor No'mon Rahimjonovning "Mustaqillik davri o'zbek she'riyati" nomli mazkur kitobi ana shu hosilaning ildizlarini, mohiyat ko'rinishlari-yu tovlanishlarini tushunish sari o'tlanayotgan shu yanglig' jiddiy tadqiqotlarning bittasi sifatida baholanishini istardim[7]. Darhaqiqat, adabiyotshunos olim Ulug'bek Hamdamov ustoz-adabiyotshunos, munaqqid No'mon Rahimjonovning mustaqillik davri o'zbek she'riyati, hozirgi adabiy jarayon bilan bog'liq ilmiy kuzatishlarini jiddiy tadqiqot sifatida baholaydi.

Xulosa va takliflar. N.Rahimjonovning "Mustaqillik davri she'riyati" tadqiqoti bugungi adabiyotimizdagi badiiy-estetik tafakkurdagi o'zgarishlar, lirikadagi, dostonchilikdagi yangilanishlar haqida yorqin tasavvur beradi.

"Istiqlol va bugungi adabiyot" (2012) tadqiqoti uchun O'zbekiston Respublikasi Mustaqilligining 21 yilligiga bag'ishlab o'tkazilgan "Eng ulug', eng aziz" Respublika ko'rik-tanlovida yozuvchi va shoirlarning badiiy asarlari bo'yicha g'olib deb topildi, birinchi o'rin bilan taqdirlandi.

Ko'rinadiki, taniqli adabiyotshunos olim No'mon Rahimjonovning serqirra ilmiy-ijodiy faoliyati hamisha adabiyot ilmidagi e'tirof etilib kelyapti.

ADABIYOTLAR

1. Раҳимжонов Н. Дилбитиклар. Қўлёзма– Б.16 .
2. Фафуров И. Ижод дунёси сирлари. КИтобда: Раҳимжонов Н. Қодирийшунослик кирралари. Эсселар. I китоб. – Тошкент, 2015. – Б. 5-12.
3. Барноев С. Фаршталги йигит. //Ўзбекистон адабиёти ва санъати., 1994, 20 май.
4. Раҳимжонов Н.Дилбитиклар. Қўлёзма– Б. 28.
5. Ризаев Ш. Бадий тафаккурнинг янгилиниш жараёнлари. КИтобда: Истиклол ва бугунги адабиёт. –Т.: Ўқитувчи, 2012. –Б.8.
6. Ҳамдам У. Шеърят идрок элагиди. КИтобда: Мустақиллик даври ўзбек шеърятини. –Т.: Фан, 2007. –Б.252.
7. Ҳамдам У. Шеърят идрок элагиди. КИтобда: Мустақиллик даври ўзбек шеърятини. –Т.: Фан, 2007. –Б.253-258.

Наргиза КУРБАНОВА,
Қарши давлат университети ўқитувчиси
Email: narcissus07@mail.ru

ТДЎТАУ доценти Х.Самигова тақризи асосида

ТИББИЁТ ХОДИМЛАРИ НУТҚИНИНГ СОЦИОЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТИ

Аннотация

Мақолада тиббиёт ходимлари нутқининг социолингвистик хусусиятлари кўриб чиқилди, “Persona-Dental-Clinic” клиникаси мисолида тўртта тиббиёт мутахассисининг нутқи таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: Социолингвистик, шифокор, нутқ, тилшунослик, расмий, норасмий, хусусиятлар.

SOCIOLINGUISTIC CHARACTERISTICS OF THE SPEECH OF MEDICAL STAFF

Annotation

In the article, the sociolinguistic features of the speech of medical workers were considered, the speech of four medical specialists was analyzed on the example of the "Persona-Dental-Clinic" clinic.

Key words: Sociolinguistic, doctor, speech, linguistics, formal, informal, features.

СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РЕЧИ МЕДИЦИНСКОГО ПЕРСОНАЛА

Аннотация

В статье рассмотрены социолингвистические особенности речи медицинских работников, проанализирована речь четырех врачей-специалистов на примере клиники «Персона-Дентал-Клиника».

Ключевые слова: Социолингвистика, врач, речь, языкознание, формальное, неформальное, особенности.

Кириш. Илмий адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, маҳаллий ва хорижий тилшуносликда тиббиёт ходимлари нутқининг социолингвистик хусусиятлари ўрганишга жуда кўп ишлар бағишланган.

Социолингвистика - латин тилидан олинган бўлиб, societas — жамият ва лингвистика деган маънони англатиб келади. Тилшуносликда социология яъни жамиятшунослик тилнинг ижтимоий табиати, унинг ижтимоий вазифалари, ижтимоий омилларнинг тилга таъсир кўрсатиш ва ривожланувчи механизми бўлиб, тилнинг жамият ҳаётида тугган ўрни билан боғлиқ кўплаб муаммолар мажмуини ўрганувчи илмий назарий соҳадир.

Социолингвистика, дарҳақиқат, янги тармок. У тилнинг, аниқроғи, тил қурилишининг тил жамоасининг тарихи, касб-кори, интилиши, бошқа тил жамоалари билан алоқаси ва уларга муносабати, қизиқиши, турмуш тарзи, адабиёти, маданияти, маънавияти, диний эътиқоди ва бошқа бир қатор хусусиятлари билан бевосита ёхуд билвосита боғлиқ томонларини ўрганувчи янги фандир. У жамиятдаги вазифаларига кўра ижтимоий, психологик, тиббиёт ва фалсафий ёндашувлар асосида тадқиқ этилди. Бунинг учун тиббиёт ходимлари нутқини этика, социолингвистика, нутқ маданияти каби фанларнинг охириги ютуқларидан фойдаланиб холис ўрганишга эътибор қаратилди. Тадқиқот натижалари йирик асар, монография, кичик рисола, мақола ва энциклопедик характердаги нашрларда жамланди.

Буларнинг барчаси нутқининг социолингвистик хусусиятларини таҳлил қилиш ва замонавий адабий тилнинг лингвистик меъёри муаммосига ва шунга мос равишда сўзлашувчилар нутқига социолингвистик ёндашувнинг долзарблигини таъкидлайди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Замонавий социолингвистика учун энг муҳим ғоялар 20-асрнинг биринчи ярмигача И.А.Бодуэн де Куртене, Э.Д.Поливанов, Л.П.Якубинский, В.М.Жирмунский, Б.А.Ларин, А.М.Селищев, В.В.Виноградов, Г.В.Виноградов каби таниқли олимларига тегишли. Россия, Ф.

Бруно, А. Меиллет, П. Лафарг, Францияда М. Коэн, Ч. Бельгия, Б. Гавранек, Чехословакияда А. Матесиус ва бошқалар.

Алоқа жараёнларига таъсир қилувчи ижтимоий омиллар орасида алоқа воситаси ва усули сифатида тил ва нутқнинг шахслараро коммуникатив тузилишига интеграциялашуви эркаклар ва аёллар ўртасидаги ўзаро муносабатлар киради. Бунда эркаклар ва аёлларнинг шахслараро коммуникатив ўзаро таъсири, ўз навбатида, бошқа ижтимоий омил – профессионал таъсир кўрсатиши мумкин. Масалан, эркаклар ва аёллар ўртасидаги мулоқот кўпинча уларнинг касбий соҳасининг ўзига хос хусусиятларига боғлиқ бўлиши мумкин. Шу муносабат билан, мақолада тиббиёт ходимлари нутқининг социолингвистик хусусиятлари яъни эркак ва аёл шифокорлар нутқи мисолида кўриб чиқилди.

Тадқиқот методологияси. Гипотезани синаб кўриш ва 2019 йилдан 2021 йилгача бўлган даврда юзага келиши мумкин бўлган тенденцияларни аниқлаш учун “Persona-Dental-Clinic” клиникасининг (Чиноз) тўртта тиббиёт мутахассисининг нутқи таҳлил қилинди. Улардан икkitаси эркак (ортопед ва жаррох), икkitаси аёл (терапевт ва ортодонт) эди. Таҳлил мавзуси беморни дастлабки текшириш (консултация) ва иккиламчи текширув (даволаш) пайтида қўлланиладиган шифокорларнинг реплика-рағбатлантириши мисолида.

Шифокорларнинг эркак ва аёл нутқини таҳлил қилиш қуйидаги нутқ босқичларини ўз ичига олади:

- 1) бемор билан танишиш, саломлашиш (дастлабки қабул);
- 2) консултация пайтида мулоқот (дастлабки тайинлаш);
- 3) алоқани яқунлаш (дастлабки қабул қилиш);
- 4) муложани амалга ошириш (иккиламчи тайинлаш).

Фойдаланиш қулайлиги учун таҳлил қилинган тоифаларга қуйидаги номинациялар берилди: умумий амалиёт шифокори (“Терапевт-Э”), жаррох (“Жаррох-Э”), ортодонт (“Ортодонт-А”), ортопед (“Ортопед-А”).

Терапевт-Э нинг нутк хатти-харакати куйидаги хусусиятлар билан тавсифланган.

1) Бемор билан танишиш расмий равишда амалга оширилади: шифокор саломлашади, беморни стоматология кафедрасида ўтиришга таклиф қилади, шундан сўнг у ўз исмини, отасининг исмини ва у ишлайдиган худудни айтади. (Ассалому алайкум, ўтиринг. Менинг исмим ..., мен стоматологман).

2) Кейинги мулоқот савол-жавоб шаклида амалга оширилади. Беморнинг келиши сабабини аниқлаш учун шифокор бир қатор саволлар беради; нутқнинг иш оҳанги (сизнинг келишингизнинг сабаблари нимада?; Сизни нима безовта қилаётганини айтинг; Тишларингизнинг эстетикаси сизни қониқтирадими?) Кейинчалик текширув амалга оширилади (Энди биз текширувни бошлаймиз, қулай ўтирдингизми?)

3) Текширувдан сўнг шифокор беморнинг ноқулайлиги сабабини бартараф этиш учун процедуралар ҳақида гапирди. Агар ҳаракатларда ўзгарувчанлик бўлса, у бу ҳақида хабар беради ва муаммони ҳал қилишнинг бир неча усуллари таклиф қилади (Биринчи қиладиган ишимиз, бу Ссизни тишларингизни ренген қилиб, ичкаридан хаммасини кўриб, сабабларини аниқлашдир ва шу асосида кейинги келишиз вақтини хамширага ёздириб қўйинг, ренген жавобларини олишимиз билан кейинги келишингизда муложани бошлимиз). Кейинчалик, шифокор кейинги учрашув вақтини танлаш учун маъмурга боришни таклиф қилади.

4) Кейинги учрашувда шифокор беморнинг аҳоли билан кизикади, олинган расмга қарайди, сўнгра беморга шарҳлар беради; беморга тушунтираётганда илмий терминологиядан фойдаланмасликка ҳаракат қилади. Тушунтиришдан сўнг, шифокор муложани бошлайди ва беморнинг кейинги келишигача кўрсатмалар беради ва бемор билан хайрлашади, кейингисини қабул қилади.

Таҳлил ва натижалар. Энди, Жароҳ-Э. нинг нутқининг социоллингвистикасини таҳлил қиламиз.

1) Бемор билан танишиш анча расмий кечади: шифокор саломлашади, беморни стоматология курсига ўтиришга таклиф қилади, шундан сўнг у ўз исмини, отасининг исмини ва қайси худудда ишлаётганини айтади (Ассалому алайкум, ўтиринг, илтимос. Менинг. исми ...).

2) Бундан ташқари, шифокор ўзини анча эркин тутди, табассум қилади, ҳазил қилади. Ҳазил ибораларни қўллайди: Хўш, шундай ҳаётга қандай эришдингиз,

айтинг; Мен сизни диққат билан тинглайман, сиз ҳаётингизга ва соғлигингизга шикоят қилишни бошлашингиз мумкин. Бемор билан муаммони муҳокама қилишда шифокор ибораларни қўлайди (қандай даҳшат, қандай чидадингиз; қандай даҳшатларни айтяпсиз). Шундан сўнг, шифокор текширувни бошлайди (Хўш, энди менга Сизни текширишга руҳсат биринг, аввал ўзимни антика ва супер-пупер перчаткамни кийиб, сизнинг ярангиз билан янада яқинроқ танишаман).

3) Текширувдан сўнг, шифокор кейинги муложалари ва даволаш усуллари тушунтиради, деярли ҳар доим беморларни бу ҳол ташвишга солаётгани сабабли, шифокор беморни тинчлантириши ва хавотирини йўқ қилиш учун, яна ҳазил аралаш гапирди (албатта, мен чиройли ва кўркам йигитлигимни биламан, шунинг учун биз сиз билан яна кўп кўришамиз?! Сиз мени ҳар куни кўришни хоҳлардингиз, тўғрими?! Сизни тезроқ даволаш керак, акс ҳолда мени ёнимдан кетолмай қоласиз...).

4) Кейинги қабулда шифокор беморни тинчлантиради, турли ҳикоялар билан далда беради.

Кейинчалик, биз Ортодонт-А ва ортопед Ортопед-А. (аёл)ларнинг нутқини таҳлил қилдик ва шу маълум бўлдики, Терапевт-Э.нинг нутқи ўзаро аёл шифокор Ортодонт-А.нинг нутқи билан бир хил эди яни расмий. Ортопед-А.ники эса Жароҳ-Э.ники каби норасмийлик, дўстона ва ҳазил аралаш гаплар ишлатилини, улар ўзларининг нутқида: Хэлло, гуд-бай, ОК, гуд каби сўзлар қўллаши аниқланди .

Хулоса ва таклифлар. Мен тадқиқотларим мобайнида ўзбек Эркак ва аёл шифокорларнинг нутқини ўрганиш орқали асосида тенденцияларни ажратиб ўрганиб чиқдим. Қуйидаги тенденцияларни кўрсатиш мумкин. 1. Танишув ва саломлашиш, жинси ва профилидан қатъи назар, мулақо барча шифокорлар учун бир хил. 2. Эркак ва аёл шифокорлар беморларга нисбатан бир хил даражада хушмуомала бўлиб, даволаниш режасига оид маълумотларни ўрганиш ва тушунтиришда конструктивдир. 3. Аёл шифокорларнинг нутқи баъзан эркакларники каби ҳазил аралаш, норасмий ҳам бўлиши мумкин.

Шундай қилиб, шифокорлар орасида эркак ва аёл нутқининг социоллингвистик хусусиятларининг ўзига хослиги ва тенденцияларни тушуниши ва ҳисобга олиши, келажакдаги шифокорларга тиббий этиканинг асосий тамойилига мувофиқ бемор билан мулоқот жараёнини яхшилаш имконини беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Бейлинсон Л.С. Медицинский дискурс // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс. Волгоград: Перемена, 2020.
2. Кирилина А.В. Социоллингвистика как учебная дисциплина. – М.: Институт социологии РАН, 2019.
3. Поливанов Е.Д. Социоллингвистические аспекты в речи врача. – М.: МИР, 2021.
4. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социоллингвистика: Учебник для вузов. — М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2001. - 316 с.

Мадина МАДИЕВА,
Термиз муҳандислик-технология институти ассистенти
E-mail: madinayusupovna1984@gmail.com

ф.ф.д. профессор Д.М. Тешабаева тақризи асосида

EXTRALINGUISTIC FACTORS IN BRAND NAMING

Abstract

The place and role of the brand in modern society was formed during the long development of human civilization. Individual elements of the future trademarks appeared in the formation of a primitive community, the period of their existence is connected with the emergence of symbolic signs. The symbolism of signs is a trademark, and in its formation, first of all, it is necessary to take into account a number of linguistic aspects that can affect its understanding and perception in foreign cultures. Brand names that meet all the criteria at the same time are rare. But knowledge of linguistic and extralinguistic aspects allows to optimize the process of creating a brand, thereby ensuring the success of the commercial future of both the individual product and the manufacturing company.

Key words: branding, extralinguistic analysis, nominative function, thematic group, lexical unit.

ЭКСТРАЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ НАЗВАНИЯ БРЕНДА

Аннотация

Место и роль бренда в современном обществе сформировались в ходе длительного развития человеческой цивилизации. Отдельные элементы будущих товарных знаков появились при формировании первобытной общности, период их существования связан с появлением символических знаков. Символика знаков является товарным знаком, и при его формировании, прежде всего, необходимо учитывать ряд языковых аспектов, которые могут повлиять на его понимание и восприятие в инокультурных средах. Торговые марки, отвечающие всем критериям одновременно, встречаются редко. Но знание лингвистических и экстралингвистических аспектов позволяет оптимизировать процесс создания бренда, тем самым обеспечивая успех коммерческого будущего как отдельного продукта, так и компании-производителя.

Ключевые слова: брендинг, экстралингвистический анализ, номинативная функция, тематическая группа, лексическая единица.

БРЕНДЛАРНИНГ НОМЛАНИШИДА ЭКСТРАЛИНГВИСТИК ОМИЛЛАР

Аннотация

Бренднинг замонавий жамиятдаги ўрни ва роли инсоният цивилизациясининг узоқ ривожланиш даврида шаклланди. Келажакдаги товар белгиларининг алоҳида элементлари ибтидоий жамоа шаклланишида пайдо бўлган, уларнинг мавжуд бўлиш даври рамзий белгиларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ [1]. Белгилар рамзийлиги – бу товар белгиси бўлиб, уни шакллантиришда, биринчи навбатда, хорижий маданиятларда уни тушуниш ва идрок этишга таъсир қилиши мумкин бўлган бир қатор лингвистик жиҳатларни ҳисобга олиш керак. Бир вақтнинг ўзида барча мезонларга жавоб берадиган товар номлари камдан-кам учрайди. Аммо лингвистик ва экстралингвистик жиҳатларни билиш-бренднинг яратиш жараёнини оптимallasштиришга имкон беради, бунда алоҳида махсулотнинг ҳам, ишлаб чиқарувчи фирманинг ҳам тижорий келажакининг муваффақиятини таъминлайди.

Калит сўзлар: брендлаш, экстралингвистик таҳлил, номинатив функция, тематик гуруҳ, лексик бирлик.

Қириш. Жисмоний шахслар ва оммавий ахборот воситалари, дастурлар ва лойиҳалар, тарихий жойлар ва ёдгорликлар, ноёб табиий объектлар ва бошқалар брендга айланади. Брендлаш эса қайси соҳада ривожланишидан қатий назар – иқтисодий, сиёсий ёки ижтимоий соҳада, шубҳасиз, ижтимоий- маданий ва маданий тарихий ҳодисадир.

Ушбу мақоланинг мақсади “БРЕНД”нинг тематик гуруҳларини ажратиш кўрсатиш, яъни бренд таснифининг экстралингвистик таҳлилидир.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.** Брендларнинг экстралингвистик хусусиятлари борасида америкалик олим Д. Аакер қуйидагиларни таъкидлайди: “...брендларнинг асосий ташкил қилувчи хусусиятларига рамз, номланиши, логотипи, ташқи дизайн, махсулот маркаси ёки қадоғини қиритиш мумкинки, айнан шу хусусиятлари ёрдамида истеъмолчи махсулот ёки хизматни идентификация қилади ҳамда бошқа махсулот ёки хизмат турларидан ажрата олади” [2].

Ҳозирги пайтда бренд – бу шунчаки товар ёки хизмат эмас. Балки истеъмолчи учун ноёб ва жозибador кўринишни ифодалайди. Унинг кадр-қиммати харидор-

нинг таниши ва унга боғлиқ ижобий таасуротлар билан ўлчанадиган номоддий активдан иборат бўлиб, бренднинг кучли, таниқли ва шухратли қилади [3].

Г. Чармесон таъкидлаганидек, ном бериш соҳасида ишлайдиган мутахассислар «янги номлар яратиш жараёнини асосий мутахассислиги нуктаи назаридан кўриб чиқадилар. Уларнинг аксарияти ўз талабларидан ташқари барча талабларни эътиборсиз қолдирадилар» [4].

Семантик ёндашув бренднинг ўзига хос, асосий хусусиятларига ва улар билан боғлиқ уюшмаларга асосланади [5]. Брендлар, корпорацияларга тегишли бўлган сўзлар сифатида, «тасодифан ёки махсус - бизнинг ҳаётимиздаги овозли ижродек бир қисмига, кундалик замонавий тилнинг асосий таркибий қисмига айланган, агарда умуман янги тил бўлмаса» [6].

Бренд семантикаси одам онгида шаклланади, бу бренднинг лингвистик идроки ва унинг семантик функционалиги ўртасидаги ҳиссий алоқани таъминлайди. Бренднинг лингвистик ўзига хослиги шундаки, у маълум бир махсулотда ифодаланган ҳақиқий ва виртуал қийматлар мажмуи бўлиб, бренд номи семантик юкни кўтариб, харидорларни ўзига жалб қилади [7].

Э.Ю.Новикова бренд-нейминг лингвистик воситалар ва номинатив стратегиялар тўпламини ўз ичига олган кўп векторли жараён деб ҳисоблайди[8].

И.П. Ромашованинг ишида таъкидланишича, бренд «компаниялар учун зарур бўлган тарзда воқеликни ижтимоий моделлаштириш учун нукт технологияларидан фойдаланишга мисол» деган сифатида қаралади[9].

Олимнинг таъкидлашича, «бренд алоқасига лингвистик прагма-стилистик таҳлилини қўллаш, сотувчиларнинг бренд алоқаси бўйича умумий тавсияларини аниқлаштиришга, ижтимоий тармоқларда брендлар бўлишининг ўзига хос жанрлари, стратегияси ва тактикасини ажратишга имкон беради ва натижада брендни дискурсив технологиялар даражасига олиб чиқади[10].

Албатта, бренд бу маълум бир жамият таъсири остида шаклланади ва унинг ўзига хос маданий ва миллий хусусиятларини акс эттиради. Уларнинг номинатив функцияси тематик гуруҳлари билан боғлиқ ҳодиса сифатида қаралади.

Маълумки, тематик гуруҳлар бу – нафақат сўзларнинг алоқалари, балки номинацияланаётган предмет ва ҳодисаларнинг экстралингвистик алоқаларини ҳам қайд этади.

- **Тадқиқот методологияси.** Сўзларнинг бирлашуви учун асос бўлиб ушбу алоқаларни акс эттирувчи сўз ассоциациялари хизмат қилади. Мавзувий гуруҳларга кирувчи сўзлар бир хил турдаги вазият ёки бир мавзу билан бирлаштирилган бўлади. Анъанавий шаклланган тушунчага кўра, мавзувий гуруҳлар – лексик бирликларнинг муайян мавзудаги мулоқотда ишлатиладиган бирлашмаларидир. Мавзувий гуруҳ интеграциялашувининг асоси бўлиб ушбу гуруҳни ташкил этган сўз белгиларининг денотатлари бўлган реал дунё предметларининг алоқалари хизмат қилади[11]. Шу тариқа, мавзувий гуруҳларни ажратишнинг мезони унинг элементлари ўртасидаги муносабатларнинг тилдан ташқаридаги омиллар билан асосланганлигидан иборат. «Масалан, сўз белгиларининг тартибга солинган кўплигидан иборат лексик-семантик майдондан фарқли ўлароқ, мавзувий гуруҳ сўз белгилари билан белгиланувчи

моддий ёки идеал денотатларнинг жамламаси ҳисобланади – бу унинг аъзолари ўртасидаги муносабатларнинг турли хил бўлиши ёки умуман бўлмаслигини англатади[12].

Ўзбек тилшуносо олими Э. Бегматовнинг фикрига кўра, мавзувий гуруҳлар икки тушунчани: сўзларни тасниф қилишнинг лингвистик методларидан бирини ва ушбу метод тасниф қилинган тил материалининг лексик гуруҳларидан иборат бўлишини англатади. Аввало, сўзларни мавзуий гуруҳларга ажратиш, гуруҳларнинг сони, бойлиги ёки қашшоқлиги тил материалидан келиб чиқади. Сўзларнинг кўпчилик мавзуий гуруҳлари (масалан, озик-овқат, кийим-кечак, уй-рўзгор буюмлари номлари ёки қон-қариндошлик терминлари ва бошқалар) кўпгина тилларда учрайди, ёки улар учун умумийдир. Лекин айни вақтда, бир тилда мавжуд мавзуий гуруҳлар бошқа тилда учрамадлиги ёки торроқ бўлиши мумкин. Масалан, ўсимликлар, дарахтлар номини англатувчи тематик гуруҳлар узоқ шимолда яшовчи ненецлар тилида йўқлиги ёки ўзбек тилидагига нисбатан ниҳоятда торлиги аниқ[13].

- **Таҳлил ва натижалар.** “БРЕНД” тематик гуруҳи, худди шундай лексик гуруҳларида бўлгани каби, “предметларнинг ўзини тушунчалар ўртасидаги ташқи алоқаларни таснифлаш”га асосланади.

Брендларнинг мавзуий белгиси бўйича қуйидагича таснифини амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

Компания номлари.

Ишлаб чиқиш корхона номлари.

Меҳмонхона номлари.

Озик - овқат маҳсулотлари номлари.

Умумий овқатлариш маскани номлари (ресторан, кафе ва ҳ.к).

Меҳмонхона номлари.

Хизмат кўрсатиш номлари.

Кийим кечак маҳсулотлари номлари.

Қурилиш ташкилотлари номлари.

Медиа номлари.

Сайт номлари[14] ва ҳ.к.

Мазкур тадқиқотимиз жараёнида тўпланган бренд номлари мавзуий гуруҳлар бўйича тақсимои қуйидагича тақсимланди:

№	МАВЗУИЙ ГУРУҲЛАР	БРЕНД НОМЛАРИ
	Компаниялар	ўзб.б.: “UZBEKISTAN airways”, “IMZO”, “UZAUTOMOTORS”, “ARTEL” ва х.к.
		ингл.б.: “Amazon”, “Apple”, “Walmart”, “Microsoft” ва х.к.
		рус.б.: “Газпром”, “Роснефть”, “МЕГАФОН”, “Сургутнефтегаз” ва х.к.
	Ишлаб чиқариш	ўзб.б.: “Zarafshon tekstil”, “OMONXONA”, “AFROSIYOB JEANS СП”, “TOSHKENT (choy)” ва х.к.
		ингл.б.: “Indiana Jeans”, “Lego”, “Pampers”, “Tommy Hilfiger” ва х.к.
		рус.б.: “Простаквашина”, “Щедрое лето”, “Краснополянская косметика”, “GloriaJeans” ва х.
	Меҳмонхоналар	ўзб.б.: “SHOSH BOUTIQUE MEHMONXONA”, “ART ANOR HOSTEL”, “BO'STON MEXMONXONA”, “DOPPI HOSTEL” ва х.к.
		ингл.б.: “Bryson Inn”, “Hyatt Place Huntsville”, “The Showboat Hotel”, “Flamingo Las Vegas Hotel” ва х.к.
		рус.б.: “Radisson Hotel Rosa Khutor”, “Коприно Бэй Парк Отель”, “Отель Radisson, Завидово”, “Отель Имеретинский” ва х.к.
	Озик - овқат маҳсулотлари	ўзб.б.: “INTERSOK”, “MONTELLA”, “Ermak”, “Сочная долина” ва х.к.
		ингл.б.: “LIPTON”, “DANNON”, “OREO”, “COCA COLA” ва х.к.
		рус.б.: “Фруто НЯНЯ”, “БЕСЕДА”, “Агуша”, “Махеев” ва х.к.
	Умумий овқатлариш масканлари	ўзб.б.: “МОЯ УЗБЕЧКА”, “JizBiz”, “SALSAL”, “Rayhon” ва х.
		ингл.б.: “GALS KITCHEN”, “AFTON PUB & PIZZA”, “McDonalds”, “Pizza Hut” ва х.к.
		рус.б.: “Лепим и варим”, “Царская охота”, “Северяне”, “Матрешка” ва х.к.
	Хизмат кўрсатиш	ўзб.б.: “Chopar”, “A'lo Tuning”, “TAXIUZ”, “O'zbekiston Pochtasi” ва х.к.
		ингл.б.: “Fedex”, “Western Union”, “moneygram”, “Citibank” ва х.к.
		рус.б.: “Яндекс GO”, “Pony Express”, “Boxberry”, “РУдоставка” ва х.к.

Кийим кечак махсулотлари	Ўзб.б.: “7SABER”, “BUKA”, “Gold silk”, “UzTex Group LLC” ва х.к.
	ингл.б.: “TESCO”, “LEVI’S”, “NIKE”, “ADIDAS” ва х.
	рус.б.: “Волян”, “Два мяча”, “Affex”, “Corso como” ва х.к.
Курилиш ташкилоти	Ўзб.б.: “Murad building”, “STROYSET”, “Golden House”, “Modern stroy” ва х.к.
	ингл.б.: “The Turner Corp”, “Bechtel”, “Fluor”, “Sto Building Group Inc” ва х.к.
	рус.б.: “ГК Главстрой”, “РГ-Девелопмент”, “Setl Group”, “ГК Гранель” ва х.к.
Медиа	Ўзб.б.: “ТАСВИР”, “Халқ сўзи”, “Даракчи”, “O’zbekiston ovozi” ва х.к.
	ингл.б.: “National Geographic”, “The New York Times”, “USA Today”, “The Washington Post” ва х.к.
	рус.б.: “Комсомольская правда”, “Российская газета”, “Москва Вечерняя”, “Московский Комсомолец” ва х.к.
Сайт	Ўзб.б.: “OLX.UZ”, “KUN.UZ”, “SAYT.UZ”, “SAYT.UZ” ва х.к.
	ингл.б.: “Amazon.com”, “Google.com”, “Youtube.com”, “Wikipedia.org” ва х.к.
	рус.б.: “Rambler.ru”, “Rbc.ru”, “Mail.ru”, “Avito.ru” ва х.к.
Меҳмонхоналар/дам олиш масканлари	Ўзб.б.: “Баландда”, “Чинарас”, “HUMSON BULOQ”, “Piramidalar” ва х.к.
	ингл.б.: “The Little Nell”, “Four Seasons Resort Lanai”, “Montage Kapalua Bay”, “Rancho Valencia Resort and Spa” ва х.к.
	рус.б.: “Пятигорье”, “Голден Тюлип Роза Хутор”, “Лесная Поляна”, “Alean Family Sputnik” ва х.к.
Сихатгоҳлар	Ўзб.б.: “Zomin”, “Kosonsoy”, “Chortoq”, “Tovoqsoy”, “Omonxona” ва х.к.
	ингл.б.: “Adirondack Cottage Sanitarium”, “Waverly Hills Sanitarium”, “Battle Creek Sanitarium”, “River Crest Sanitarium” ва х.к.
	рус.б.: “Дубовая роща”, “Русь”, “Пирогова”, “Золотой колос” ва х.к.
ТЕКСТИЛЬ	Ўзб.б.: “Bukhara Cotton Textile LLC”, “Chust Textile LLC”, “Aisha Home Textile LLC”, “Zarafshon Tekstil LLC” ва х.к.
	ингл.б.: “LEVI’S”, “LACOSTE”, “NIKE”, “Timberland” ва х.к.
	рус.б.: “Текстиль-Принт”, “Трикотажная компания ЮНИКОР”, “Костромской текстиль”, “Хонза” ва х.к.

- **Хулоса ва таклифлар.** Хулоса қилиб айтишимиз мумкинки, бренд ҳақидаги таасуротни шакллантирувчи омиллар тизимини шакллантириш ва шу асосда истеъмолчига брендинг ўзига хослиги нимада эканлигини етказиш имкониятини беради ва бунда бренд номлари асосий воситачилик вазифасини бажаради..

Брендни лингвистик жиҳатдан идрок этиш ва унинг семантик функционалиги ўртасидаги боғлиқликни

мазмуний алоқани таъминловчи шахс онгида шаклланидиган брендинг семантик соҳасида кўриш мумкин. Зеро, брендинг энг муҳим коммуникатори бўлиб, унинг моҳиятини қисқача ифодалайдиган барча асосий ғоялар ва қоидаларни ўзида мужассамлаштиради. Ҳатто бренд номининг лингвистик аҳамиятининг иккиламчи маънолари ҳам сўзнинг асосий маъносини ва шунга мос равишда образини шакллантиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Кожанова В.Ю. Лингвистические основы наименований брендов (на примере английского и русского языков). Автореф. дис...канд.филол.наук.
2. <https://koloro.ru/blog/brending-i-marketing/klassifikaciya-brendov:-osnovnye-tipy-i-otlichiya.html>
3. Икрамов М.А. Бренд сиёсатини юритиш принциплари ва омиллари. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 1, 2021.
4. Герд А.С. Еще раз о значении термина // Лингвистические аспекты терминологии. Воронеж, 1980.
5. Полевые структуры в системе языка, 1989.
6. Быков К.М. Учение И.П.Павлова и философские вопросы психологии. – М.: Изд-во АН СССР, 1952.– С. 29–30.
7. Филин Ф.П. О лексико-семантических группах слов // Филин Ф.П. Очерки по теории языкознания. М.: Наука, 1982.
8. Charmasson H. The name’s the thing: creating the perfect name for your company or product. N. Y.: Amacom, 1991. –P.9. 179 p
9. Бричева М.М. Лингвистические аспекты нейминга (на материале англоязычных брендов). Ежеквартальный рецензируемый, реферируемый научный журнал «Вестник АГУ». Выпуск 2 (197) 2017. –С.114.
10. Фрэнкель А. Нейминг: как игра слов становится бизнесом. М.: Добрая книга, 2006. –С.15. 320 с.
11. С.А. Сасина, М.М. Бричева Ежеквартальный рецензируемый, реферируемый научный журнал «Вестник АГУ». Выпуск 2 (197) 2017. –С.113 – 118.
12. Новикова Э.Ю. Бренд-нейминг в туристическом дискурсе: лингвопрагматика, стратегии перевода. HomoLoquens: Вопросы лингвистики и транслятологии : сб. ст. Волгоград, 2017. Вып. 10. С. 13.
13. Ромашова И. П. Лингвистический анализ бренд-коммуникации Научный диалог. 2016. № 6 (54). С. 83. 80—93.
14. Ромашова И.П. Лингвистический анализ бренд-коммуникации Научный диалог. 2016. № 6 (54). С. 89. 80—93.

Фотима МАМАТКУЛОВА,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллар университети катта ўқитувчиси
E-mail: mamatkulovafotima@gmail.com

phd, Г.Хакимова тақризи асосида

КУЛИНАРОНИМ ТАРКИБЛИ ФРАЗЕОЛОГИЗМ ВА МАҚОЛЛАРНИ ҚИЁСИЙ ЛИНГВОМАДАНИЙ ЖИХАТДАН ЎРГАНИШ

Аннотация

Миллий кулинаронимлар билан боғлиқ тасаввур ва қадриятларни етарли даражада тақдим этувчи турғун иборалар қаторида кулинарияга оид лексемаларни ўз ичига олган фразеологик бирликлар ва мақоллар алоҳида ўрин эгаллаши, уларнинг миллий маданий коннотацияларни ўзида мужассам этганлик даражасини аниқлаш ҳамда уларнинг ёрдамида инглиз ва ўзбек лингвомаданиятининг устун қадриятларини тасвирлаш мазкур мақолада кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: Тил, маданият, фразеологик бирликлар, мақоллар, кулинароним, лингвомаданий, қадрият.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ СОПОСТАВЛЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ И ПОСЛОВИЦ С КУЛИНАРНЫМИ КОМПОНЕНТАМИ.

Аннотация

Фразеологизмы и пословицы, содержащие кулинарные лексемы, занимают особое место среди устойчивых выражений, адекватно отражающих представления и значения, связанные с национальными кулинарными названиями, определяют степень воплощения ими национально-культурных коннотаций и описывают превосходящие значения английского и узбекского языков.

Ключевые слова: Язык, культура, фразеологизмы, пословицы, кулинаронимы, лингвокультурный, достоинство.

LINGUACULTURAL COMPARISON OF PHRASEOLOGICAL UNITS AND PROVERBS WITH CULINARONYMS

Abstract

Phraseological units and proverbs containing culinary lexemes occupy a special place among set expressions that adequately reflect the ideas and meanings associated with national culinaronyms, determine the degree of embodiment of national cultural connotations and describe the superior meanings of the English and Uzbek languages.

Key words: Language, culture, phraseological units, proverbs, culinaronyms, linguacultural, value.

Аксарият фразеологик бирликлар ва паремияларнинг семантик тузилиши мазмуннинг мантикий (сигнификатив-денотатив) ва эмоционал-экспрессив томонларини ўзида мужассам этади. Уларнинг маъносига иккинчи компонент унда баҳоловчи семаларнинг мавжудлигини назарда тутаяди, бу эса фразеология ва паремияларнинг аксиологик (юнонча “αχία” -қиймат (қадрият) ва “logos” фан, таълимот) жиҳатини кўриб чиқишнинг мақсадга мувофиқлиги ҳақида гапириш имконини беради.

Нисбатан яқинда тилшуносликнинг тил призмаси орқали қадриятлар ҳақидаги тасаввурларни ўрганишни мақсад қилган аксиологик тилшунослик йўналиши пайдо бўлди ва ривожлана бошлади. Аксиологик йўналтирилган тилшуносликнинг энг муҳим тадқиқот вазифаси лисоний (дискурсив) шахснинг ички дунёси мазмунини, шахс ва жамиятнинг тил маълумотлари бўйича қадрият йўналишларини ўрганишда методология ва технологияларини аниқлашдан иборат бўлиб, буни Инсон-Тил-Олам парадигмаси доирасида амалга оширишни назарда тутаяди [3]. Ушбу таърифга асосланиб, кулинария доирасида аксиология тушунчасини қуйидагича белгилаймиз: аксиологик коннотацияга эга бўлган кулинароним таркибли фразеологик бирликлар ва мақоллар нутқ объектига нисбатан сўзловчи баҳосини ифодалаш усулларини, баҳоларни таснифлаш вариантларини ўрганадиган ҳамда турғун ибораларни таҳлил қилиш орқали умумий маданий ва миллий қадриятларни аниқлайдиган фразеология ва паремиялогиянинг бир соҳасидир.

Кулинароним таркибли фразеологик бирликлар ва мақолларни ўрганишда баҳо ва қадрият тушунчаларини фарқлаш зарур. Ўзбек тилининг изоҳли луғати ушбу

тушунчаларни объективлаштирувчи лексемаларга мос равишда қуйидаги таърифларни беради: “бирор кимса, нарса ёки воқеа-ҳодисанинг аҳамияти, қадри ҳақидаги фикр”[6] ва “қиймат, аҳамият; халқ бойлиги”, яъни воқеликдаги муайян ҳодисаларнинг умуминсоний, ижтимоий-ахлоқий, маданий, маънавий аҳамиятини кўрсатиш учун қўлланадиган тушунча [6]. Кўриниб турибдики, бу тушунчалар ҳар хил бўлса-да, бир-бирига яқиндир, чунки баҳо, биринчидан, қадрият ҳақидаги фикрни назарда тутаяди, иккинчидан эса, у ҳам қадрият сингари, кимгадир муҳим бўлган нарса билан бевосита боғлиқдир. Бу ҳолат инглиз ва ўзбек халқлари маданий оламининг кулинароним таркибли фразеологик ва паремиялогик манзараларида баҳо ва қадрият коннотацияларининг намоён бўлиш қирраларини ўрганиш масаласини кун тартибига киритади. Шу нуқтаи назардан кулинароним таркибли фразеологик бирликлар ва мақолларни ўрганиш имкониятларини кўриб чиқамиз.

Кўпгина кулинароним таркибли фразеологик бирлик ва мақоллар ўз семантикаси нуқтаи назаридан баҳоловчи коннотацияга эгаллиги билан тавсифланганлиги сабабли, кулинароним таркибли фразеологик ва паремиялогик материални таҳлил қилиш аксиологик хусусиятларга эга бўлган элементларни ажратишни назарда тутаяди, бу элементлар 1) ёки турғун ибораларнинг баҳолаш хусусиятларини яширин тарзда англатади, 2) ёки миллий маданий қадриятларга ишора қилади. Аксиологик аспектнинг биринчи ҳолати доирасида кулинария лексемаларини ўз ичига олган фразеологизм ва мақоллар воситасида сўзловчи маълумотли хабардан ташқари, фикр объектига нисбатан ўзининг баҳолаш коннотациясини ҳам етказиши мумкин.

Кулинароним таркибли ҳар қандай турғун ибора ўз категорияли хусусиятларининг кўп қирралигини ифодалайди, лекин иборани экспрессивлик ва ҳиссиётлар билан тўлдирадиган энг муҳим тавсифлардан бири айнан баҳолашдир. Бу тавсифловчи функцияни кўпчилик фразеологик ва паремиялогик бирликларнинг семантикасида ажратиб бўлмайди. Аксиологик аспект фразеологик бирлик ва мақол маъносига нутқ субъектининг объектга муносабатини кўшади. Фразеологик бирлик ва мақолларнинг баҳолаш тоифасини умумлаштиришда баҳонинг ижобий ва салбий турларини фарқлаш муҳимдир.

А. Ижобий баҳо. Инглизларнинг сиёсий ва иқтисодий маданиятида кўпинча фаолият натижаси кўчма маънода мева сифатида тушунилиб, ҳам ижобий, ҳам салбий коннотация билан бойитилиши мумкин. Масалан, *To be fruitful* (сўзма-сўз: сермева бўлмоқ) кулинария фразеологизми воситасида АҚШ президенти Дональд Трампнинг Шимолий Корея раҳбари Ким Джон-Юн билан учрашуви ижобий баҳоланади: *A meeting between Kim Jong-un and Donald Trump is possible – and could be surprisingly fruitful* (The Independent, May 4, 2017). Шундай ижобий коннотацияга эга *to bear fruit* (сўзма-сўз: мева бермоқ) фразеологизми воситасида 2016 йилда Еврозода юзага келган вазият тасвирланади: *Structural reforms since financial crisis are slowly but surely starting to bear fruit, with the lowest unemployment since 2009 and production ratcheted up* (The Guardian, September 16, 2017). Ўзбек фолклор ва бадий ижодида ҳам умрнинг меваси ва маслаҳат мевалари (мос равишда: умрнинг маҳсули ва маслаҳат самаралари) фразеологик бирликлари кенг қўлланилади: Эл таамилида: кексалар хамиша маслаҳат беришаш, ёшлар эса ўша маслаҳат меваларини теришаш эди (Фарғона т.о.).

Б. Салбий баҳо. *Fruitless meeting* (сўзма-сўз: мевасиз учрашув) фойдасиз учрашув деган маънони англатади. Куйидаги мисолда АҚШ президенти Дональд Трамп ушбу фразеологизм билан АҚШнинг Мексика билан муносабатларини салбий баҳолайди: *Meeting with Peña Nieto would have been “fruitless”* (The Guardian, January 27, 2017). *Fruit* компоненти эга бўлган *unfruitful talks* (сўзма-сўз: мевасиз суҳбатлар) фойдасиз суҳбатлар маъносига фразеологизм куйидаги мисолда Швейцариянинг Еврозодадаги иммиграция бўйича умумий позицияга келишга уринишларини кўрсатади: *The Swiss only narrowly voted to restrict immigration in the original 2014 referendum, with 50.3% in favour, and have been in unfruitful talks to implement the measure with the EU ever since* (The Guardian, July 3, 2016).

Кулинароним таркибли фразеологик бирликлар мураккаб шаклланишга эга бўлиб, семантик тузилиши жузъий баҳоловчи маънолар деб аталадиган аксиологик компонентни ўз ичига олади. Е.И.Диброва жузъий баҳоловчи маънолар орасида ҳиссий баҳолаш, ахлокий баҳолаш, интеллектуал баҳолаш, норматив (деонтик) баҳолаш, малакавий (сифатли/миқдорий) баҳолаш каби турларини фарқлайди [4]. Бундай фразеологик бирликларнинг кўпчилиги баҳолаш хусусиятига эга бўлишига қарамай, семантик структурасида юқори лингвимаданий қадриятли коннотацияларни мужассамлаштирувчи маълумотларни бир хил даражада тақдим эта олмайди. Фразеология аксиологик аспектининг иккинчи ҳолати инглиз ва ўзбек халқларининг умуммаданий (универсал) ва миллий маданий (ноёб) қадриятларини очиб бериш орқали воқеланади.

Қиёсланаётган лисоний маданиятлар оламининг кулинароним таркибли фразеологик ва паремиялогик манзарасида қадриятларнинг устунлик даражалари куйидаги диаллар доирасида кузатилади:

1. Қадриятларнинг моддий даражасини (25 %) фразеологик бирликларни ўз ичига олган ‘Бойлик - Қашшоқлик’ аксиологик диадаси билан ифодалаш мумкин: 1) *a land flowing with milk and honey, no more cakes and ale, bear fruit, bring home the bacon, big cheese, bread and butter* - бировнинг кун кечириши: *I can't afford to give it up. It's my bread and butter.* - Мен ундан воз кечолмайман. Мен шу билан кун кечираман; 2) *a bread-and-cheese marriage, banana republic* - ҳукуматлари бир неча маротаба ағдарилиб, ўрнига янги ҳокимиятлар келтирилган, беқарор республика: *If people like her get their way, and this country withdraws from Europe, they will turn this country into a banana republic without bananas.* - Агар унга ўхшаш одамлар бу тарзда йўл тутишса ва Европадан чиқишини хошлашса, улар давлатни ағдаради ва тез-тез ҳокимияти алмашадиган беқарор давлатга айлантиришади.

Инглиз маданиятида ушбу коннотацияни бериш учун *bread, butter* таркибли мақоллар қўлланилади: *His bread is buttered on both sides; Another's bread costs dear.* Ўзбек маданиятида эса – ун, хамир, гўшт, сут кулинаронимли мақоллар қўлланилади: аллоп ун ялар, қассоб – қон; ер - хамир, ўғит – хамиртуруш; яхши гўшт - яхши шўрва, яхши сут – яхши қаймоқ.

2. Қадриятларнинг физиологик даражаси (10 %) куйидаги аксиологик диаллар билан тақдим этилиши мумкин: саломатлик - касаллик: 1) *be apples* 2) *coldturkey, go bananas* - ғазабланмоқ, назоратни йўқотмоқ. *She'll go bananas if she sees the house in this (dirty) condition.* У уйни бу аҳволда кўрса, ғазабдан жинни бўлиб қолади; ёшлик - қарилик: 1) *a bread and butter miss, an old salt* - қарри денгизчи: *The bar was packed with old salts who'd traveled all across the world, sharing stories of their adventures.* - Емакхона дунёни кезиб чиққан, саргузаштларини гапириб бераётган қарри денгизчилар билан тўла эди.

Инглиз лингвимаданиятида *apple* таркибли мақоллар соғлиқнинг рамзи бўлиб, у жисмоний, маданий ва генетик ранг-барангликни кўрсатади: *Eat an apple on going to bed, and you'll keep the doctor from earning his bread.* Ўзбек лисоний маданиятида эса олма кулинароними таркибли мақоллар воситасида бир қатор қадриятлар воқеланади, хусусан: натижа ёки нақдлик - олма оғочидан олисга тушмас, олманинг тагида олма ётар, довчанинг тагида довча ётар; эҳтиёткорлик - олманинг кизилигига ишонма, душманинг – дўстлигига; мамнунлик - олма еб оғригунча, ўрик еб ўлган яхши; фаровонлик - олма тагидан йироққа тушмас; инсофсизлик - қовуннинг сарасини ит ейди, олманинг сарасини – қурт; ёмонлик - олмадан бодом бўлмас, теги паст одам бўлмас ва ш.к. Бундан ташқари, ёшлик/қарилик коннотатив диадаси ўзбек лингвимаданиятида ош, овқат кулинаронимлар орқали тақдим этилади: ёш келса – ишга, қари келса – ошга; ёшни худо сийпалар, қарини – овқат.

3. Қадриятларнинг ижтимоий даражаси (9%) фразеологизмларга эга меҳнат/иш –ишнинг йўқлиги/бекорчилик/дангасалик аксиологик диадаси билан тақдим этилган: 1) *meat and drink, a piece of cake* - Хамирдан қил суғургандек, жуда осон иш: *The General Knowledge examination was terribly easy. It was a piece of cake.* - Имтиҳон жуда осон ўтди. Бу хамирдан қил суғургандек эди; 2) *to veg out, a squeezed orange* – энди кераксиз одам маъносига:

unny would get the contents of the tutor's mind, and V ee would get get the contents of his heart, and they would send him home like a squeezed orange (U. Sinclair, ‘Oil!’, ch. 15). - Банни ёш ўқитувчининг ақлини, Ви эса унинг юрагини адоий тамом қилди; ва энди кераксиз одам деб ватанига қайтариб юборишди.

Инглиз лисоний маданиятида меҳнат иш ёқмаслик коннотацияси *nut, salt, omelette, egg, fruit, honey, corn*

кулинаронимлари таркибли мақоллар воситасида воқеланади: He that will eat the kernel must crack the nut; Business is the salt of life. Ўзбек лисоний маданиятида эса – бол, сув, қозон, коса, ёғ, мой, нон, ош, туз кулинаронимларини ўз ичига олган мақоллар ёрдамида ифодаланади: ари захрини чекмаган бол қадрини билмас, дангасанинг косаси оқармас, меҳнатсиз турмуш – тузсиз ош, меҳнат товоқ тўлдирар, миннат тоқ куйдирар, ишлаган ош тишлар, ишламаган тош тишлар ва бошқалар.

4. Қадриятларнинг ахлоқий даражаси (5%) яхшилик /хақиқат/ҳалоллик – ёмонлик/ёлғон/текинхўрлик аксиологик диадаси билан ифодаланади: 1) nice as pie, big cheese - Энг муҳим, сўзи ўтадиган шахсни англатади:

He left business school and became a big cheese in the City; 2) tea leaf, spill the beans, bad apple - Бу ибора муаммоларни келтириб чиқарадиган, ёмон, муомаласи (характери) оғир одамни англатади. Кўпинча оғир аҳволга тушиб қоладиган жанжалкаш одамларни шундай аташади: I remember that guy. He was a bad apple at school and was always in some kind of trouble. – Ўша йигитни эслайман. У мактабда ёмон, характери оғир ўқувчи эди ва ҳар доим қандайдир муаммони келтириб чиқарарди.

Яхшилик /хақиқат/ҳалоллик – ёмонлик/ёлғон/текинхўрлик ахлоқий қадриятлар сифатида инглиз ва ўзбек халқларининг маданиятида қай даражада нмамоён бўлишини мавжуд мақолларнинг миқдори ҳам кўрсатиб туради

(инглиз тилида -14, ўзбек тилида - 57).

Юқоридаги айтилганларга асосланиб, тилда маълум образли тасавурлар ва қадриятларни намоён қилувчи фразеологик бирликлар ва мақолларни излаш ва

ўрганиш жуда долзарбдир, чунки уларни таҳлил қилиш ва икки маданият ўртасидаги ўхшашлик ва фарқларни аниқлаш ишнинг кириш қисмида кўрсатилган муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради. Бироқ, таҳлилнинг адекват натижаларини олиш ва, бинобарин, тўғри ҳулосаларга келиш учун икки тилнинг кулинароним таркибли фразеологик бирликлари ва мақолларини уларнинг семантикасида мужассамлашган миллий маданий коннотацияларни аниқлаш, ҳар бир қиёсланаётган халқ маданиятига хос образли тасавурлар ва миллий қадриятларни очиб бериш нуктаи назаридан таҳлил қилиш самарали натижалар беради, деб ҳисоблаймиз.

Инглиз ва ўзбек тилларининг кулинароним таркибли фразеологик ва паремиялогик фондларини таҳлил қилиш икки босқичда амалга оширилиши мумкин. Биринчи босқич образи тасавурлар ва миллий қадриятларни ифодалаш нуктаи назаридан қизиқиш уйғотадиган кулинаронимларни ўз ичига олган фразеологик ва паремиялогик бирликларни, тадқиқотнинг кириш қисмида кўрсатилган энциклопедик, изоҳли, бир ва икки тили фразеологик ва паремиялогик лўғатларнинг бутун мажмуасидан фойдаланган ҳолда, яппасига танлаб олишдан иборат. Иккинчи босқичда ялпи танлаш натижасида олинган фразеологик бирлик ва мақоллар ўзларининг лексик таркибида ва семантикасида акс этган маданий коннотациялар бўйича кулинария соҳасининг таркибий қисмларига тақсимланади, бу кулинароним таркибли фразеологик ва паремиялогик гуруҳларни кулинария соҳалари нуктаи назаридан миллий маданий тавсифлаш имконини беради.

ДАБИЁТЛАР

1. Арсентева Е. Ф. “Шахса стилистик ёналтирилган фразеологик бирликларнинг қиёсий таҳлили”, диссертация ф.ф.д., Қозон, 1993.
2. Баркова Л.А., “Инглиз фразеологик бирликлари минтақавий ахборот манбаи сифатида (кумулятив ва коммуникатив жиҳатлар)”, Москва давлат педагогика институтининг материаллари илмий тўплами, №. 287. –М.: 1987. - 4-13 б.
3. Викулова Л.Г. , “Тилшунослик ва аксиология: ноёб маъноларнинг этноссемиомерияси”, жамоавий монография, - М.: Тезаурус, 2011
4. Диброва Е.И., 1- Қисм. “Фонетика ва Орфепия • Графика.”,-М.: Академия, 2006. -480 б.
5. Карасик В. И., “Тилда маданий доминантлар”, Волгоград давлат ижтимоий-педагогика университети, мақолалар тўплами, 1996.
6. Мадвалиев А.,” Ўзбек тилининг изоҳли лўғати”, Ўзбекистон НМИУ,2020., -608 б.

Муштару МАМУРОВА,
Фаргона давлат университети таянч докторанти
E-mail: mmmamurova@gmail.com

ЎзМУ доценти Ж.Мирзаев тақризи асосида

ART OF THE NOVEL "GAZNAVILAR"

Abstract

The article aims to research the artistic features of Maqsud Qariyev's novel "Ghaznavilar". It covers the language features of the novel, the writer's skill in using expressive and image tools, and the role of portraits in the interpretation of characters. Structural, sociological, and ontological analysis methods are used in the article. In the novel, it is researched that the author, based on the new demands on the personality of Mahmud Ghaznavi, took an objective, honest approach and managed to illuminate the complex aspects of the ruler's personality. Sultan Mahmud's relationship with Firdausi is approached and analyzed in a new way. The writer describes and reflects the events in the work in a simple, modern language.

Key words: Skill, style, historical truth, artistic fabric, dynasty, Ghaznavids, interpretation, artistry, plot.

ИСКУССТВО РОМАНА "ГАЗНАВИЛАР".

Аннотация

Статья направлена на исследование художественных особенностей романа Максуда Кариева «Газнавилар». Освещены языковые особенности романа, мастерство писателя в использовании выразительных и образных средств, роль портрета в трактовке персонажей. В статье используются методы структурного, социологического и онтологического анализа. В романе исследуется, что автор, исходя из новых требований к личности Махмуда Газневи, объективно, честно подошел и сумел осветить сложные стороны личности правителя. По-новому рассматриваются и анализируются отношения султана Махмуда с Фирдоуси. Писатель описывает и отражает события в произведении простым, современным языком.

Ключевые слова: Мастерство, стиль, историческая правда, художественная ткань, династия, Газневиды, интерпретация, художественность, сюжет.

"ГАЗНАВИЙЛАР" РОМАНИНИНГ БАДИИЯТИ

Аннотация

Мақолада Мақсуд Қориевнинг "Ғазнавийлар" романининг бадий хусусиятларини тадқиқ этишни мақсад қилинган. Унда романинг тил хусусиятлари, ифода ва тасвир воситаларидан фойдаланишдаги ёзувчи маҳорати, портрет тасвирининг характерлар талқинидаги ўрни масалалари ёритилган. Мақолада структурал, социологик, онтологик таҳлил методлари қўлланилган. Ёзувчи романда Маҳмуд Ғазнавий шахсига янгича талаблар асосидан ҳолис, ҳаққоний ёндашиб, ҳукмдор шахсидаги мураккаб жиҳатларни ёритишга эришгани тадқиқ этилган. Султон Маҳмуднинг Фирдавсий билан муносабатларига янгича ёндашади ва таҳлил этади. Ёзувчи асарда воқеаларни содда, ҳозирги тил билан баён этади ва акс эттиради.

Калит сўзлар: Маҳорат, услуб, тарихий ҳақиқат, бадий тўқима, сулола, ғазнавийлар, талқин, бадийят, сюжет.

Кириш. Бадий адабиётда X – XI асрларда Ғазна шахрини пойтахтга айлантирган, илм-фанни ривожлантириб, савдо-сотик, ободончилик ривожланган марказ сифатида дунёга танилган Султон Маҳмуд шахсига шўро сиёсати даврида бир ёқлама ёндашувлар ҳукмронлик қилар эди. Мақсуд Қориев "Ғазнавийлар" романида ана шу қарашларнинг бир ёқлама, ноҳолис ёндашув эканини Маҳмуд Ғазнавий ҳақидаги халқ орасида мавжуд турли ҳикоятларни асарга киритиб, улардан ижодий фойдаланиш орқали кўрсатиб берган. Илм-фан, ободончилик, савдо-сотик ишлари юқори чўққига чиққан давр манзарасини ёритишга эришган.

Асардаги бадийятнинг юксаклик даражаси ёзувчи истейдоди билан чамбарчас боғлиқдир. Қатор тарихий романлари билан ўз истейдодини мутассил ошириб борган Мақсуд Қориев саксон ёшни қаршилаш арафасида туркийлар салтанати гуллаб-яшнаган X-XI асрларга оид бўлган "Ғазнавийлар" романини яратиб, ушбу жанр тараққиётига қатта ҳисса қўшди. Маълумки, ўзига хос уйғониш даврини юзага келтирган Ғазнавийлар сулоласи туркий давлатчилигининг шонли тарихини ташкил этиб, давлат қурилиши, ободончилик, маданият ва маърифат соҳаларида улкан юксалишни таъминлади. Ёзувчи Маҳмуд Ғазнавийдек тарихий шахсни ушбу романида бор мураккаблиги билан ҳолис, ҳаққоний

тасвирлашни мақсад қилиб қўяди. Роман Қурьони Каримдан олинган қуйидаги оятни ҳатбошида келтириш билан бошланади: "Бу дунё ҳаёти аввалдан охиригача тасодифий эмас, балки еру осмондаги ҳар бир зарра етук ҳикмат ва ўлчов билан яратилгандир. Барча мавжудот бир-бири билан узвий боғлиқдир. Қилинадиган яхши-ёмон амаллар ҳам аниқ қонун-қоида асосида ўз муқофоти ва жазосини олгусидир" [1,5]. Ушбу сўзларнинг исботи романда тасвирланган қаҳрамон ва персонажлар тақдирида юз кўрсатади.

Роман Хуросон мамлақати пойтахтига айланган Ғазна шахри чеккасидаги карвонсарой тасвири билан бошланиб, ўқувчини шу орқали XX аср воқелигига олиб қиради. Карвонсаройда Ирок, Миср, Юнонистон, Маккаю Мадина, Қошғар, Ҳиндистон, Чин, Бухоро ва Самарқанд сингари кўплаб мамлакат ва шаҳарлардан келган сон-саноксиз савдогарлар савдо ишлари билан шуғулланидлар. Карвонсаройда тасодифан асли боғдоқлик, Ғазнада бир неча савдо дўқонлари бўлган савдогар Абу Солиҳ Саъид билан саройга иш излаб келган Хуросоннинг Байҳақ мавзидан бўлган Абул Фазл Муҳаммад учрашиб қоладилар. Сухбат асносида Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг илм-маърифатга эътиборли подшоҳ экани, саройга кўплаб ижодкорларни тўплаганлиги маълум бўлади. Абу Солиҳ Саъид меҳмонни сарой маликуш-

шуароси Ҳасан Унсурий билан учрашиши лозимлигини айтади.

Ёзувчи романнинг “Ота ва ўғил” деб номланган қисмида ўқувчини Маҳмуд Ғазнавий билан таништиради. Унинг ўғли шаҳзода Маъсуднинг қаҳри қаттиқ шахслиги такачи билан бўлиб ўтган воқеада ёритади. Шаҳзода Маъсуд темирчилар маҳалласидан ўтиб кетаётган чоғида тасодифан бир такачининг болғасидан сачраган чўғ учиб келиб унинг тўни пешига тушиб тутай бошлайди. Ғазабланган шаҳзода аввал темирчининг қўлини кесмоқчи, сўнг эса фикри яна ўзгариб унинг бошини олмақчи бўлади. Ушбу жанжал устида ҳозир бўлган Пири Калон деб аталган қаландар шаҳзодага “ – Сизнинг устингизга темирчининг болғаси зарбидан келиб тушган чўғ ангиз, фақат бахт-саодат белгисидир. Ўзингиз танангизга бир ўйлаб кўринг, мен билурменким, бу шўрлик темирчи неча йиллардан бери ўз дастгоҳинда оҳангарлик қилур, аммо шул вақтга қадар бирор кимсанинг устига оташ келиб тушмағон. Бу фавқулодда ҳолат эрур. Сизга келиб кўнган чўғ, айтканимдек, амиримга бахт-саодат, беҳисоб бойликлар олиб келгай. Бу, Оллоҳнинг иноятидир” [1], дея уни ғазабдан туширади. Шу аснода саройдан ўзига таниш ғулом келиб, унга отасининг мактубини топиради. Мактубда, Султон ўғлидан темирчига жабр қилмасликни, тезда хузурга етиб боришини сўраган эди. Ушбу ўринда ёзувчи шартлилик принцинга мурожаат этади. Чулки, Султоннинг бу қадар тезлик билан Маъсуднинг темирчи билан бўлган можаросидан хабар топиб, хат ёзиши ва уни ғулом орқали қисқа фурсатда ўғлига етказиши ўқувчини бир қадар ишонтирмайди. Ёзувчи вулгар социологизми, социологик таҳлил ҳукмрон бўлган шўро даври қарашларидан фарқли равишда Маҳмуд Ғазнавийга хос камбағалпарварлик, адолатпарварлик, илм-фанни кадрловчи шахс сифатидаги фазилатларини ҳам ҳолис баҳолашни мақсад қилади. Маълумки, шўро даврида иттифоқдош республикаларнинг тарихи, илм-фан, адабиёт намоёндалари ижодига паст назар билан бирёклама қараш оқибатида тарихий сиймолар таржимаи ҳоли ва фаолиятини ҳам фақат қора бўёқларда талкин этиш ҳукмрон эди. Маҳмуд Ғазнавий қиёфаси ҳам ўз навбатида ана шундай тасвирлардан ҳоли эмас эди. Мақсуд Қориев эса ушбу асарда Султон Маҳмудни ғазнавийлар сулоласининг кейинги тақдири учун чуқур қайғурган, адолатсизликни ёқтирмайдиган, бева-бечораларнинг ҳомийси сифатида ёритишни мақсад қилган. Ёзувчи Маҳмуд Ғазнавий билан боғлиқ ўзбек халқ оғзаки ижодидаги хикоятлардан ҳам асар сюжетда фойдалангани ҳолда тасвир ҳаётийлигини таъминлайди. У бир томондан ғоят қаттиққўллик билан салтанатни бошқарган ҳукмдор, иккинчи томондан эса камбағалларга раҳм-шафқатли, адолатсизликларга мурасасиз шахс сифатида асар воқеалари давомида акс эта боради.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Профессор У. Тўйчиевнинг наср тилининг уч хусусияти: насрийлик, тасвирийлик ва аниқлик [2] эканлиги ҳақидаги фикрларини ушбу ўринда келтириб ўтиш ўринлидир. Мақсуд Қориев ҳам “Ғазнавийлар” романида ана шу жиҳатларга эътибор қаратади. Наср тилининг содда, оддий, раволигига, тасвирийлик кўламининг кенг ва батафсил бўлишига, ташки дунё, давр, қаҳрамонлар тасвиридаги аниқликка эришади. Ёзувчи асар воқеаларини ҳозирги кун тили билан содда, раво ифодаларда баён этади. Асарда ғазнавийлар сулоласи асосчиси Носируддавла Амир Сабуктегин қиёфаси ҳам кенг акс этган. Баҳодирона жуссаси ўзига ярашган, барваста келбатли бобо ўғиллари ва набираларига ўзининг машаққатли ҳаёти – қулликка тушиб, сўнг ҳукмдор бўлишигача бўлган хотираларини сўзлаб беради. Бобо Қурьони Каримнинг “Қасас” сурасидаги ҳатто ўзини худо

деб аташгача бориб етган золим ва мустабид подшоҳ Фиръавн ҳамда молу давлатига маст бўлиб дину диёнатни унутган Қоруннинг аянчли тақдири ҳақидаги воқеаларни айтиб беради. “ – Бошинг осмонга етганда ҳам, бандаликни унутма. Вақти келганда олам остин-устун бўлиб кетади. Подшоҳ гадога, гадо эса подшоҳга айланади” [1] дейди у. Бобонинг туркий улус ҳақидаги фикрлари ҳам аҳамиятлидир: “Ҳов, анови боғимиз оёғидаги осмонўпар чинорлар бор-ку, кўрясизларму, уларнинг илдизлари она заминга жуда ҳам чуқур кириб кетган, яхши эътибор қилсангиз, пастдан ҳам яна янги шохчалар чиқиб турибди. Туркий эл-улусларни худди ана шу чинорларга қиёс қилса бўлур. Биз шундай таги-тахти пухта, илдизларимиз теран уруғ-аймоқлармиз. Мағрибдан машриққача тарқаб кетган элатмиз. Биз бўлсак ана шу турк қавмининг бош бўғинимиз” [1].

Тадқиқот методологияси. Ёзувчи асарнинг ўқимишли, таъсирчан бўлишини таъминлаш учун Носируддавла Амир Сабуктегин нутқида туркий халқларнинг машҳур қаҳрамони Афросиёб номи билан ҳам аталган Алп Эртўнга тўғрисидаги “Муғлар гиряси” кўшигини асар композициясига сингдириб юбориши ҳам мақсадга мувофиқ бўлган. Жангда қулликка тушиб қолган бобо машаққатли ҳаёт йўлини босиб ўтади. Доншизманд бобо баёнида Қурьон оятлари, ҳадисларнинг таъсири яққол сезилиб туради. Унинг фикрича “ – Оллоҳ таоло инсон ҳақиқий бахт-саодатга эришмоқ учун тўрт нарсага амал қилмоғи даркор эрур: иймонга, эзгу амалга, ҳақ йўлга ва шу йўлда чекилган машаққатларга сабр-тоқат этишга” [1,26]. Ёки, қуйидаги Носируддавла Амир Сабуктегин тилидан айтилган “Қадимда ўтган буюк алломалардан бири Луқмони Ҳаким ўз битикларинда тўрт минг ҳикматни қайд этган эканлар. Ана шулардан саралаб тўрт сўзни танлаб олиб эканлар. Бу тўрт сўздан иккитасини доимо ёдда тутиш, қолган иккитасини эрса унутиш керак, дебдурлар. Доимо ёдда тутиш зарур бўлган бу икки сўздан биттаси унинг қилган ёмонлиги бўлса, иккинчиси бошқанинг қилган яхшилигидир. Унутилиши керак бўлган икки сўздан биттаси ўзининг қилган яхшилиги, иккинчиси эса бошқанинг қилган ёмонлигидир” [1,29].

Таҳлил ва натижалар Романда ёзувчи портрет тасвирларидан ҳам унумли фойдаланган. Лекин бу борада батафсилликдан кўра қисқа ва лўндаликни афзал билади. Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг қиёфаси, у билан боғлиқ тасвирлар Абул Фазл нигоҳи воситасида қуйидагича тасвирини топади: “Султон булутдек оппоқ от устида. Бошида дастор, эғнида эса қимматбаҳо анжомлари. Кўриниши басавлат, қорачадан келган, кенг яғринли, паҳлавон келбатли. Негадир минган отининг бели эгилиб кетгандек туюлди Абул Фазлга” [1]. Султоннинг шикорга отлангандаги ушбу тасвирида унинг шижоати, ғайратли экани, алп қоматига ишора бор. Ёзувчи бу орқали унинг жанглардаги ғалабалари бежиз эмаслигига ҳам ишора этади. Ёки, Насируддавла Амир Сабуктегин ўзининг отаси ва ака-укалари ҳақида маълумот берад экан улар қиёфасидаги барвасталикка эътиборни қаратади: “ – Менинг падарбузрукворим, калонимиз Алптегин ҳазратлари Шошга обиҳаёт оқиб келадиган баланд тоғлар ёнбағридаги боғу бўстонлик ям-яшил кишлоқда тамал топган эдилар. Биз уч ака-ука эдик. Акам Исҳоқтегин, укам Биллатегин ҳам менга ўхшаш паҳлавонкелбат эдилар. Отам бўй-басти дароз, мендан ҳам жуссали, элда обрў-эътибор қозонган инсон эдилар. Ул зотнинг бирор киши ҳам оёғин ердан уза олмаган” [1]. Бобо бу сўзлари билан ғазнавийлар сулоласининг азалдан алп қоматлиги авлоддан авлодга ўтиб келаётганлигига ишора этади. Шунингдек, бу эътироф орқали Мўлтон рожаси Раж Капор билан бўлган яккама-якка жангда Маҳмуд Ғазнавийнинг тўла ғалаба қилишини ҳам асослайди ҳам.

Романда Султон Ғазнавийнинг портрет тасвири қуйидагича аксини топади: “Султоннинг чеҳраси анча хунук. Ғўдаклигида чечак билан оғриган бўлса керак, юзлари чўтир. Аммо хунуклиги ғўё ўзига ярашарди. Авжи куч-қувватга тўлган. Шижоатдан кўп ишларга қодир кўринар эди. Кўзлари ўткир, жуссаси ҳашаматли. Тоғни урса талқон қилгудек паҳловон қоматли. Қарашлари қаттиқ, синовчан. Серзарда, золимлик одиллигига нисбатан кўпроқ туюлди унга. Агар кўнглига ёқсанг, дилига ўтириб хуш кўриб қолса, сени осмонларга кўтариши мумкин. Агар ёқмасанг, кўнглинга озор беришдан қайтмас” [1]. Фирдавсийнинг нигоҳи воситасида акс этган Маҳмуд Ғазнавий ички ва ташқи портретининг уйғун ифодасида қаҳрамон мураккаб характеридаги ўзига хослик ёрқин ифодасини топгандир.

Асарда Ҳиндистоннинг Каланжар вилояти қўрғони хўжайини Наида шундай тасвирланади: “Қўрғон хўжайини Наида хуштабиат, сулҳпарвар бир инсон чиқиб қолди. Кўринишидан баланд бўйли, бўйнига, қулоқ-

бурунларига турли тақинчоқлар тақиб олган. Кийиниши ҳам кишини хайратга соларди. Бир гапириб, ўн бор қуларди” [1]. Маҳмуд Ғазнавийнинг барча шартларига кўниб, шартномага муҳр босган рожа ҳиндларнинг одатига кўра вада ва вафонинг тимсоли сифатида кичик бармоғини кесиб тўрвага солиб Султон Маҳмудга топширади. Ёзувчи тарихни, ҳинд одатларини чуқур ўргангани, давр воқелигини ҳаққоний ва ҳаётий акс эттиришда бармоқ билан боғлиқ ушбу тасвир муҳим ўрин тутган.

Хулоса ва таклифлар. Мақсуд Қориевнинг “Ғазнавийлар” романи тарихимизнинг ҳали кенг ўрганилмаган X-XI асрларига бағишлангани билан аҳамиятлидир. Мақсуд Қориев ушбу романида олис тарих воқеаларини, тарихий шахсларни қайта жонлантиради. Асар таъсирчанлигини юзага чиқаришда унинг бадиий жиҳатларига катта эътибор бериб тасвир ҳаётийлиги ва ҳаққонийлигини таъминлайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Қориев М. Танланган асарлар. III жилд. Ғазнавийлар тарихий роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти, 2006.
2. Тўйчиев У. Ўзбек адабиётида бадиийлик мезонлари ва уларнинг маромлари. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2011. – Б.185.
3. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. V жилдлик. IV жилд. – Тошкент: Маънавият, 2006.
4. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. – Тошкент: Академнашр, 2010.
5. Қориев М. Ибн Сино. Тарихий роман. – Тошкент: “Шарқ” нашриёт-матбаа консернининг бош таҳририяти, 1995.

Матлуба МАХМУДОВА,
Қарши давлат университети магистранти
E-mail:matlubamahmudova@gmail.com

ҚарДУ, фил.ф.д. Б.Баҳриддинова тақризи асосида

THE GENESIS OF SOME EXPLANATORY MEANING OF KINSHIP

Annotation

As the Uzbek language is divided into the periods of the ancient Turkic language, the old Turkic language, the old Uzbek literary language, and the modern Uzbek literary language, the current grammar of the language has been systematized over the centuries. In addition to possessive and participle, which are the main parts of this section discussing the construction of sentences, determiner, complement and case, which are secondary parts, have found their expression in words as a result of the enrichment of the language lexicon. In particular, considerable work has been carried out in science on the study of demonstrative, qualifying and descriptive compounds taken as determiners with a common name. However, among these, explanatory compounds (explanatory-interpretation relation) are relatively unanalyzed areas. In particular, approaches (research) from the diachronic point of view regarding the analysis of these fragments have hardly been carried out. Therefore, the study of these fragments from the perspective of historical development is of great importance not only for linguistics, but also for mutual reference and valuable traditions of Uzbeks, and reveals aspects of their social life.

Key words: Turkish language, sentence construction, explanatory, explanatory relation.

ГЕНЕЗИС НЕКОТОРОГО ОБЪЯСНИТЕЛЬНОГО ЗНАЧЕНИЯ РОДСТВА

Аннотация

Поскольку узбекский язык делится на периоды древнетюркского языка, древнетюркского языка, древнеузбекского литературного языка и современного узбекского литературного языка, современная грамматика языка систематизировалась на протяжении веков. Помимо притяжательного и причастия, являющихся основными частями данного раздела, посвященного построению предложений, свое выражение в словах в результате обогащения лексики языка нашли определитель, дополнение и падеж, являющиеся второстепенными частями. В частности, в науке проведена значительная работа по изучению указательных, уточняющих и описательных соединений, принимаемых в качестве определителей с общим названием. Однако среди них объяснительные соединения (объяснительно-интерпретационное отношение) являются относительно неанализируемыми областями. В частности, практически не проводились подходы (исследования) с диахронической точки зрения к анализу этих фрагментов. Поэтому изучение этих фрагментов с точки зрения исторического развития имеет большое значение не только для языкознания, но и для взаимоотношения и ценностных традиций узбеков, раскрывает стороны их общественной жизни.

Ключевые слова: тюркский язык, построение предложения, объяснительная, объяснительная связь.

ҚАРИНДОШЛИК МАЪНОЛИ БАЪЗИ ИЗОҲЛОВЧИЛАР ГЕНЕЗЕСИ

Аннотация

Ўзбек тили қадимги туркий тил, эски туркий тил, эски ўзбек адабий тили ва ҳозирги ўзбек адабий тили даврларига бўлиниши ўлароқ, тилнинг ҳозирги грамматика қисми ҳам юзйилликлар давомида системалашиб борган. Гап қурилиши ҳақида баҳс юритувчи ушбу бўлимнинг асосий бўлақларидан бўлган эга ва кесим билан бир қаторда, иккинчи даражали бўлақлар бўлган аниқловчи, тўлдирувчи ва ҳол ҳам тил лексикасининг бойиб бориши натижасида ўз ифодасини сўзларда топиб борган. Жумладан, умумий ном билан аниқловчи сифатида олинадиган қараткиччи, сифатловчи ҳамда изоҳловчи бирикмаларнинг тадқиқи бўйича фанда сезиларли ишлар олиб борилган. Лекин, булардан изоҳловчи бирикмалар (изоҳловчи изоҳланмиш муносабати) нисбатан таҳлил этилмаган соҳалардандир. Айниқса, ушбу бўлақларнинг таҳлилига оид диахрон нуктаи назардан ёндашувлар (тадқиқотлар) деярли амалга оширилмаган. Демак, ушбу бўлақларни тарихий тараққиёт нуктаи назардан ўрганиш нафақат тилшунослик, балки ўзбекларнинг ўзаро муносабат, қадрий анъаналари учун ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, уларнинг ижтимоий ҳаёти томонларини ҳам очиб беради.

Калит сўзлар: Туркий тил, гап қурилиши, изоҳловчи, изоҳловчи муносабат.

Қириш. Жаҳон тилшунослигида турли тил бирикларининг инсониятнинг бир-бирига бўлган ўзаро муносабатини ёритишга қай даражада хизмат қилишини аниқлаш доимий ва муҳим масалалардан бири сифатида тадқиқ этилмоқда. Айниқса, муайян тилдаги ўзаро муносабат шакллари бўлган изоҳловчиларни ўрганиш орқали унинг эстетик оламини кашф этиш, шунингдек, ўз миллий тили ривожига ўрнини баҳолаш долзарб масалалардан ҳисобланади. Мустақиллик йилларида миллий ўзлгимизни англаш, аждодларимизнинг бой маънавий меросини ўрганиш, ўзбек тилининг қўлланмиш доирасини кенгайтиришга кенг эътибор берилди.

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантиришнинг 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегиясида давлат тилининг ҳаётимиздаги ўрнини ва таъсирини кучайтириш масалаларига алоҳида диққат қаратилди. Мазкур илмий изланиш Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016-йил 13-майдаги ПФ-4797-сон “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида”, 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Фармонлари, 2017-йил 17-февралдаги ПҚ-2789-сон “Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш,

бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”, 2017-йил 24-майдаги ПҚ-2995-сон “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорлари ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишга муайян даражада хизмат қилади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ўзбек тилшунослигининг кейинги даврларида, айниқса ўтган асрнинг 70-80 йилларидан бошлаб, синтаксисни ўзгача тадқиқ ва таҳлил этишга ўтилди. Унинг “мазмуний синтаксис” ва “назарий синтаксис” номлари остида тадқиқотлари юзага келиб, эълон қилина бошланди. Бу соҳада бир қатор номзодлик ва докторлик диссертациялари дунё юзини кўрди. Бу тадқиқотларда асосан гаплар мазмундан шаклга қараб тадқиқ қилинади. Унда гапнинг предикати муҳим аҳамият касб этади. Предикатга боғли холда гапдаги қолган мантикий бўлақлар таҳлили боради. Гапнинг мантикий бўлақлари ҳам гапнинг синтактик оўлақларига боғлилигича, семантик алоқадорлигини очиб берган холда, ўз тадқиқига эга бўлади [13]. Бу айниқса синтаксис бўлими, шунингдек гапнинг бўлақлари бўйича тадқиқотларда ўз аксини топди. Шулар юзасидан А.Нурмонов, Н. М. Махмудовлар илк илмий изланишлар олиб боришди.

Ундан ҳам олдинроқ синтаксис, гап бўлақлари бўйича йирик илмий ишларга А.Фитрат, А.Гудков, Ғ.Абдурахмонов, А.Ғуломов, М.Маматов, С.Махматқулов, М.Башманов, Ш.Ақрамя, С.Иноят, Ж.Омантураев Р.Абдусаматов, Х.Усмоновларнинг ишларини келтириш мумкин. Булардан А.Фитрат [13] ўзбек тили синтаксисининг илк тадқиқотчиларидандир. Улар илмий тадқиқотларида гап бўлақларининг семантик ва синтактик муносабатини тадқиқ этиб бериш мақсад қилиб олинган. Лекин ўзбек тили илмий синтаксисининг шаклланиши А.Ғуломов номи билан боғлиқдир. У ўзининг илк монографик тадқиқотини гап бўлақлари синтаксисининг муҳим масаласи бўлган аниқловчилар, шунингдек, изоҳловчилар тадқиқига бағишлади. Шунингдек, Р.А.Будагов Л.С.Бархударов каби хорижлик олимларнинг ишлари ҳам бевосита синтаксиснинг ушбу бўлимига қаратилган.

Тадқиқот методологияси. Илмий тадқиқот мавзусини ёритишда дифференциал-семантик, тавсифий, компонент таҳлил, статистик таҳлил, структур таҳлил методларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Маълумки, айрим отлар, шахс ёки нарсани бошқа бир ном бериш билан аниқлайдиган бўлакка изоҳловчи аниқловчи дейилади. Масалан, академик Наим Каримов, Али пистафуруш, яллачи қизлар каби. Изоҳловчи, аниқловчининг бир тури бўлиб, у шахс ёки нарсани бошқача ном билан аниқлайди. Аниқловчи сўз бирикмаларнинг изоҳловчи-изоҳланмиш турида изоҳловчи ва изоҳланмиш ўрнини алмаштириш маънога ҳам, сўз бирикмасидаги сўзлараро муносабатларга ҳам таъсир этмайди. Аёл ҳамшира бирикмасида аёл изоҳловчи-аниқловчи, ҳамшира изоҳланмиш-аниқланмиш бўлса, ҳамшира аёл бирикмасида, аксинча, ҳамшира – изоҳловчи, аёл эса изоҳланмишдир. Изоҳловчи ва изоҳланмиш умумий ва аниқ маънони билдирувчи турдош отдан иборат бўлса, аниқ маънони билдирувчи от изоҳланади, умумий маънони билдирувчи от изоҳланмиш бўлади. Ёзувда улар орасига чизиқча қўйилади: механик-ҳайдовчи. Газета, журнал, корхона, муасасса, ташкилот ва ҳоказоларнинг номини билдирган атокли отлар ҳам изоҳловчининг бир тури ҳисобланади. “Халқ сўзи” газетаси, “Темурнома” асари каби. Изоҳловчилар, кўпинча, от сўзлар билан ифодаланиб, шахснинг миллати, касб-кори, насл-насаби,

унвони, лақаби, ёши, қариндошлиги, жинси ва бошқа кўшимча белгиларини тавсифлайди. Буни қуйидагича ифодалаш мумкин: 1) унвон, амал: Қўмондан Раҳимов. директор Холиқов; 2) машғулот, касб: Ошпаз Шукур, гулчи Низом; 3) ёш, жинс, қариндошлик: Мавжуда хола, Собир амаки; 4) лақаб: Жалил совуқ, Жуман писмик; 5) тахаллус: Мусо Тошмуҳаммадўгли Ойбек.

Булардан қариндошлик номларининг таҳлилиха тарихий нуқтаи назардан ёндашиш ишининг аҳамиятини белгилайди. Жумладан, ҳозирги ўзбек тилида туғишган катта қиз фарзанд маъносини англатадиган опа сўзи [19] мавжуд бўлиб, ушбу сўз Тошкент шеvasида онага нисбатан ҳам ишлатилади. Гулнор она чин дилдан ҳаракат қилдиларки, натижа кўнгилдагидек яқун топди. Ушбу сўз илк марта қадимги туркий тилга оид асарларда тилга олиниб, “улуғ; аждод; йўлбошчи; ота, дада, бобо, она” маъноларида шахс ёки йирик мансаб номлари олдидан келган ва изоҳловчи вазифасини бажарган. Эски туркий тилда апа халқ орасида илмли, фаросатли, билимдон, донолиги билан танилган, ёши кекса давлат арбобларига тегишли лавозим номи – зоҳловчи ҳисобланган. Ушбу лексема кейинги даврлар туркий тилларида бир қанча ўзгача маъноларда тараққий этган. Шунингдек, ҳозирги тилимизда опоки, опок, абаки сўзлари борки, булардан абақининг таркибидаги аба сўзи апа сўзининг фонетик варианты ҳисобланади. Ҳалима опокимлар кеча бизникида меҳмон бўлдилар. Аҳмат абақимлар ҳеч кимнинг ёрдамисиз шаҳдам-шаҳдам қадамлар билан юриб кетдилар. апа ва аба сўзлари бир сўзнинг турли вариантлари сифатида соф туркий лексема ўларок, ўзи қўшилган қисмга улуғлик, юксак мартабалилик маъноларини юклаган.

опоки, абаки сўзларидаги гендер хосланишни ҳам кузатиш мумкин: опоки асосан аёлларга, абаки эса асосан эркакларга нисбатан қўлланади: Рустам абақим, Ҳалима опоким. Лекин ўзбек шеваларида аксинча ҳолатни ҳам кузатиш мумкин. Бу жараён эски туркий тилда ҳам кузатилган. Маҳмуд Кошғарийга кўра, ўғузлар онани аба (оба), қарлуқлар апа (опа), тупут (Тибет)лар эса отани аба дейишган. Тадқиқотчи Ж.Клаусон апа сўзини замонавий туркий тилларда “ота, дада, бобо, она, опа ва катта қиз қариндош” маъноларида ишлатилиши ва қадимги турк тилида апа сўзи “аждод”, ўғузчада аба сўзи “она” маъноларини англатишини ёзади [2]. Маҳмуд Кошғарий аба сўзини фарқлайди: 1. Аба – она (ўғузча), Қарлуқ туркманлари қаттиқ (п) билан апа дейдилар; 2. Аба – ота (тубутлар тилида). Бу араб тилининг изи бўлса керак. Чунки тубутлар Ямандан қочиб, турклар шаҳрига келиб, бола-чака қилиб қолган бир кишидан тарқаганлар. Улар Бану Собитнинг авлодларидир [10]. Туркча қариндошлик номлари орасида турли маъноларга эга бўлган апа сўзи унвон сифатида изоҳловчи вазифасини бажарган.

Айни ўзбек тилида Ризамат ота, Ислом ота бирикмаларининг таркибида фаол бўлган ота изоҳловчиси илк марта ата шаклида эски туркий тил манбаларида учрайди. Бошлиқ, раҳбар, етакчи, қахрамон маъноларидаги ата сўзи қадимги туркчада маъно томондан ушбу сўзга яқин бўлган ва юқори даражали унвонни англатган ара (аба) лексемаси билан тарихан бир сўздан шаклланган бўлиб, семантик ва функционал жиҳатдан жуда яқиндир. Сўз ўзбек тилининг изоҳли луғатида “раҳбар ва етакчи” маъноларида изоҳланади [19].

Ҳозирги ўзбек тилининг нофаол қатламида кўзга ташланадиган, Алп Жасурбек, Алпларнинг алпи Рустам каби бирикмалар таркибидаги алп изоҳловчиси тарихий асарларда қахрамон, жасоратли, жасур, катта, баходир маъноларида ишлатилган. алп сўзи қадимда қахрамонлик, жасорат, енгилмас, жисмонан бақувват каби тушунчаларни ўзига қамраган. алп сўзи ҳозирги ўзбек тилида деярли ўзгаришсиз мазмунда сақланган. Жумладан, алп

сўзи ЎТИЛда қадимги туркий халқларда икки қўшин ўртасидаги жанг бошланишидан олдин яккама-якка олишувда иштирок этувчи жангчи, шунингдек, ўзбек халқ достонларида ғайри-табиий куч-қуввати, мардлиги, жасорати ва ш.к. билан ажралиб турадиган қахрамон сифатида изоҳланган [19].

Ҳозирги ўзбек тилида асосан эркакларда мурожаатда истифода этиладиган оға лексемаси тарихий асарларда (XVIII-XIX асрларгача) асосан аёлларга нисбатан ишлатилган. Жумладан, Бобомурод оға, Матниёз оға сўзлари таркибидаги оға изоҳловчиси эски ўзбек адабий тилида юкори даражали хонимларга нисбатан қўлланилган. Масалан, Турмуш оға, Ўлжой Туркон оға (Амир Темурнинг завжаларидан) каби. Ушбу сўз асли қадим олтой тилларидаги ага ~ ака сўзларининг тараққий этган фонетик вариантларидир. Қолаверса, ушбу сўз классик корейс тилида ағаше – ағаше шаклида юкори даражали хонимларга мурожаатда ишлатилган. Маълумки, корейс ва япон тиллари Поливанов томонидан олтой тиллари оиласига киритилган. Ушбу сўзларнинг ишлатилиши эски ўзбек адабий тили билан бирга яқунланган.

Тилимизда асосан расмий услубда қўлланиладиган хоним изоҳловчиси ҳам борки, бу сўз ҳам бевосита оға каби олий насаб хотин-қизларга мурожаатда ишлатилади.

Масалан, Меркел хоним, Пикет хоним каби. Ушбу сўз гўёки ўзлашмадек кўринса-да, соф ўзбекча лексемадир. Ушбу сўзнинг келиб чиқиши қуйидагича асосланган. Хотинларни фалончи хоним ёки бегим деб аташ бор. Бу сўзлардаги -им қўшимчасини эгалик қўшимчаси деб тушуниш бор. У ҳолда нима учун эгалик қўшимчаси қўшилганда хон билан бек аёл кишига айланади, деган савол туғилиши табиийдир. Ваҳоланки, хоним ва бегим сўзларидаги -им қўшимчаси эгалик қўшимчаси эмас. Қадим туркий тилларда “она” маъносигадаги ума сўзи бўлган. Бегим ва хоним сўзлари таркибидаги -им ана шу ума сўзининг ихчамлашганидир. Демак, хоним “менинг хоним” эмас, “хон она” ва бегим “менинг бегим” эмас, “бег она” деган маънода экан [18].

Хулоса ва таклифлар. Инсонларнинг бир-бирига бўлган муносабатини, ҳурмати, эҳтироси, алоқдорлиги, кайфиятини ифодалаган изоҳловчилар ўзида табиат ва одамзод ўртасидаги боғлиқликни мужассамлаштирадиган бирликлардир. Жумладан, апа, опоқи, абақи, ота каби лексемалар ўзаро мурожаатда сўзловчи ва тингловчининг ўзаро акраболик муносабатини, ёшини, жинсини, жамиятда тутган ўрнини кўрсатиб бера оладиган макросемали тушунчалар маконидир. Бундай сўзларни диахрон аспектда тадқиқ қилиш уларнинг семантик-функционал жиҳатларини янада ойдинлаштиради.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзиёев Ш.нинг 2019 йил 21 октябрдаги “Ўзбек тилига давлат мақоми берилганлигининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросим”да сўзлаган нутқи.
2. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. – Oxford, 1972.
3. А.Фитрат. Ўзбек тили қоидалари тўғрисида бир тажриба. 2-китоб. Тошкент -Самарканд: Ўздавнашр. - 1930.
4. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – 166 б.
5. Абузалова М. Ўзбек тилида содда гапнинг энг кичик курилиш қолипи ва унинг нутқда воқеланиши. НД. Т., 1994.
6. Азизов О. Тилшуносликка кириш. Т., Ўқитувчи, 1996.
7. Академ. грамматика. II қисм. Т., Фан, 1966.
8. Бартольд В. В. Древнетюркские надписи и арабские источники // Сочинения, V. – М., 1968. – С. 284-311; Новые исследования об орхонских надписях // Сочинения. – М., 1968. – Том V. – С. 312–328.
9. Ғуломов А., Аскарлова М. Ҳозирги замон ўзбек тили. Синтаксис. Т., “Ўрта ва олий мактаб”, 1961.
10. Кошғарий Маҳмуд. Туркий сўзлар девони (Девону-луғотит-турк) / Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. М. Муталлибов. 3 томлик. – Т.: Фан, 1960–1963. I, 83-3; 79-19; 336-17; II, 32-23
11. Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили. Т., Университет, 2002.
12. Менглиев Б. Ўзбек тилининг структур синтаксиси. Қарши, “Насаф”, 2003.
13. М.Миртожиев. Гап бўлақларида семантиксинтактик номуносаблик. Тошкент. Университет. 2008. – Б. 7.
14. Неъматов Х. ва б. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. Т., “Университет”, 1999.
15. Раҳимова Д. Тилни ўрганишда лингвомаданий омилларнинг ўрни ва аҳамияти //Ўзбек тилшунослиги: тараққиёт тамойиллари, илмий муаммолар, истиқболдаги вазибалар. – Тошкент, 2013. – Б.145. – 164 б.
16. Раҳимов А.У. Ўзбек тилшунослиги тараққиётининг эмперик, назарий ва метаназарий босқичлари // Тилшуносликнинг долзарб масалалари. VI. – Тошкент: Akademnashr, 2012, – Б.69. – 272 б.
17. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Т.: Ёш гвардия, 1987.
18. Содиков А. ва б. Тилшуносликка кириш. Т., Ўқитувчи, 1981.
19. Ўзбек тилининг изоҳли луғати.– Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. II. – 671 б.

Сарвиноз НУРМАНОВА,
НавДПИ таянч докторанти
E-mail:nurmonova.sarvinoz@gmail.com

Доцент А.Р.Турсунов тақризи асосида

THE LINGUISTIC EMBODIMENT OF THE CONCEPT OF KINDNESS IN THE VERSES OF SIROJIDDIN SAYYID

Abstract

Studies of modern Uzbek linguistics today focus on the linguistic analysis of the artistic text with an emphasis on knowing on what forms and means the author's concept takes place - the thought process, the expression of social reality.

Concept is a field of study that develops as the core of modern linguistics. This field represents a process directly related to consciousness, the perception of a person, which manifests itself as a product of higher thinking. Many scholars have given their definitions to this concept. The scale of research in Uzbek linguistics is also increasing in this direction, which is considered relatively new.

Key words: Linguistic analysis of artistic text, concept, characteristic, concept of kindness, nation, homeland, family, folklore concepts, linguopsychology, linguoculturology.

ЯЗЫКОВОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ ПОНЯТИЯ ДОБРОТЫ В СТИХАХ СИРОЖИДДИНА САЙИДА

Аннотация

Исследования современного узбекского языкознания сегодняшнего дня сосредоточены на лингвистическом анализе художественного текста с акцентом на знание того, на каких формах и средствах происходит авторское понятие - мыслительный процесс, выражение социальной действительности.

Концепт - это область исследования, которая развивается как ядро современной лингвистики. Это область представляет процесс, непосредственно связанный с сознанием, восприятием человека, который проявляется как продукт высшего мышления. Многие ученые дали свои определения этому понятию. Масштабы исследований в узбекской лингвистике также увеличиваются в этом направлении, которое считается относительно новым.

Ключевые слова: Лингвистический анализ художественного текста, концепт, характеристика, концепт доброты, нация, родина, семья, фольклорные концепты, лингвопсихология, лингвокультурология.

СИРОЖИДДИН САЙИД ШЕЪРЛАРИДА МЕХР ЛИСОНИЙ МУЖАССАМЛАШУВИ

Аннотация

Бугунги кун замонавий ўзбек тилшунослиги тадқиқи бадий матн лисоний таҳлилида муаллиф концепти- тафаккур жараёни, ижтимоий воқелик ифодаси қандай шакл ва воситалар асосида кечишини билишга алоҳида эътибор қаратган.

Концепт замонавий тилшунослиқнинг ядроси сифатида такомиллашиб бораётган тадқиқот соҳасидир. У бевосита инсон онги, идроки билан боғлиқ бўлган жараён бўлиб, олий тафаккур маҳсули сифатида намоён бўлади. Бу тушунчага жуда кўплаб олимлар ўзларининг таърифларини беришган. Бирмунча янги ҳисобланган бу йўналиш бўйича ўзбек тилшунослигида ҳам тадқиқот ишлари кўлами ортмоқда.

Калит сўзлар: Бадий матн лисоний таҳлили, концепт, сифатлаш, меҳр концепти, миллат, ватан, оила, халқ тушунчалари, лингвопсихология, лингвокультурология.

Қириш. Тафаккур ва тадқиқот эркинлиги мустақилликнинг дастлабки йиллариданок лингвоэтика соҳасидаги тадқиқотларга қизиқишни кучайтирди. Ушбу соҳада олиб борилган тадқиқотларда бадий матнда поэтик хосланган ифодалар ва ҳатто терминларнинг услубий восита вазифасини бажара олиши илмий жиҳатдан асосланган.

Ўзбек тилшунослигида “концепт” тушунчаси ҳозирча етарлича тадқиқ этилмаган бўлса-да, бу йўналишда ўзбек олимлари: Ш. Сафаров, Н.Маҳмудов, Т. Мардиев, Э.Маматов, М. Раҳматова, Ў.Юсупов, Г. Хошимовларнинг тадқиқотларини алоҳида таъкидлаш ўринли.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Тилшунос Т.Мардиев фикрича: “Концептлар, одатда, инсон турмуш тарзи билан боғлиқ маълум тушунчаларни маҳсус қолипларга солиш, лисоний ва маданий мавжудлигини белгилашга қаратилди. Маълум бир концепт ҳар бир лингвомаданиятда ўзига хос шаклланишга эга саналади. Концептлар, ўз навбатида, сўз маъноларига нисбатан кенг талқин этиладиган, мураккаб типологик қурилмага эга.”[1]

Тадқиқотчи Ў.Қ. Юсуповга кўра: “ташқиқотчи ўқигани ҳақидаги бирор бир нарсани ўқигани ҳақидаги онгимиздаги билимлар мажмуаси, у ҳақидаги образлар ва унга бўлган ижобий, салбий, нейтрал муносабатлар, яъни баҳолашлардир. Концепт билан тушунчани айсибергга ўхшатиш мумкин. Агар концепт айсиберг бўлса, унинг сувдан чиқиб турган қисми тушунчадир”[2]. Демак, бирор сўзни концептуал таҳлилга тортишда, дастлаб, унинг лисонда пайдо бўлган воқеланиши тушунча деб қараладиган бўлса, чуқурроқ когнитив талқин қилинганда унинг янда кўпроқ мазмуни намоён бўлаверади. Концепт сўзни шунчаки аниқлаш маъносига қараб эмас, унинг борлиқда ифодаланадиган барча тушунчаларини, инсон идроки билан боғлиқ жиҳатларини, лингвомаданий кўринишларини когнитив талқинда таҳлил этиди.

Тадқиқот методологияси. Маълумки, концепт тафаккур бирлиги ва унинг асосида тушунча, образ ва лисоний маъно умумлашмаси ётади. Концептнинг шаклланиши индивидуал образ туғилишидан бошланиб, лисоний бирликнинг пайдо бўлиши билан тугайди.

Ўзбек тилшунослигида Сирожиддин Саййиднинг тилдан фойдаланиш маҳорати ва шеърларидаги меҳр концептининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида сўз

юритадиган бўлса, унинг ўзига хос услуби ва бадий тасвирий воситалардан усталик билан фойдаланганлигининг гувоҳ бўламиз. Шоирнинг “Дил фасли” тўпламидаги шеърларида меҳр концепти юксак маҳорат билан берилган. Жумладан, “Аёл манзумаси” шеърда:

Бу диёрда ору номус, шаъну шавкатдир аёл,
Меҳру шафкатдан яралган, меҳру шафкатдир аёл.
Умрингизнинг боғларига файз берган ҳам ўшал,
Билсангиз Ҳақдин мукофот ҳамда рағбатдир аёл.
Онажоним, Она юртим, давлатинг кам бўлмагай,
Токи сен борсан жаҳонда катта давлатдир аёл [3].
Мисралардаги таъриф ва таҳсин нафақат аёлга, балки онага, сингилга бўлган меҳрни акс эттирган. Байтлардаги “Бу диёрда ор-у номус”, “шаъну шавкат”, “меҳру шафкатдан яралган”, “Умрингизнинг боғларига файз берган”, “Ҳақдин мукофот”, “катта давлат” каби сифатлашлар меҳр концептини миллат, ватан, оила, халқ тушунчалари билан бирлаштириб, ўзбекона дунёқарашни янада ёрқин ифодасини бера олган.

“Тижоратчи дўстим Турсунбойга ҳазил манзума” шеърда ҳозирги кунда савдо - сотиқ билан шуғулланувчи ватандошларимизга мурожаат замирида ҳам меҳр концептининг одамгарчилик, ҳиммат тушунчалари билан боғлиқ равишда берилганини кузатиш мумкин:

Бирни ака, бирни эса жўра деб,
Баъзан пасткаш бир ноқасни гўра деб,
Яшайдурсан гоҳ ҳалво, гоҳ гўра еб,
Ўқинг бўлса, гоҳи камон-ёй бўлмас.

Мискин опа-сингилларга нажот бер,
Дўконлар қур, кўчаларга ҳаёт бер.
Энг аввал сен шоирларга закот бер,
Шоирларда гоҳ нон, гоҳи чой бўлмас.
Бу эл меҳри ўхшар қуёш, ойларга,
Фақирлари айлансинлар бойларга. [173]

“Маълумки, инсон тил ва моддий оламни бир хил услубда ҳамда бир хил йўналишда ўзлаштиради. Моддий дунё идроки айни пайтда идрок этилаётган предмет – ҳодисалар ҳақида тушунча туғилишини, кейинчалик ушбу тушунча ментал намуна – концепт сифатида шаклланиб, моддий ном олишини тақозо қилади. Бу хилдаги кўп босқичли лингвопсихик фаолиятнинг натижалари (натижа муваффақиятли ёки муваффақиятсиз бўлишидан қатъий назар) кечишида асосий ролни лисоний хотира ўйнайди”[4].

Шоирнинг “Тошкент оқшомига” шеърда турли миллат вакиллари фарзандларига бирдай меҳр улашган Маҳкам ота ва Меҳри аялар тимсолида меҳнатқашлик, одамлилик фазилатлари “оталик тафти”, “чизиклари оналар кафтин” каби бирикмаларда меҳр концепти билан уйғун ҳолда яққол бўй кўрсатган. Шоир меҳрнинг ўзинигина тасвирламасдан, китобхонда воқелик тўлиқ тасаввур уйғотиши учун қуйидаги тасвир усулини қўллайди :

Ҳали “Маҳаллада дув-дув гап” — ҳаёт,
Ўлмас Лутфихоним ая сиймоси.
Шундадир дилларга нур берган баёт,
Шундадир меҳрнинг асл кимёси.
Оддий темирчининг оталик тафти
Етгайдир дунёнинг болаларига.
Бунда чизиклари оналар кафтин
Уланган куёшнинг толаларига [23].

Таҳлил ва натижалар.“Тилшунос учун энг муҳими тафаккур бирлиги бўлган концептнинг тилда (аниқроғи нутқда) акс этишини таъминловчи структуралар, ҳаракатлар, коидаларни аниқлашдир. Бу вазифа яна тафаккур жараёни, ташқи дунё идроки ҳаракатлари қандай шаклда ва қайси воситалар қўлланишида кечишини билиш масаласига бориб

тақалади. Замонавий фалсафа ва тилшуносликда (айниқса, когнитологияда) ментал ва нутқий ҳаракатлар бир хил шаклда ижро этилиши, ўз навбатида, матн лисоний тафаккур фаолияти маҳсули бўлиши ахборот ғояси (яъни узатилиши ва қабул қилиниши) нуктаи назаридан изоҳланмоқда. Дарҳақиқат, ахборот барча тирик мавжудотлар ҳаётининг тағзамини (пойдевори)дир”.

Сирожиддин Саййид- Ватан меҳрини бетакрор мисраларда табиат ва борлиқ орқали уйғун тасвир этган шоир. Унинг шеърларида сўз маъноларининг семантик жилланишини кўрамиз. Масалан, “Ватан” шеърда “Қир устида ёнбошлаган бобом чайласи” – метафора, “Бизлар Ватан қурдик — мухташам, кўркам”-метонимия.

Таъкидлаш жоизки, ҳар қандай концепт бадий образга айланади, чунки муаллиф уни кўпқиррали қилиб яратади. Шоир шеърларида меҳр концепти қуйидаги мисраларда лирик образлар орқали акс эттирилган:

Дил пораси, кўз қораси сен ўзингдирсан,
Менинг кўнглим сен аслида, сен кўзимдирсан.
Томиримда томир ёйган илк сўзимдирсан,
Илк оғригим, илк ёмғирим, найсоним, Ватан.[101]
Эғалик қўшимчалари тасвирнинг таъсирли чиқишига хизмат қилган.

“Концептлар, одатда, инсон турмуш тарзи билан боғлиқ маълум тушунчаларни маҳсул қилишга солиш, лисоний ва маданий мавжудлигини белгилашга қаратилади. Маълум бир концепт ҳар бир лингвомаданиятда ўзига хос шаклланишга эга саналади. Концептлар, ўз навбатида, сўз маъноларига нисбатан кенг талқин этиладиган, мураккаб типологик қурилмага эга” [6].

Сирожиддин Саййиднинг “Бағишлов” шеърда туғилиб ўсган юртга нисбатан кучли меҳр ҳисси бир-бирига маъно жиҳатдан яқин сифатдош қурилмалар орқали тасвирланган ва таносиб санъатини юзага келтирган:

Қуёшу ой кеча-кундуз азал посбони бўлган юрт,
Гўзал Чўлпонларию ҳам гўзал осмони бўлган юрт,
Сен, эй, шаъни баланду ҳам баланд айвони бўлган юрт,

Тикилсам гар, севинчандир, кўзимдан кетмагай
намлар [104].

Қуйидаги бандда эса –лар кўплик қўшимчаси турли услубий вазифаларга эга бўлиб оҳангдошликнинг таъсир кучини янада оширганлигини кўришимиз мумкин:

Сени мен хасларингдан, сасларингдан ўрганиб ўсдим,

Чинорлардай сабоғинг, дарсларингдан ўрганиб ўсдим,

Бешиқдан мен сенинг ҳикматларингга бурканиб ўсдим,

Дилимда Яссавийлар, Термизийлар ёқдилар шамлар [104].

Шеърнинг учинчи бандида ишлатилган отлардаги эғалик, кўплик қўшимчалари ва феълнинг муносабат шакли қўшимчаларининг такрор ҳолда қўлланилиши меҳр сўзи ишлатилмаган бўлса ҳам кучли меҳр ҳиссини акс эттирган:

Азиз сингилларим янглиғ ниҳолинг, толларинг ўпсам,

Гулу гулшанлар ичра гул,гул ичра холларинг ўпсам,

Дилу дилбандларинг айтсам, асал ҳам болларинг ўпсам,

Менга шул анжуман басдир, на даркор ўзга ҳамдамлар.[104]

Ўзбекистон халқ шоири Сирожиддин Саййиднинг қайси шеърини олмайлик, унда меҳр концепти турли образлар орқали бўй кўрсатганини кўрамиз. Қуйидаги

шеърнинг ҳар бир мисраси меҳрга, муҳаббатга тўла қалбнинг самимий изҳорларидир.

Қуёш ҳам Меҳр ахир, оламда айлангайдир.
Меҳрсиз жойда умр мотамга айлангайдир.
Кўнглинг очсанг майса ҳам болангга айлангайдир.
Бошинг узра Ватанинг Онангга айлангайдир.
Бир кун бу полапонлар одамга айлангайдир.
Эл номин осмон этиб, оламга айлангайдир. [110]

Хулоса ва таклифлар. XXI аср ўзбек тилшунослиги соҳасида пайдо бўлаётган ва шаклланаётган янги йўналишларнинг мавжудлиги ушбу соҳадаги модер-

низацияланишнинг кескин суръатларда эканлигидан далолат беради. Ана шундай йўналишлардан бири бўлган когнитив тилшуносликнинг асосий тушунчаларидан бири бўлган концепт атамаси, дастлаб, рус тилшунослигида, сўнгра жаҳоннинг бошқа тилшунослик соҳаларига кириб борди.

Ўзбек тилшунослигида бу тушунча тадқиқи кўлами бугунги кунда жадал кенгаймоқда. Ўтган асрнинг 80-йилларида тилнинг концептуал табиатига бўлган талаб ва бу кўламда қилинган ишлар, назариялар бирмунча танқидга учраган бўлса, кейинги йилларда эса тадқиқот майдони кенгайиб концепт ва концептуал соҳага талаб ва қизиқиш қайта тикланди.

АДАБИЁТЛАР

1. Мардиев Т. “Бахт” концептининг лингвомаданий ва семантик талқини (инглиз ва ўзбек тиллари қиёсида)// “Хорижий филология: тил, адабиёт, таълим” (Илмий ахборотнома журнали). – Самарқанд:СамДЧТИ нашриёти, 2016, №10.Б.36-44.
2. Юсупов Ў.Қ- Маъно, тушунча, концепт ва лингвокультуре атамалари хусусида // Стилистика тилшуносликнинг замонавий йўналишларида: Илмий амалий конференция материаллари. – Тошкент, 2011. – Б. 49.
3. Сирожиддин Саййид. Дил фасли: Шеърлар— Т.: «Ўзбекистон» НМИУ.— 2007.—Б 145. (кейинги шеърлар учун тўплам бетлари кўрсатилди)
4. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. Сангзор нашриёти. Жиззах-2006. - Б. 27
5. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. Сангзор нашриёти. Жиззах-2006. - Б. 27
6. Мардиев Т. “Бахт “ концептининг лингвомаданий ва семантик талқини. “Хорижий филология: тил, адабиёт, таълим”(Илмий ахборотнома журнали) Самарқанд: СамДЧТИ нашриёти. 2016, № 10 –Б 36-44.

Зокир ПАРДАЕВ,

Ўзбекистон Миллий университети Тахририй-нашриёт бўлими бошлиғи, ф.ф.ф.д., PhD

ТДЎТАУ профессори Б.Каримов тақризи асосида

ЛИРИК ҚАҲРАМОН ХУСУСИДА

Аннотация

Мақолада ҳозирги замон поэтик тафаккуридаги рангинлик лирик қаҳрамон табиатидаги ўзгаришлар, унинг халққа яқинлиги, давр муаммолари хусусида сўз юритилади.

Калит сўзлар: давр, адабиёт, назария, шеърый асар, адабий тур, лирик қаҳрамон.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЛИРИЧЕСКОГО ГЕРОЯ

Аннотация

В статье говорится об изменениях характера колоритного лирического героя в современном поэтическом мышлении, его близости к народу, проблемах времени.

Ключевые слова: эпоха, литература, теория, поэтическое произведение, литературный тип, лирический герой.

CHARACTERISTIC OF THE LYRICAL HERO

Annotation

The article talks about the changes in the nature of the colorful lyrical hero in contemporary poetic thinking, his closeness to the people, and the problems of the time.

Key words: era, literature, theory, poetic work, literary type, lyrical hero.

Кириш. Ҳар бир давр адабиётининг, ҳар бир шоир табиатини акс эттирадиган энг муҳим адабий-назарий омилларида бири бу – шеърый асар тўқимасида ҳаракатланаётган лирик қаҳрамондир. Бошқа адабий турлардан фарқли ўлароқ лирик қаҳрамон табиатига ташхис қўйиш нисбатан қийин кечади. Чунки унинг ўзига хос индивидуал табиати, баъзан назарий қолипларга сиғавермайдиган хусусияти бор, албатта.

Асосий қисм. Лирик турнинг ўзига хослиги тўғрисида икки жилдлик “Адабиёт назарияси”да: “Лирика олами образ-кечинмалар воситасида ёритаркан, худди шунинг тақозоси билан чуқур ва ҳаяжонли ифодаларни ишга солади. Ифодаларнинг теран ва ҳаяжонли бўлиши лирика қиёфасини белгиловчи муҳим хусусиятлардандир”[1], дея таърифланади. Ҳақиқатан ҳам, шеърый “образ-кечинмалар воситаси”да олам ва инсонни, унинг қалбидаги туйғуларини кашф этади. Ҳаётда юз берадиган ҳар қандай воқеликни, инсон қалбида кечадиган бир лаҳзалик кечинма ва туйғуларни насрга нисбатан назмда ифодалаш бирмунча енгил кечади. Чунки лирика инсон ҳаётига тааллуқли воқеа-ҳодисаларни, қалб тугёнларини маълум мусикий оҳанг, ҳис, яъни оҳори тўқилмаган фикр билан сикик тарзда акс эттиради.

Профессор Б.Саримсоков лирик қаҳрамон билан юз берадиган лирик кечинма табиати борасида ёзади: “Ҳаётдаги характерли воқеа ва ҳодисалар ижодкорнинг диққат-этиборини тортиб, қалбу шуурига ўрнашиб олади, унга ором бермайди, унинг ҳаёти ва фаолиятидаги ўй суриш, мулоҳаза юритиш мувозанатини бузади. Санъаткорнинг қалбини забт этган, унинг оромини, хузур-ҳаловатини бузган руҳий ҳолат, лирик кечинма, деб айтилади”[2].

Лирик тургагина хос характерли жиҳатлар, лирик кечинма табиати хусусида адабиётшунос олимларнинг жуда муҳим фикр-мулоҳазалари, таъкид ва қайдлари мавжуд. Ҳозирги ўзбек шеърыйатида халқона пафосга эга лирик қаҳрамонни тадқиқ этиш натижасида ҳар бир шоир ижодида индивидуал рамзий қиёфа касб этган образлар мавжудлиги аён бўлди.

“Шоир шахсини ҳам муайян иқлимли давр ёки даврлар етилтиради. Шунга кўра унинг шеърыйати ўзи мансуб бўлган давр (ёки даврлар) руҳи билан тўйинган бўлади. “Бинобарин, шеър давр фарзанди ҳамдир”[3], деб ёзади филология фанлари номзоди Улуғбек Ҳамдамов. Олим айтганидек, маълум бир ижтимоий муҳитнинг махсули бўлган шеърыйат шу даврнинг ахлоқий-эстетик муаммолари, ютуқ ҳамда камчиликларини кўрсатувчи кўзгу вазифасини ўтайди. Адабиётшунос Я. Қосимов “Ўзбек шеърыйатида поэтик фикрнинг янгиланиши” мавзусидаги номзодлик ишида лирикада шоир шахси масаласига алоҳида эътибор қаратади ва унинг аҳамияти ҳақида тўхталиб, “лирик асарнинг эстетик қиммати биринчи галда унда ифодаланган ижодкор шахсиятининг оригиналиги, ёркинлиги, лирик “мен” муносабати, сезги ва таассуротларнинг қай даражада ўзига хослиги, бетакрорлиги билан белгиланади”[4], деган хулосага келади.

Шеърыйатнинг асосий борлиги ва бойлиги – ажиб туйғуларга теранроқ чулганган дил, кўнгил оламидир. Чунки шоир олами бошқалардан кўра бошқалардан фарқли ҳолатда идрок қилади, олам воқелигининг ҳеч ким кўрмаган жиҳатларини ботиний, ички нигоҳ билан кўради ва кузатади.

Бу фикрлардан маълум бўлиб турибдики, ижодкор – лирик қаҳрамон – шахс бу бир-бирига эгиз тушунчалардир. Бу тушунчалар узлуксиз равишда бир-бирини тўлдириб боради ва шу ерда эстетик идеал юзага келади. Бундай ҳолатни Ўзбекистон халқ шоири Сирожиддин Саййид ижодида ҳам кўришимиз мумкин. Шоир шеърыйатида соғинч ва меҳр, ватан ҳамда маданий кадриятларга содиқлик юксак пафосда намён бўлади. Айниқса, “Руҳим харитаси”, “Биродар”, “Тавалло”, “Тескарига окқан дарёлар”, “Соғинч таҳлили”, “Менсиз яшолмайди”, “Мезон кетди”, “Кўксимдаги зангорларим”, “Аламли дунёда”, “Ёлвориш”, “Ҳикмат” каби шеърлари ва “Тўполондарё билан хайрлашув” достонида шоирнинг ижодий-эстетик олами, эстетик идеали, лирик қаҳрамоннинг табиати, халқона пафоси акс этган. Бу шеърлардаги

нозик қочиримлар ҳазин армонлар билан бирлашиб ўқувчини хотира ва ҳаёллар соҳилига бошлаб кетади.

Киши кўнглида олам ва одам, ҳаёт ва йўқлик зиддиятлари тўқнашиб, янгича тафаккур тарзини дунёга келтиради.

Тўлқинлар чўққининг пойини ювди,
Гиёҳлар юз очди тармалар аро.
Қотган юракларнинг музикларида
Ўзинг қўлла энди мени, жон дарё.

Сирожиддин Саййиднинг лирик қаҳрамони доимо тавалло қилаётган, дунёнинг бенаво ўйинларидан озурланиб, Тангридан борлиқни безарар ва беғидир асрашини сўраётган қаҳрамондир. У тобора инкирозга ботаётган жамиятнинг маънавий дунёсини бу фожиали ҳалокатдан кутқаришга уринади.

Мақсадим зар, шонга ўраниш эмас,
Инсон камол топсин еру қўқ аро.
Йўлимда ястанган руҳий чўлларда
Ўзинг қўлла энди мени, жон дарё.

Шоир лирик қаҳрамони “Тез ёрдам машинасида” бўладими ёки ҳайқириб оқётган дарё бўйидами Одам ва Олам саодатини кумсайди. У “Она юртим омон бўлса, беармон кетсам бўлар”, “Жудолик дардидан оламни асра, Худойим сен аввал онамни асра” каби мисраларида ўзига хос овози, ижодий индивидуаллигини намоён этади, бу сатрлар шоир шеърятига яшовчанлик, халқчиллик, ҳаётийлик бағишлайди. Адабиёт, шеърят деб аталмиш бадий сўз санъатининг сеҳрли кучи ҳам аслида шу халқчилликдан иборатдир.

“Санъат теварагида ҳамиша икки мактаб ўртасида кураш борган. Бир мактаб санъатдан ҳаётни очиб беришни ва танқид қилишни талаб қилади, иккинчи мактаб эса фақат ёқимли гапларни тўқиб чиқаришни талаб қилади. Аммо кураш жараёнида қизишиб кетилганда иккала мактаб ҳам баъзан бир нарсани унутиб қўйишади – яъни санъат асарига айлантирадиган омил “ҳаётийлик” деб аталмиш сирли нарсдан иборат бўлади.

Хўш, ҳаётийликнинг санъат олдига қўядиган шарт-шароити қанақа? – дейди Жон Голсуорси. – Энг зарурларидан бири шуки, асарда унинг қисмлари билан яхлитлик ўртасида муайян нисбат бўлмоғи керак. Шунингдек, асарда санъаткорнинг индивидуаллиги ҳам сезилиб турмоғи керак. Фақат шу унсурларгина асарга оригиналлик бахш этади, унинг жонли чиқишига сабаб бўлади[5].”

Шулар билан бирга ҳақиқий шоирлар ўз миллатининг қалбига ўхшайдилар”,[6] – дейди Иброҳим Гафуров. Сирожиддин Саййид лирик қаҳрамони ҳам ўз миллати қалбининг таржимони, ҳассос куйчиси сифатида унга хос эзгу дардларни қуйлайди. Миллат табиатидаги ноёб туғма фазилатни дардли ва ёркин бўёқларда акс эттиради. Лирик қаҳрамон, дунёнинг ибтидою интихосини фақат момосининг тириклиги орқали тугал ва мукамал тасаввур қилади. Аммо, тақдири азал, ўлим ҳақ. Лирик қаҳрамон ўлимнинг моҳиятидан кўра, унинг сабаби, келажакдаги асоратлари ҳақида кўпроқ қуонади. Шу ўлим ҳодисаси баҳонасида ҳаётдаги ижтимоий иллатларни, кундалик турмушда қақиртиканакдек урчиб кетган адоват, меҳрсизлик ва тушунмовчиликларни бадий санъат объектига айлантиради.

Шўрлик момом. Бир умр гирён бўлди,
Гоҳи у ён, гоҳида бу ён бўлди:
Келинларни яраштира олмайин,
Бутун умр юрак-бағри кон бўлди.

Шоирнинг лирик қаҳрамони шу жудолик тимсолида ҳаётнинг, бир ўзбек аёлининг ҳаёти манзарасини, умрининг мазмун-моҳияти, бахти ва фожиясидан озорланади. Шу йўл билан у мақсадга эришмоқчи, хулоса чиқармоқчи, панду насихатбозлик, куруқ дидактика йўлидан бормоқчи эмас. У фақат ҳаётнинг манзараси, инсон умри моҳияти ҳақида ўйлапти. Ўйлаган, англаган, ҳис қилган, кўрганлари, оддийгина ўқинчлари ҳақида самимий тарзда сўйламоқчи. Аммо бу тасвирлар осон ҳазм бўладиган, тезда унутиладиган содда, жўн сатрлар эмас. Бу тасвирларнинг юки залворли, фикрлари қуйма, изтиробни оғир, юракни зирқиратадиган тасвирлардир.

Тоғаларим юрак қадлари сўроқ,
Кўнгиллари ёришмас ёкса чирок.
Кенжалари қирққа етмай қариган,
Ўртанчаси тўнғичидан қарирок.

“Ижодкор асарларидаги лирик қаҳрамоннинг ҳаётга муносабати, воқеа-ҳодисаларни ёклаши ёки инкор этиши, қандай нуқтаи назарларни илгари суриши, нималарга даъват этиши, юрак нидолари эстетик идеалидан баҳра олади. Зеро, ҳар бир шеърда илгари суриладиган фикр ижодкор онгида чархланиб, кўнглида эшилиб, қоғоз юзини кўради. Шу жиҳатдан лирик қаҳрамон ижодкор шахсиятининг “таржимони”дир”,[7] - дейди М.Ҳамидова.

Шоирнинг лирик қаҳрамони инсонни бошқарадиган энг катта куч, маънавий борлиқ сифатида кўнглини кўради ва ҳамиша унга суянади. Шоир, юқорида эътироф этилганидек, оламни бадий-эстетик идрок қилиш принциплари билан бошқа ижодкорлардан кўра фарқланиб туради ва у олам воқелигининг ҳеч ким кўрмаган жиҳатларини ботиний, ички нигоҳ билан кўради ва қузатади. Унинг шеърятига дард ва изтиробнинг изҳори билан бирга шарқ адабиётига хос бўлган юмор, киноя аралашиб кетади. Ушбу жиҳат эса шеърнинг таъсир кўламини ошириш билан биргаликда, ўқувчининг эстетик оламини бойитишга хизмат қилади. Шоирнинг лирикасида дил, кўнгил образлари кўпинча соғинч образи билан ёнма-ён келади ва бу икки образни омухталаштириб, уйғунлаштириб, яхлит поэтик манзаралар ярата олиш маҳорати билан замонавий шеърятимизнинг бошқа вакиллари билан фарқланиб туради.

“Лирик образ – бу эстетик аҳамиятли кечинмадир, унда автобиографик асос қандайдир муаллақ ҳолатда акс этади ва биз учун ушбу кечинмани маълум бир шоир кечиргани қанчалик муҳим бўлса, тасвир этилаётган, ифодаланаётган шароитда унинг қилинганлиги ҳам шунчалик аҳамиятлидир. Ўз маънавий оламини очётган шоир у ёки бу эстетик нормалардан келиб чиқади, шу сабабли у чизаётган кечинма умумлашади, ижтимоий характер касб этади”[8].

Истеъдодли шоир Сирожиддин Саййиднинг болалик, соғинч, ватан, ёшлик, муҳаббат, табиат, дўстлик мавзусидаги шеърларида инсон қалбида йўқолиб бораётган, аммо кўнглининг бурчи-бурчида, ич-ичида қатланиб ётадиган туйғуларни кўриниб туради.

Тескари оққан дарёлар қайтди,
Тоғларда йўқолган садолар қайтди.
Мени излаб кетган нидолар қайтди,
Болалик қайтмади, қайтмади.

Инсон ҳамиша бетакрор туйғулар оғушида яшайди. Туйғуларнинг ҳолати, ранги, шакли, завқи, эҳтироси, илохий кайфияти ҳар кимда ҳар хил бўлади. Одам шу тахлит шаклдаги туйғуларни умр бўйи бошидан кечиради. Энг қизиқарлиси шундаки, ҳеч қайси туйғу ёки кайфият Яратган томонидан қайтариб берилмайди. Шоир

мана шу бетакрор туйғу ва кайфиятни ушлаб, Эшқобил Шукур айтганидек, “лаҳзани ушлаб қола” олса, айнан шу туйғуни абадият саҳифаларига мангуликка муҳрлай олса, бу шоир шеърятини инсон калби оғриқларига нажот бера оладиган манба бўла олади. “Болалик” шеъриси Сирожиддин Саййид мана шундай туйғуларни ушлаб қолишга, шу туйғулар кайфиятидан яралган ҳазин сатрларни ўқувчи калбига муҳрлашга, боқий поэтик идеалга айлантиришга интилади.

Сомонлар янчилмай қолган куз пайти,
Адилар заъфарон алвидо айтди,
Мени олиб кетган подалар қайтди,
Болалик қайтмади, қайтмади.
Бу кўча, бу ховли, бу уй, бу тандир,
Бир кун сесканади, сассиз сиқтайдир,
Ўн йил ғойиб бўлган олапар қайтди,
Болалик қайтмади, қайтмади.

Адабиётшунос Дилмурод Қуроновиқнинг фикрича, шоир ва лирик қаҳрамон муносабатини асосга олган ҳолда лирик асарларни иккига ажратиш мумкин. Булар: автопсихологик ва ижровий лирика. Автопсихологик лирика деганда лирик қаҳрамон билан шоир шахсияти бир-бирига мос тушган, иккаласи бир-бирига яқин бўлган шеърлар тушунилади. Автопсихологик шеърларда шоир ўз калбига мурожаат қилади, ўз-ўзини ифодалайди.

Шоир Сирожиддин Саййиднинг лирикаси кўпинча автопсихологик характердаги лирикага тўғри келади. У

шеърятимизда мавжуд бўлган боқий идеаллар – болалик, соғинч, севги ва ҳоказо туйғулар тараннумида ўз кўнглидан ўтказаётганини, ўз калби оғриқларини самимий бадий ифода этади.

Қалдирғочлар қайтди, тойлар от бўлди,
Юртнинг тоғу тоши менга ёт бўлди,
“Ух” деганим менинг хотирот бўлди,
Болалик қайтмади. Қайтмади.

Шоир ижодида болалик ва болалик соғинчи шундай жозиб мисраларда шеърдан-шеърга кўчади. Ва бу мисраларда болаликнинг сирли-сехрли, мўъжизакор, ҳайратбахш тасаввурлари бор кўлами, ҳайрату ҳаяжонлари билан тасвирланади.

Шоирнинг ўз болалиги, ёшлиги, она юрти, ота-боболарига бўлган муносабати руҳида ҳам шу нарса сақланиб қолган. “Сирожиддин Саййид – дардли шоир, – деб таъкидлайди, профессор Нурбой Жабборов. – Унинг зоҳиран қувончли ҳолатларнинг гўзал поэтик ифодаси кўрингандек мисралари замирида ҳам элнинг, юртнинг ғамида яшаётган кўнгли изтироблари сирқиб туради. “Айвонлари нурга талош, кайвониси ою куёш” бўлган ватан ҳақида “кўзида ёш, юзида ёш” билан ёзишининг сабаби шунда”[9].

Хулоса ва таклифлар. Ҳозирги замон поэтик тафаккуридаги рангинлик лирик қаҳрамон табиатидаги ўзгаришлар, унинг халққа яқинлиги, давр муаммоларини ўз мазмунида ташиши билан ифодаланади.

АДАБИЁТЛАР

1. Адабиёт назарияси. 1-жилд. – Тошкент: Фан, 1979. - Б. 246.
2. Саримсоқов Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент: 2004. - Б. 85.
3. Ҳамдамов У. Бадий тафаккур тадрижи. – Т.: Янги аср авлоди, 2002. -Б.26.
4. Қосимов Я. Ўзбек шеърятини поэтик фикрнинг янгиланиш жараёни. Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент: 1993. - Б. 19.
5. Голсуорси Ж. Олти адибнинг ҳаётига чизгилар. Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. Озод Шарафиддинов таржималари. – Тошкент: Маънавият, 2010. -Б. 51.
6. Ғафуров И. Мангу латофат. – Тошкент: Шарқ НМАК, -Б.239.
7. Ҳамидова М. Ҳалима Худойбердиева лирикасининг бадий хусусиятлари. Филол. фан. номз. дисс ... – Тошкент: 2004. - Б. 17.
8. Краткая литературная энциклопедия. Том IV. – Москва: 1967. - С. 208.
9. Жабборов Н. Шеърят – рух озодлиги / Мустақиллик даври адабиёти. – Тошкент: Ғафур Ғулом НМИУ, 2006. - Б. 256.

Hulkar RASULOVA,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti magistranti
E-mail: hulkar_rasulova@mail.ru

Qarshi DU Maktabgacha ta'lim kafedrasida dotsenti, M. Muhammadiyeva taqrizi asosida

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF USING FOREIGN EDUCATIONAL EXPERIENCES IN THE DEVELOPMENT OF PRESCHOOL EDUCATION

Annotation

The article presents the regulations for improving pre-school education in the Republic of Uzbekistan and analyzed the practical experience of foreign countries such as UK and Japan.

Key words: Preschool education, especially pre-school education, foreign experience.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗАРУБЕЖНОГО ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ОПЫТА В РАЗВИТИИ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье проанализированы нормативные документы по совершенствованию системы дошкольного образования в Республике Узбекистан и практический опыт таких зарубежных стран как Великобритания и Япония.

Ключевые слова: Дошкольное образование, особенности системы дошкольного образования, зарубежный опыт.

MAKTABGACHA TA'LIM SOHASINI RIVOJLANTIRISHDA XORIJIIY TA'LIM TAJRIBALARIDAN FOYDALANISHNING NAZARIY METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya

Maqolada O'zbekiston Respublikasida maktabgacha ta'lim tizimini takomillashtirishga oid meyoriy hujjatlar hamda Buyuk Britaniya va Yaponiya kabi xorijiy mamlakatlarning amaliy tajribasi tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Maktabgacha ta'lim, maktabgacha ta'lim tizimining xususiyatlari, xorijiy tajriba.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasida ta'kidlaganidek, ta'limning yangi, zamonaviy usullarini joriy etish sohasidagi dolzarb vazifalarni amalga oshirish yoshlarimiz, jamiyatimiz va mamlakatimizning kelajagi uchun strategik ahamiyatga ega. Bunga ko'ra, birinchi vazifa – maktabgacha ta'lim sohasini rivojlantirish hisoblanadi. Ushbu vazifani bajarish borasida joriy yil mobaynida maktabgacha ta'limni uzluksiz ta'lim tizimining ajralmas, birlamchi bo'g'ini sifatida takomillashtirish bo'yicha davlatimiz rahbari tomonidan qator muhim hujjatlar qabul qilindi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, maktabgacha ta'lim muassasalari tarmog'ini kengaytirish, malakali pedagog kadrlar bilan ta'minlash, bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash darajasini tubdan yaxshilash, ta'lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarini tatbiq etish, bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 29-dekabrda "2017-2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2707-sonli qarori qabul qilindi. Shu qaror bilan tasdiqlangan "Maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha 2017-2021-yillarga mo'ljallangan dastur"ning asosiy maqsadli vazifalari va yo'nalishlari qatorida ilg'or xorijiy tajribani hisobga olgan holda bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirish sharoitlarini yaratish belgilangan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 9-sentabrda "Maktabgacha ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-

tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3261-sonli qarorida mavjud tizimli kamchiliklar, maktabgacha ta'lim sohasida davlat siyosatini to'liq amalga oshirishga to'sqinlik qilayotgan sabablar ko'rsatilgan. Qarorga ko'ra, Maktabgacha ta'lim tizimini tanqidiy o'rganish va yanada takomillashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqish bo'yicha komissiya tashkil etilib uning asosiy vazifalari qatorida quyidagilar belgilangan:

- maktabgacha yoshdagi bolalarni uyg'un rivojlantirish sohasidagi ilg'or xorijiy tajribani hisobga olgan holda, sifatli maktabgacha ta'limni tashkil etishda davlat talablarini qayta ko'rib chiqish;
- mavjud amaliyot va ilg'or xorijiy tajribani o'rganish holda, nodavlat maktabgacha ta'lim muassasalari faoliyatini litsenziyalashning soddalashtirilgan tartibini joriy etish, ularning tashkiliy-huquqiy shakllarini takomillashtirish bo'yicha takliflar tayyorlash.

O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligining faoliyatini samarali tashkil etishni ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentabrda "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-3305-sonli qarori qabul qilindi. Mazkur qarorda maktabgacha ta'lim tizimini isloh qilishdagi mavjud muammolarni bartaraf etish maqsadida qarorda keng ko'lamli tadbirlarni amalga oshirish ko'zda tutilgan, shu jumladan, pedagog va rahbar xodimlarning malakasini oshirish jarayonini samarali tashkil etish, bunda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalardan, xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribasidan foydalanish, ta'lim muassasalarini yuqori malakali, zamonaviy bilimga ega kadrlar bilan ta'minlash belgilangan.

Tadqiqot metodologiyasi. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi, uning hududiy bo'linmalarining asosiy vazifalari va faoliyati yo'nalishlari qatorida ilg'or xorijiy tajribani hisobga olgan holda maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish

belgilangan. Quyida bir nechta horijiy mamlakatlar tajribasi tahlil etilgan.

Buyuk Britaniyada maktabgacha ta'lim.

Buyuk Britaniya noyob madaniyat va an'analar davlati hisoblanadi. Ingliz ta'lim berish tizimi dunyodagi eng yaxshi tizimlardan biri bo'lib, Britaniya ta'lim dasturlari eng yuqori standartlarga mos keladi. Buyuk Britaniyada maktabgacha ta'lim berish kambag'al ishchi oilalar bolalariga ko'ngilli yordam berish harakatiga asoslangan holda vujudga kelgan. 1816-yilda Robert Owen Shotlandiyada o'z fabrikasi ishchilarining farzandlari uchun ilk bor bolalar bog'chasini ochgan. XX asrning boshlarida opa-singil Makmillanlarning tashabbusi bilan bir nechta bolalar bog'chalari ochilib, ularda, asosan, kam ta'minlangan oilalar farzandlarining salomatligi va yaxshi ovqatlanishlari uchun g'amxo'rlik ko'rsatilgan.

1988-yilda "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni kuchga kirib, unda nafaqat ta'lim standartlari, balki bolalarni maktabga qabul qilish vaqtida ruhiy rivojlanish darajasiga bazaviy baho berish ham belgilangan. 1996-yilda maktabgacha ta'lim tizimi haqidagi qonun qabul qilinganda keyingina Maktabgacha ta'lim ustuvor yo'nalish toifasiga tushgan. Uni qabul qilishdan asosiy maqsad bolalar bog'chalarida ta'lim berish sifatini yaxshilash, ta'lim standartlarini oshirish hamda erta ta'lim berishni moliyalashni oshirishdan iborat. Taklif qilingan tizim doirasida o'ziga xos o'quv rejasini o'rnatilib, uning bajarilishi maktabgacha ta'lim muassasasining davlat ta'lim tizimi talablariga javob berishi lozim. Maxsus ehtiyojlarga muhtoj va ingliz tili ularning ona tili bo'lmagan bolalarga alohida e'tibor berilgan.

Angliyadagi 3-4 yoshdagi bolalar uchun maktabgacha ta'lim Yevropada eng yaxshilardan biri deb tan olinganligiga qaramay, Buyuk Britaniyada o'tgan asrning 90-yillar boshiga kelib undan faqat 20 foizgina bolalar foydalanar edilar. 1997-yilga kelib Buyuk Britaniyada maktabgacha ta'limning birorta ham xususiy tizimi bo'lmagan bo'lsa-da, hozirga kelib ularning soni 20 tadan oshib ketdi.

Bolalar bog'chasi faqat davlat ro'yxatidan o'tgandan keyingina davlat tomonidan moliyalashtiriladi. Bolalar bog'chalarida inspeksiya mustaqil ekspertlar tomonidan o'tkazilib, natijalari ochiq axborot vositalarida e'lon qilinadi.

Shuni ham aytib o'tish lozimki, Buyuk Britaniyaning hamma yerida maktabgacha ta'lim muassasalarida bir xil ta'lim standartlari doirasida ish olib borilmaydi. Buyuk Britaniyada, odatda, ta'lim berish o'rganilayotgan predmet yoki o'qituvchiga emas, balki bolaga yo'naltiriladi. Bunday yondashuv ingliz ta'limi tarixiga asoslanib, uning rivojiga Russo, Frebel, Montessori ta'sir ko'rsatganlar. Ular bolaning individualligini rivojlantirish va mustaqilligini himoya qilishi kerak, deb hisoblaganlar. Maktabgacha tarbiyaning asosiy maqsadlari: har bir bolaning ehtiyoji va uning manfaatlarini qondirish, bolalar o'rtasidagi farqni hurmat qilish. Bunda bola o'qish uchun ichki intilishga ega, qiziquvchan va tabiatan serg'ayrat, deb taxmin qilinadi. O'qitish bolaning o'zi taklif qilgan o'yin davomida olib borilishi kerak. Ustozning asosiy vazifasi bolaga uqtirish yo'li bilan emas, balki o'yinni qo'llab turish, unga tadqiqot o'tkazish uchun turli materiallar taqdim etishdan iborat.

Ingliz bolalar bog'chalarining guruhlarida 25 nafardan ortmagan miqdorda bola tarbiyalanadi (tarbiyachilar va bolalar soni birga o'n nisbatda olinadi). Ingliz bolalar bog'chasida bolalar uzoq muddat mustaqil shug'ullanadilar, tarbiyachi esa ularni chetdan kuzatib boradi. Umumiy vaqtning faqat 15 foizi pedagog rahbarligida guruh ko'rinishda o'qitishga ajratiladi. Bunday o'qitish rivojlanish darajasi bir-biriga teng bolalardan tuzilgan kichik guruhlarda o'tkaziladi. Shu yo'l bilan maktabgacha yoshdagi bolalarning rivojlanishini inobatga olish qoidasi amalda qo'llaniladi. Deyarli hamma tarbiyachilar bolalarning ham rivojlanishi, ham ruhiy shakllanish darajasining diagnostikasi uchun mazmuniy-rolli o'yinlar,

rasm chizish va narsalar yasash usulidan foydalanish kerak, deb hisoblaydilar.

Qanday qilib tarbiyachi bo'lib ishlash mumkin? Bolalar bog'chasida ishlashga ruxsat olish uchun alohida tegishli tayyorgarlik qilish lozim. Bu tayyorgarlik yo uch yil asosiy va bir yil qo'shimcha o'qishdan yoki to'rt yil turli ta'lim tuzilmalarda tahsil olishdan iborat. Tarbiyachilarning atigi 20 foizi bakalavr maqomiga ega. Pedagog yordamchisi yoki enaga bo'lish uchun maxsus 15 soatlik tayyorlov dasturini o'qishlari kerak. Bunday o'qishni hozirgi kunda ko'payib borayotgan ta'lim assotsiatsiyalarida o'tash mumkin. Buyuk Britaniyadagi mutaxassislar tayyorlash tizimining afzalligi uning yuqori darajada amaliyotga qaratilganligidadir.

Buyuk Britaniyadagi maktabgacha ta'lim o'quv rejasida nafaqat umumiy ta'lim jarayoniga urg'u beriladi, balki boladagi o'qish va hisoblash kabi ko'nikmalarga alohida ahamiyat beriladi. Bunda 4-5 yoshdagi bolalar rivojlanishning olti yo'nalishidagi aniq ko'nikma va bilimlari belgilandi:

shaxsiyatlik;
ijtimoiy emotsional;
kommunikativ;
xabardorlik;
matematik;
jismonan;
ijodiy.

Maktabgacha yoshdagi bolalar ko'p o'ynashlari kerak, lekin adabiyot va matematikani bilish doirasidagi talablar o'ta yuqori, shu sababli o'yin uchun vaqt qolmaydi. Masalan, savodxonlik borasida gap ketganda besh yasharlik bolalar quyidagilarni bilishlari kerak:

- so'z boshi va oxiridagi tovushlarni aniqlash;
- tovush va harflarni ajrata bilish;
- alifbodagi hamma harflarni aytish;
- oddiy so'zlar va gapni o'qish;
- o'z ismini yozish;
- oddiy so'zlarni yozishda fonetika bilimlaridan foydalanish.

Bunday maqsadlar yuqori texnologiyali dasturlar yaratilishiga olib keladi.

Yaponiyada maktabgacha ta'lim.

Yaponiyada bolalarni tarbiyalash metodi to'g'risida quyidagi keng tarqalgan iborani keltirish mumkin: "Bola 5 yoshgacha – qirol, 5 yoshdan 15 yoshgacha – qul, 15 yoshdan keyin esa barcha bilan teng huquqli inson". Bu iboraning turli talqinlari boshqa millatlarda ham uchraydi. Bolaning hayoti bir necha davrlarga bo'linadi va bulardan birinchi davrida bola hammani o'ziga maftun etadi, uni asrab-avaylashadi, erkalashadi. Yoshi ulg'aygach bolada lazzatlanishdan tashqari o'zining harakatlari uchun mas'uliyat va qator majburiyatlar paydo bo'ladi. Ulg'ayishning ma'lum yoshiga yetgach kechagi bolakay bugun jamiyatning teng huquqli va teng maqomga ega a'zosiga aylanadi. Buning hammasi Yaponiyaning ta'lim tizimida ketma-ketlikda kuzatilib boriladi.

Ta'lim tizimining, shu jumladan, maktabgacha ta'limning rivojlanish tarixi uzoq o'tmishning Meydzi davriga borib taqaladi. Yaponiyada 1876-yilda boy xonadon farzandlari uchun birinchi bolalar bog'chasi ochilgan. Bolalar bog'chalarining ochilishidan maqsad bolalarning aqlan va jismonan rivojlanishiga yordam beradigan o'zaro munosabatda bo'lish muhitini yaratishdan iborat bo'lgan.

Albatta bola tarbiyasida onaning roli turlicha, lekin bolalarning o'z tengdoshlari, tarbiyachi bilan muloqoti, birga o'ynashi va birgalikda mehnat qilishi uy sharoitida erishib bo'lmaydigan natijalarga, ya'ni uning sog'lom va ijtimoiy rivojlanishiga imkoniyat beradi. Davlat darajasidagi maktabgacha tarbiya tizimi faqat 1961-yildan keyin keng tarqala boshladi. Bugungi kunga kelib, amalda har bir yapon bolasi bolalar bog'chasi yoki bolalarga qarash markaziga qatnaydi.

Bolalarga nisbatan mehribonlik va muhabbat yapon jamiyati uchun muhim jihatlardan biri bo'lib bunday muhabbatning asosiy hamda muhim manbai ayoldir. Yaqin davrlargacha yapon oilalarida ayollar o'z oilasini asrovchi, g'amxo'r xotin, mehribon ona bo'lib bolaga barkamol tarbiya berish uning vazifasi hisoblanar edi. So'nggi paytlarda vaziyat o'zgarib, yaponlar kech turmush qurib, ko'p ayollar ishlashni xohlayaptilar yoki ishlashga majburlar. Shunga qaramay yapon onalarining aksariyati bolalarni 3 yoshgacha uy sharoitida tarbiyalab, keyin ijtimoiylashish uchun bolalar bog'chalariga joylashtiradilar.

Yaponiyada maktabgacha ta'lim quyidagi muassasalarda amalga oshiriladi:

- bolalar yaslisi, bolalarga qarash markazlar;
- bolalar bog'chalari;
- nogironlar uchun maxsus muassasalar.

Maktabgacha ta'lim majburiy bo'lmasa-da, bolalar yaslilari va bog'chalari katta ehtiyojga ega hamda bolani bolalar bog'chasiga joylashtirish uchun avvalroq harakat qilish lozim. O'rtacha olganda bolalar bog'chasiga joylashtirish uchun 25000 bola navbatga turadi. Yaponiyada bolani bolalar bog'chasiga uch yoshdan yoki ko'pincha 4 yoshdan berish mumkin. Maktabgacha o'qitish muddati 3-yil davom etib so'ngra bola boshlang'ich maktabga qabul qilinadi.

Bolalar yaslisiga (bolaga qarash markazi) bolani uch oyligidan berish mumkin, lekin bunday holat yaponlar orasida kam uchraydi, chunki bunday yoshda bolani yasliga joylashtirish uchun onada juda jiddiy sabab bo'lishi kerak. Shuningdek, bunday ayol jamiyat tomonidan yaxshi ona deb baholanmaydi. Atrofdagilarning fikri esa yaponlar uchun muhim hisoblanadi.

Yaponiyada bolalar yaslisiga faqat ota-onasi ishlaydigan bolalar qabul qilinadi. Buning uchun munitsipalitetga ota-ona ish joyidan ma'lumotnoma va bolaga qarab turuvchi boshqa oila a'zosi yo'qligi haqida hujjatlar taqdim etishi kerak bo'ladi. Bolalar yaslilari bolalarga qarab turish faoliyati bilan shug'ullanadilar va u yerda ta'lim berish dasturlari nazarda tutilmaydi.

Bolani maktabgacha tarbiya muassasiga joylashtirish masalasini, qanday muassasa (davlatga qarashli yoki hususiy) bo'lishidan qat'iy nazar, munitsipalitet hal qiladi. Shahar hokimiyatiga murojaat qilgan ota-onalarga bolalar bog'chalari (yasli) qayerda joylashganligi ko'rsatilgan atlas beriladi. Bu atlasda u yerga boruvchi sxema, maktabgacha tarbiya muassasasidagi joylar soni ko'rsatilgan. Ota-onalar avvalroq bolalar bog'chasiga borishlari, tarbiyachilar bilan suhbatlashishlari va ularga yoqqan bog'chani tanlashlari mumkin, lekin hal qiluvchi natijani munitsipalitet belgilaydi va bo'sh o'rin bo'lsa ota-onalarga bolani bog'chaga (yasliga) borish uchun ruxsat beradi.

Bolani bog'chaga yilning barcha oyidan olib borish mumkin, lekin bo'sh o'rinlar soni 1-aprelga kelib ko'payadi, chunki shu paytda o'quv yili boshlanib bog'chalarni bitiruvchi bolalarning bir qismi boshlang'ich maktabga yo'l oladilar. Yaponiyaning maktabgacha tarbiya tizimiga quyidagi turdagi muassasalar kiradi:

- davlatga, munitsipalitetga, prefekturaga tegishli;
- xususiy.

Shuningdek, maktablar va institutlar qoshida ham bolalar bog'chalari mavjud. Ya'ni bolalar uchun bog'cha yoshidanoq uning kelajakdagi o'qish jarayoni belgilanadi. Bunday ixtisoslashtirilgan bolalar bog'cha tarbiyalanuvchisi kelajakda tegishli nufuzli maktabga keyinroq esa universitetga kirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Farzandining porloq kelajagini shakllantirishda ota-onalar maktabgacha va ta'lim muassasalarini tanlashga mantiqiy siyosat bilan yondashadilar. Bu jarayon bolani nufuzli bolalar bog'chasiga, keyin boshlang'ich, so'ngra eng yaxshi o'rta maktabga joylashtirish bilan boshlanadi va bola katta bo'lguncha davom etadi. Natijada bola munosib kasb egasi bo'lishi va shunga mos ish

haqi olishi uchun ota-otanasiz bola tug'ilishidan boshlab uning ta'lim olishiga katta mablag' sarflashlari kerak. Agar oila biror bir sabab bilan bolani bolalar bog'chasiga olib bormasa, unda onaning o'zi uni maktabga tayyorlash uchun hamma kerakli bilimni o'rgatishi lozim.

Yaponiyaning maktabgacha ta'lim tizimining 80 foizini xususiy bolalar bog'chalari va bolaga qarash markazlari tashkil etadi. Davlatga tegishli va xususiy bog'chalar o'rtasidagi farq katta emas. Ta'lim berish jarayonining tizimi va yondashish ikkala turdagi muassasalarda ham 2006-yilda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risidagi asosiy qonun"ga mos ravishda olib boriladi. Bunda bolaning xoh davlatga qarashli, xoh xususiy bog'chada tarbiyalanishi uchun to'lov puli ota-onaning daromadiga qarab belgilanadi, ya'ni oila daromadi qancha katta bo'lsa bog'cha puli ham shuncha katta bo'ladi. O'rtacha qilib hisoblanganda kam ta'minlanganlar uchun 100 AQSH dollaridan, badavlat oilalar uchun 500 dollargacha to'lov amalga oshiriladi. Yaslilarda (bolaga qarash markazlarida) yana bolaning yoshi ham hisobga olinadi, ya'ni bola qanchalik kichik bo'lsa, to'lov bahosi yuqori bo'ladi. Lekin baribir xususiy bog'chalarda to'lov narxi yuqoriroq hamda har oylik to'lovdan tashqari kirish to'lovini ham o'z ichiga oladi va bu esa 1000 AQSH dollarigacha borishi mumkin. Shular bilan birga hamma bog'chalar uchun majburiy bo'lgan forma uchun ham pul to'lash kerak bo'ladi. Har bir bolalar bog'chasi o'z formasiga ega bo'lib bunda bir xil shimchalar, yubkachalar, ko'ylakchalar, bosh kiyim va orqasiga osib yuriladigan xaltalar bo'lishi kerak. Formalarni kiyib yurish majburiy.

Yaponiyada maktabgacha ta'lim muassasasida guruhlardagi bolalarning soni ham turlicha bo'lib, 8 nafardan 40-50 nafargacha bo'lishi mumkin. Yaponiyada maktabgacha tarbiya muassasalarida ish soatlari turlicha. Masalan, davlat bog'chalari ikki xil ko'rinishda bo'ladi:

– to'liq ish kunidan iborat bog'cha bo'lib, uning tartibiga ko'ra bog'cha har kuni va shanba (yarim kun) kuni qo'shilgan tarzda ishlaydi. Bunday bog'chaga ota-onasi kuniga 4 soatdan ko'proq ishlaydigan bolalar qabul qilinadi. Bunday bog'chalarda ish vaqti ertalab soat 8 dan boshlanib, kechki soat beshgacha xohlagan vaqtda bolani olib ketish mumkin. Qo'shimcha to'lov evaziga bolaga kechki soat 7-gacha qarab turish mumkin;

– ikkinchi ko'rinishdagi bog'chalar, bu bolalarni yarim kunga qabul qiladigan bog'chalardir. Kutilmagan sharoitlarda, masalan, kuchli to'fon xavfi haqidagi ogohlantiruvdan so'ng ota-onalar bolalarni maktabgacha muassasadan olib ketishlari shart.

Bolalar yaslilarida tarbiyachilar kundalik daftar tutib unga bolaning kun davomidagi faoliyatini yozib boradi va ota-onalarga taqdim etadi. Masalan, bola qanday ovqatlanadi, qanday uxladi, o'zini qanday his qildi va hokazolar. Bolalarning tarbiyasi jarayoni pedagog va ota-onaning birgalikdagi hamkorligida amalga oshiriladi. Lekin shuni ham ta'kidlash lozim, bu jarayonda pedagog (tarbiyachi) boshlovchi tomon hisoblanadi. U esa, o'z navbatida, ota-onalarning bolalar tarbiyasida yo'l qo'ygan kamchilik hamda adashishlarini ko'rsatib berishi mumkin va ota-onalar buni nafaqat hisobga olishi, balki kelajakda undan qo'llanma sifatida foydalanishi zarur.

Maktabgacha tarbiya muassasasi pedagogik jamoalari tomonidan bolalarni tarbiyalash usuli bo'yicha ota-onalar o'qitib boriladi va muntazam ravishda ota-onalar majlislari o'tkaziladi. Bolalarning onalari odatda bir-birlari bilan tez-tez o'zaro suhbatlashib turadilar hamda turli masalalarni hal qiluvchi "onalari" qo'mitalari tuzadilar, shuningdek, bolalar muassasalarida o'tkazib turiladigan sport kunlari, kuzatuv va boshqa tadbirlar kunlarida qatnashib turadilar. Shunga qaramay, avvalambor, maktabgacha yoshdagi yapon bolalarining tarbiyasi uydan boshlanadi. Aynan ota-onalar o'z farzandlariga ma'lum axloq usullarini singdirib boradilar, o'z

xatti-harakatlari bilan bolalarga mehribon, xushmuomalali, rahmdil va mustaqil bo'lishni o'rgatadilar. Bola uchun onaning mehri juda yuqori darajada va onaning yaxshi munosabatini yo'qotish uning uchun oliy jazodan ham qo'rqinchli hol. Yapon oilalarida odatda bola hech qachon jazolanmaydi va unga "yo'q" deyilmaydi. Buning o'rniga oilada – bu harakatingdan ota, ona yoki yana biror kimsa ranjishi mumkin, degan ibora ishlatiladi. Shunga o'xshash, tarbiyalash maqsadida, bolaga bu ishing kimgadir yoqmaydi, deyish ham mumkin. Va bu "kimdir" yaponlarning butun hayoti davomida uning yonidaligini his ettiradi va yaponlar uchun jamoat fikri juda muhim hisoblanadi.

Tarbiyachi bolalarga o'zaro munosabatda bo'lishni o'rgatish va ijtimoiy rivojlantirish jarayonida alohida kichik guruhlar – "xan" tuzadi. Bu guruhlarda bolalar o'zaro fikr almashish va mustaqil bo'lish ko'nikmalarini o'rganishadi. Bolalarga guruhdagi boshqa qatnashchilarning fikriga quloq solib, ularning fikrlarini hisobga olgan holda o'z fikrini bildirishga o'rgatiladi. Bolalar o'z guruhlarida o'zlari qulayliklar va tartib yaratadilar, yig'ishtirib gullarni parvarish qiladilar hatto mustaqil ravishda o'zlariga ovqat ham tayyorlaydilar. Shu yo'l bilan bolalarni guruhlarda harakat qilishga o'rgatadilar.

Bolalarning o'rtasida kelishmovchiliklar yoki yoqalashlar paydo bo'lganda tarbiyachi darrov aralashib, o'rta tushmaydi, chunki bolaning o'zi kelishmovchilikni hal qila olishni o'rganishi kerak va bu unga kuchliroq bo'lishda yordam beradi. Yaponiyada maktabgacha tarbiya jarayonida tez-tez tarbiyachi va guruhlar o'zgartirib turiladi. Bu bolani bir xil odamlarga, bir xil sharoitga o'rganib qolmay jamiyatda yashashga o'rgatish uchun zarur. Bolalar maktabda yozishni, o'qishni o'rganadilar, lekin bolalar bog'chasiga qatnashdan asosiy maqsad bolani ijtimoiylashtirish hisoblanadi.

Yaponiyada maktabgacha tarbiya beshta yo'nalishni o'z ichiga qamrab olgan, bular:

- ijtimoiy munosabatlar;
- salomatlik, xavfsizlik;
- til;
- atrof-muhit;
- his-tuyg'ularini ifodalash.

Tahlil va natijalar. Yaponiyada maktabgacha tarbiya bolalarga oilada va jamoatda muomala qilishni, o'ziga ishonishni, yangi ko'nikmalarni egallashni o'rgatadi.

Yaponiyadagi maktabgacha tarbiya tamoyillari – sog'lom, mustaqil, har tamonlama rivojlangan, bilimga ega va o'z madaniyati hamda Vatanini sevuvchi jamiyat a'zosini yaratishga qaratilgan.

Bolalar bog'chalarida ta'lim dasturlari ham inobatga olingan, yozish va o'qishdan tashqari bolalarga qo'shiq aytish o'rgatiladi va sport musobaqalari o'tkazilib, muntazam sayrlarga olib chiqib turiladi. Bu tadbirlarning o'tkazilishidan maqsad – bolada hamjihatlik, jamoada yashash hislarini rivojlantirishdan iborat. Jamoa bilan muntazam ravishda bir kunlik sayrga chiqishdan maqsad bolani chidamlilikka o'rgatish va o'z atrofidagi hududni o'rganish. Yapon bolalari tabiatni juda sevadilar va chuqur his etadilar. Balkim aynan shuning uchun ham Yaponiyada turli daraxtlar, tabiat hodisalariga bag'ishlangan milliy bayram va festivallar ko'p bo'lsa kerak. Yoshlikdan go'zallikni sevishtirish va tabiatni his etishni o'rgatilgan yapon bolalari bu tuyg'ular bilan umrbod yashaydilar.

Xulosa va takliflar. Xulosa tariqasida aytish joizki, xorijiy mamlakatlarning maktabgacha ta'lim tizimlarini o'rganish, ularning ilg'or tajribasini tahlil etish va respublikamiz sharoitiga moslashtirish bo'yicha aniq chora-tadbirlarni ishlab chiqish mamlakatimiz maktabgacha ta'lim tizimini takomillashtirib zamonaviylashtirishga imkon yaratadi.

Bundan tashqari Yaponiya va O'zbekistonning maktabgacha ta'lim tizimini solishtirishdan shunday xulosaga keldikki, Yaponiyada bolalar bog'chalarida ota-onalarni tarbiyaga jalb qilish jarayoni o'ta yuqori darajada. Ertalab vaqti bolalarni bog'chaga tashlab ketib kechqurun olib ketadigan bizning ota-onalar uchun Yaponiya bolalar bog'chalaridagi tartibga ko'nikish juda qiyin, chunki u yerda bola tarbiyasida ota-onaning muntazam qatnashishi va faol ishtiroki talab qilinadi.

Bugungi kunda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, maktabgacha ta'lim muassasalari tarmog'ini kengaytirish, malakali pedagog kadrlar bilan ta'minlash, bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash darajasini yanada yaxshilash uchun xorijiy davlatlar ta'lim-tarbiya jarayonidagi zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarini o'rganish hamda ularni tatbiq etish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu orqali biz mamlakatimizda maktabgacha ta'lim tizimini yanada rivojlantirishga erishishimiz mumkin.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 29-dekabrda "2017-2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2707-sonli qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentabrda "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5198-sonli farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentabrda "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-3305-sonli qarori.
4. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. Mamlakatimizni 2016-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017-yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruza. – T.: O'zbekiston, 2017.
5. Fayzullayeva N. Jahon ta'lim tizimi. O'quv qo'llanma. TDIU. – T.: Iqtisodiyot, 2016.
6. Miraliyeva D. Jahon ta'lim tizimi. O'quv-uslubiy majmua. – T.: Iqtisodiyot, 2016.

Феруз САДУЛЛАЕВ,

Бухоро давлат университети катта ўқитувчиси

E-mail: feruz.sadullaev@mail.ru

ЎзДЖТУ доценти, PhD Б.Б. Тўраева тақризи асосида

ХЕНРИ ЖЕЙМС ИЖОДИДА ИНСОН РУҲИЯТИ ТАСВИРИНИНГ БАДИИЙ-ЭСТЕТИК ВАЗИФАЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада Хенри Жеймс ижоди, асарларининг ўзига хос жиҳатлари ҳамда мазкур ижод намуналарида инсон руҳияти тасвирининг бадиий-эстетик вазифалари, муаллиф ижоди, даврийлаштирилиши, ижодий босқичларда яратилган романларнинг услубий ўзига хосликлари, романларнинг вужудга келиши, тарихи, ёритилган мавзулар ва унда аёл қаҳрамонлар руҳий оламнинг бевосита ва билвосита тасвирланиши, қаҳрамонлар тасвирининг специфик хусусиятлари, Ҳ.Жеймснинг психологик таҳлил маҳорати сингари масалалар таҳлилга бағишланган.

Калит сўзлар: модернизм, реализм, Америка адабиёти, ёзувчи, онг оқими, роман, ички монолог, психологик манзара, психологик деталь, руҳият.

ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ ОПИСАНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ДУШИ В ТВОРЧЕСТВЕ ГЕНРИ ДЖЕЙМСА

Аннотация

В данной статье творчество Генри Джеймса, специфические стороны его произведений, а также художественно-эстетические задачи изображения человеческой психики в данных образцах творчества, авторское творчество и периодизация, стилистические особенности романов созданных в творческих этапах, затронутые темы и прямое отражение духовного мира женских персонажей и косвенное описание, специфические характеристики персонажей, мастерство психологического анализа автора обсуждается.

Ключевые слова: модернизм, реализм, Американская литература, поток сознания, роман, внутренний монолог, психологический пейзаж, психологическая деталь, душевный мир.

LITERARY AND AESTHETIC TASKS OF DESCRIBING THE HUMAN SOUL IN THE WORKS OF HENRY JAMES

Abstract

In this article, the works of Henry James, the specific aspects of his works, as well as the artistic and aesthetic tasks of depicting the human psyche in these samples of creativity, authorial creativity and periodization, stylistic features of novels created in creative stages, the topics covered and a direct reflection of the spiritual world of female characters and indirect description, specific characteristics of the characters, the mastery of the author's psychological analysis are discussed.

Key words: modernism, realism, American literature, stream of consciousness, novel, inner monologue, psychological landscape, psychological detail, inner world.

Кириш. Адабиёт сўз санъати сифатида бир неча асарлардан буён инсон қалбини ларзага солишда давом этаётгир. Мазкур дурдона намуналар адабий тараққиётнинг тарихида чуқур из қолдириб, кейинги авлод бошлаб беражак янги жанрлар вужудга келишида муҳим роль ўйнайди. Америка адабиётида XIX асрда бошланиб, хатто XX асрда ҳам бадиий адабиётда ўз аҳамиятини йўқотмаган реализм йўналиши ривожига салмоқли ҳисса қўшган ҳамда психологик реализмнинг тамал тошини қўйган ижодкорлардан бири Ҳ. Жеймсдир.

Ҳ. Жеймс XIX асрнинг сўнгги икки ўн йиллигида ҳамда XX асрнинг дастлабки декадасида “Daisy Miller” (1879), “The Portrait of a Lady” (1881), “The Bostonians” (1886), “The Ambassadors” (1903) сингари ҳикоя ва романларни яратган моҳир носирлардан бири сифатида АҚШ реалистик адабиётида ўзининг индивидуал услубини намоеён эта олган адибдир. Унинг исми отасининг шарафига қўйилган бўлиб, падари ўз даврининг етук ижтимоий фаоли ҳамда назариётчиси, маърузалари билан ҳукмрон жамиятда муқим ўрнига эгалига боис фарзанд тарбиясида алоҳида эътибор қаратади. Натижада оиланинг ҳар иккала фарзанди муваффақият эгалари бўлиб, ақаси психология соҳасида “онг оқими”нинг асосчиси У. Жеймс ва адабиёт намояндаси Ҳ.Жеймс АҚШ тарихида ўчмас из қолдиришди. Болалигидан китобсевар Хенри оилавий муҳит сабабли ўз даврининг энг пешқадам даргоҳлари ва устозларнинг таълими ҳамда тарбиясини

олади. Шунингдек, Европанинг Женева, Париж, Лондон каби машҳур пойтахтларига маълум муддат қилинган саёхатлар натижаси ўлароқ, йигитлар француз, немис, инглиз, испан сингари бир неча тилларда мулоқот қила оладиган бўлиб улғайишди. Гарчи ўн тўққиз ёшида Гарвард ҳуқуқшунослик мактабининг толиби бўлган бўлса ҳам, Хенрининг китобларга бўлган муҳаббати уни О.Бальзак, Н.Ҳосорн, И.Тургеневларнинг бадиий оламига анча ошно қилган эдики, талабалигининг иккинчи йилини якунламасданок ўзининг илк ҳикоясини аноним тарзда нашрдан чиқаради. Хусусан, даврнинг пешқадами У.Д.Ҳоуэлс билан дўстлашув унга ёзувчи сифатида муваффақиятга эришишида замин бўлди.

– **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.** Ҳ.Жеймс ижоди ҳаётлигида адабиётшунослар томонидан илиқ кутиб олинмади, аммо АҚШ адабиётида модернизм тараққиоти туфайли унинг асарлари инсон руҳиятига теран кириб бора олгани, психологик насрий асарларидаги ўзига хос ёндашуви билан адабиётшуносларнинг эътиборини тортди. Д.М.Скура муаллиф ижодида бағишлаб ёзилган илмий манбаларни яқиндан ўрганиб чиқгач, изланишларининг самараси ўлароқ маълумотнома қўлланма ишлаб чиқади. Китобининг муқаддимасида ёзувчининг ижоди хусусида фикрларини баён этар экан, 1960-1974 оралигида икки мингга яқин китоблар, мақола ҳамда диссертациялар ёзилганини қайд этади [10]. Якуний хулосаларини изоҳлаб, Ҳ.Жеймс асарларининг бадиияти,

жанрий хусусиятлари талқинининг теран илмий таҳлилини келтирган адабиётшунослар қаторига Л.Эдел, Д.Жефферсон, Ф.Дюпи, Б.МакЭлдерли, Д.Аббел, Г.Путт, Л.Пауэрс, О.Каржилл сингари атоқли мунаққидлар номини киритади. Табиийки, муаллиф ижодининг бу қадар тадқиқотлар предмети бўлганининг моҳияти нимада экани диққатимизни тортди. Ўрганишлар натижасида иждокорнинг роман ва қиссалари турли аспектда ҳамда ракурсада тадқиқи амалга оширилгани, аммо тизимли тадқиқот мавжуд эмаслигининг гувоҳи бўлдик. Шунинг учун мазкур параграфда биз айнан инсон руҳияти тасвирида Х.Жеймснинг индивидуал услуби, турли ижодий даврларда ёзилган романларининг бадий ўзига хосликлари, услубиятдаги умумийлик ҳамда фаркли жиҳатларни яхлит тарзда таҳлил қилишга ҳаракат қилдик.

– Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Х.Жеймс АҚШ адабиётида сермахсул ижод қилди, “The American”, “Washington Square” сингари ўндан ортиқ романлар, “Watch and Ward”, “Daisy Miller”, “Confidence”, “The Europeans” каби ўнга яқин қиссалар, “The Story of a Year”, “The Turn of the Screw”, “Covering End” каби юздан ортиқ хикоялари, “Portraits of Places”, “English Hours”, “Italian Hours”, “The American Scene” сингари ўндан зиёд саёхатномалари, “Notes on Novelists”, “The Question of our Speech”, “The Art of Fiction” каби кўплаб адабий мақолалари, “A Small Boy and Others”, “Notes of a Son and Brother” сарлавҳали автобиографияси, “Theatricals” пьесаси муаллифи сифатида ўчмас из қолдирди. Унинг романнавис сифатида ижоди уч босқичга бўлиб ўрганилади, аммо даврлаштиришда баҳсли фикрлар мавжуд, [8] аммо қуйида келтирилган романстик даврлаштириш энг мақбул вариант деган фикрдамиз. Улар ёзувчининг дастлабки ижодий даврида асосан кичик насрий жанрда асарлар яратгани; кейинчалик кўпроқ роман жанрида ижод қилиб, Европа ҳамда европаликлар тасвирига алоҳида эътибор қаратгани; асосий босқичда инсон руҳияти тасвирида изчилликка эришгани каби жиҳатлар устуворлигига кўра:

I. A Lengthy apprenticeship (Шогирдлик йиллари) – 1864-1881;

II. The Middle Years (Ўрта давр) – 1882-1899;

III. Major phase (Асосий босқич) – 1900-1916.

Х.Жеймс ижодининг дастлабки босқичида кўплаб хикоялар ва қиссалар ёзди, айнан улар катта эпик турда асарлар яратиши учун асос бўлиб хизмат қилди. Мазкур даврда унинг фақат иккита романи: “The American” ҳамда “Washington Square” вужудга келди.

“The American” (1877) ёзувчининг дастлабки романи ҳисобланиб, гарчи бадияти жиҳатидан бошқа ижод намуналарига караганда кучсизроқ туюлсада, мавзуй қамрови анча кенг асардир. Романда бош қаҳрамон Кристофер Ньюмен (Christopher Newman) орзусидаги ҳаётни истаб Парижга келгани ва у ерда кўрган-кечирганлари хикоя қилинади. Бош қаҳрамон исми-шарифи ҳамда сарлавҳани ўзидаёқ китобхон асар муаллифи нимага ишора қилаётганини англаб олиши мумкин. Носир америкаликлар ҳақида роман яратаётиб, китъани кашф қилинишига сабабчи инсон (Христофор Колумб) аслида мазкур маконда янги келган одам (new – янги, man – одам) эканига урғу бераётганини, ҳақиқатда роман қаҳрамони ҳам янги борган муҳитида жиддий вазиятларга дучор бўлишини тасвирлайди. Роман воқелини ифодалашда, жанрий хусусиятларига кўра камчиликлардан холи эмаслиги айтиб ўтилган [8]. Аммо диққатга сазовор жиҳати шундаки, адиб асарда инсоншунос сифатида ҳаёт фалсафасини илгари суради. Бош қаҳрамон оқил ва ҳалол инсон бўлгани сабабли ўз тақдирининг тутқунига айланади, аммо у ўз манфаати йўлида қасоскорлик ҳам қила олмайди, чунки табиатан Ньюмен бундай инсон эмас. Бундай инсонлар реал ҳаётда

ҳам, бадий оламда ҳам ўз инсоний принципларига қарши чиқмасликлари, инсоний фазилатларини сақлаб қолишлари асарда моҳирона ёритилади. Бу муаллифнинг дастлабки романий тажрибаси бўлиб, илк асаридеяқ қалб софлиги, унинг бебаҳо қиймати ҳақида етарли ҳаётий хулосаларга келганини намоеъи этади.

– **Таҳлил ва натижалар.** “Washington Square” (1880) Х.Жеймснинг давр муаммолари изчил ёритилган эътиборли романларидан бири бўлиб, муаллиф унда бойлик, манфаат ҳамда шухрат инсон ҳаётини барбод қила олишини тасвирлайди. Романнинг бадий хусусиятлари ҳақида Р.Э.Лонг, Д.Ж.Шнайдер, Э.Д.Либёрн, Р.Пойрер каби адабиётшунослар муҳим фикрлар билдиришиб, ундаги комиклик ҳисси билан йўғрилгани, ёзувчи бадий маҳорати, асардаги фожеавийлик ҳамда комикликнинг мувозанати, романда қўлланган рамзий деталлар ва персонажлар психологик ҳолати тавирида уларнинг роли, асарда инсонга мато сифатида муомала қилиниши, эркинлик ҳамда тутқунлик масалалари ифодаси, ота ва фарзанд муносабатлари, фарзандлик бурчини бажаришдаги мураккаб руҳий кечинмалар қаҳрамонлар тақдир мисолида таҳлили келтирилади.

Айниқса, психологик романда кўп учрайдиган параллел қаҳрамонлар тасвири Р.Э.Лонг мақоласида батафсил таҳлилга тортилади. Роман персонажлари – бош қаҳрамон, Кэтриннинг отаси Др.Слопер ва унга уйланмоқчи бўлган йигит Моррис Таунсэндларнинг руҳий тасвири параллеллик касб этади. Бир неча йиллар илгари меросхўр кизга уйланиб, оиласида ва касбида муваффақият, бойликка эришган Др.Слопер кизининг Моррис Таунсэндга турмушга чиқишига қарши чиқиб, кизини аёллик бахтидан жудо қилиб, бир умр ёлғиз ўтишига сабабчи бўлади. Адабиётшунос истақлари йўлида ҳар иккала эркак Кэтринга ўзларининг мулкларидек муносабатда бўлишларини, айнан қаҳрамонлар орасидаги нафрат ва зиддият улардаги умумийликни ифодалашини таъкидлайди [1]. Ҳар иккала персонаж ўзаро кечаётган муносабатларидан огоҳ, аммо бир-бирларига ён беришни иштамайди, ҳар иккаласи шахсий манфаати йўлида содда ва беғубор кизнинг ҳисларини оёқ ости қилишади.

Р.Э.Лонг параллел қаҳрамонлар тақдирини Вашингтон Сквердаги уй билан боғлайди. Биргина уй эгалари саёхатга кетганида хихматкор хоним марҳамати билан маълум муддат ҳашаматли хонадонда яшаган Моррис Таунсэнд тасвири унинг аслида қандай инсон эканига китобхонга қилинган бевосита ишорадир, десак хато бўлмайди. “He had his chair – a very easy one at the fireside in the back parlour (when the great mahogany sliding-doors, with silver knobs and hinges, which divided this apartment from its more formal neighbour, were closed), and he used to smoke cigars in the Doctor’s study, where he often spent an hour in turning over the curious collections of its absent proprietor. He thought Mrs. Penniman a goose, as we know; but he was no goose himself, and, as a young man of luxurious tastes and scanty resources, he found the house a perfect castle of indolence. It became for him a club with a single member” [12]. Ҳашаматли, мафтункор ҳамда қасрнамо мазкур уй Др.Слопернинг жамиятдаги мавқеи, қаҳрамоннинг ўзига нисбатан ижтимоий баҳоси, руҳий ўзлиги сифатида тасвирланади. Моррис Таунсэнднинг исми шарифи ҳам рамзий маънога эга. Шаҳарнинг чеккасида (town – шаҳар, end – охири, сўнг) бева опаси билан машаққатли турмуш кечираётган ёш йигитнинг орзулари бисёр, у яшаётган камсуқум хонадон ҳам унинг жамиятдаги ўрни, ижтимоий мавқеи рамзи бўлиб келган бўлса, Вашингтон Сквердаги дангилама уйга муносабати ва интилиши унинг истақлари, келажакини ифодаловчи рамздир. Мазкур уй тасвири романдаги воқеалар ривожидега устунлик қилади. Уй хўжайини ҳамда даъвогар

орасида роман воқеалари силсиласида тизгинсиз ҳам ташки, ҳам ички-руҳий тўқнашув боради. Уй манзараси орқали қахрамон руҳиятини тасвирлаш ёзувчи маҳоратининг ўзига хослигини белгилаб беради, мазкур психологик манзара персонажлар ички дунёсини англаш йўли маёқ вазифасини ўтайди.

Романда чин инсоний фазилатлар соҳибаси, бош қахрамон Кэтрин Слопер бўлиб, ундаги дил тугёнлари, руҳий кечинмалари ифодасига кўра, уни “The American” асаридagi бош қахрамон Кристофер Ньюменга ўхшатиш мумкин. Ҳар иккала асарда ҳам соф инсоний муҳаббат, ўзаро ҳурмат каби фазилатлар улуғланиб, бу ҳислатлар романлардаги протагонистларда мужассамланади. Ёзувчи ҳар иккала ижод намунасида бош қахрамонларини типиклаштиришга уринади, миллатдошларида мавжуд бўлишини жуда истаган чин инсоний хусусиятларни алқайди.

Ижодининг иккинчи даврида кўплаб романлар ёзилган бўлиб, улар “The Portrait of a Lady”, “The Bostonians”, “The Princess of Casamassima”, “The Tragic Muse”, “The Other House”, “The Spoils of Poynton”, “What Maisie Knew”, “The Awkward Age” асарларидир. Мазкур жанрда яратилган ижод намуналари дастлабки босқичда мавжуд романларга қараганда анча мукамалроқ бўлиб, адибнинг романнавис сифатида мавқеи мустаҳкамлангани кузатиш мумкин. Ҳ.Жеймс романларининг буюклигини уларнинг аҳамияти, кўлами, жозибаси, савияси белгилаб берди. Муаллиф асарларининг муҳимлигини воқеалар тасвиридаги ҳар бир деталга қаратилган жиддий эътибор, дақиқалардан аҳамиятли сонияни қамраб олиш, муносабатлардаги мураккабликлар

ҳамда ривоядаги теранлик таъминлайди. “The Portrait of a Lady” (1883), “The Bostonians” (1886), “The Princess of Casamassima” (1886), “The Tragic Muse” (1890) “The Other House” (1896), “The Spoils of Poynton” (1897), “What Maisie Knew” (1897), “The Awkward Age” (1899) романлари бир босқичга мансуб романлар бўлса ҳам, уларнинг бадиий хусусиятларида турфалик мавжуд.

“The Portrait of a Lady” романи Ҳ.Жеймснинг машҳур асарларидан бири бўлиб, мунаққидлар томонидан юксак баҳоланган ижод намунаси саналади. Асарда ёш америкалик аёл Изабел Арчернинг тақдир зарбаларини мардонавор қарши олиши тасвирланади. Ёзувчининг кўплаб ижод намуналари учун макон вазифасини Европа ўтагани боис, мазкур романда ҳам воқеалар Англия ва Италияда бўлиб ўтади. Ҳ.Жеймс романларини бирлаштириб турувчи хусусиятлардан бири шуки, бош қахрамонлардаги самийлик, соддалик ва ҳалоллик уларни реал инсонларга яқинлаштиради. Уларнинг барчасида заиф нуқталари мавжуд бўлиб, атрофидаги инсонлар ундан фойдаланишга уринишади, аммо улар асардаги шижоатлиликлари билан ўзликларига хиёнат қилишмайди. Адиб мазкур романида инсон идрокини теранроқ таҳлил қилишга, ундаги руҳий ҳолатни чуқурроқ ўрганишга, психологик вазиятларни изчилроқ баён қилишга ҳаракат қилади.

Ҳ.Жеймс ҳам романларида руҳий тасвирда ўзига хос йўлдан борди, унинг психологик тасвир услуби турли омиллarga таянган ҳолда намоён бўлади. Психологик тасвир эса бевосита ҳамда билвосита турларга бўлиниб, бир қатор компонентлардан таркиб топади.

Бевосита руҳий тасвир	Билвосита руҳий тасвир
<p>Онг оқими Ички монолог Муаллиф нутқи Ретроспекция Туш, хаёл, тасаввур</p>	<p>Ҳаракат Персонаж нутқи Мимика Табиат тасвири Образ Мотив Психологик деталь</p>

Мазкур жадвалда бевосита ҳамда билвосита руҳий тасвирга кирувчи компонентларни ажратиш олган ҳолда, кейинги таҳлилларимизда айнан “The Wings of the Dove” романида Ҳ.Жеймснинг руҳият тасвирида маҳорати хусусида тўхталиб ўтаемиз.

“The Wings of the Dove” романининг бош қахрамони Милли Тил типик америкалик қиз образи сифатида гавдалантирилади. Аслида Ҳ.Жеймс 1870-йилда сил касалидан вафот этган суюкли жияни Мэри (Минни) Тэмпл (Mary (“Minny”) Temple) хотирасини абадийлаштириш мақсадида бир неча романларида унинг образини яратади. “The Portrait of a Lady”да Изабел Арчер, “The Golden Bowl”да Мэгги Вервер тимсоллари бунга мисол бўла олади, аммо руҳий тасвир таҳлили мақсад қилинган мазкур романдаги Милли Тил образида прототипга

ўхшашлик мукаммаллашувга эришган. Романда бошидан охиригача бош қахрамон кўриниш бермайди, бироқ унинг барча қисмларда бошқа персонажларга таъсири, воқеалар ривожига устунлиги сезилиб туради.

Хулоса ва таклифлар. Ҳ.Жеймснинг психологик реализмининг натурализмдан фарқловчи жиҳати ҳам қахрамонларининг руҳий таҳлилида эришган изчиллигида бўлди. Унинг образлари натуралистик қахрамонлар сингари бечораҳол ёки жамиятнинг тазйиқига учраган жабрдийдалар эмас, улар давлатманд инсонлар, аммо муаллифнинг психологик таҳлили мазкур персонажлар мураккаб руҳий жараёндан азият чекишларини намоён этади. Руҳий тасвирнинг бевосита ҳамда билвосита усулларини моҳирона қўллаган адиб китобхонга йиллар ўтса ҳам залвори тўқилмайдиган ўғитларни етказа олди.

АДАБИЁТЛАР

1. Bloom, Harold. Henry James. - Broomall, PA: Chelsea House Publishers, 2002. - P.120.
2. Гинзбург Л. О психологической прозе. - Л.: Художественная литература, 1977. - С.448.
3. Edel L. The Modern Psychological novel. - N.Y.: Grosset & Dunlap, 1964. - P. 222.
4. Canby H.S. Turn West, Turn East: Mark Twain and Henry James. - Boston: Houghton Mifflin, 1951. - P. 273.
5. Critical Insights. Henry James. Edited by Hubbard T. - N.Y.: Grey House Publishing, 2016. - P.302.
6. Cuddon J.A. Dictionary of Literary Terms & Literary Theory. - E: Penguin Books, 1999. - P. 991.
7. Kennedy R.S. Thomas Wolfe: A Harvard Perspective. - USA.: Croissant, 1983. - P. 136.
8. McElderry, Bruce R., Jr. Henry James. - N.Y.: Twayne Publishers, 1965. - P.1965. - P.200.
9. Scotchie J. Thomas Wolfe Revisited. - USA.: Land of the Sky Books, 2001. - P.164.
10. Scura, Dorothy McInnis. Henry James, 1960-1974 : a reference guide. - Boston : G.K. Hall, 1979. - P.520.
11. Тўраева Б. Адабиёт назарияси. - Т.: Эффе́кт-Д, 2020. - Б.164.
12. <https://www.gutenberg.org/files/2870/2870-h/2870-h.htm>
13. <https://www.bartleby.com/311/42.html>

Xusniya TOSHPOLATOVA,
Termiz muhandislik texnologiya instituti assistent o'qituvchisi
E-mail: husniyatoshpolatova96@gmail.com
Farrux NORMAMATOV,
Termiz muhandislik texnologiya instituti assistent o'qituvchisi
E-mail: normamatovfk@gmail.com

TerDU dotsenti, f.f.n.R.Mustafoqulov taqrizi asosida

ADVERTISING SLOGANS AS TRANSLATION UNITS

Abstract

Today, translation studies in our country has become a phenomenon with its own stages of development and methods, to be more precise, it has become a field of activity. Many people think of translation as the process of converting a text from one language into another. But a perfect translation is created only when the text created in the original language is re-opened in the translated language with all its tones and charms. In the 21st century, which is considered the age of information, it is very difficult to imagine life without advertising, which covers every sphere of society. Translation of advertising texts and advertising slogans in accordance with the original is one of the important tasks faced by translators. This article talks about the process of translation, as well as the characteristics of advertising slogans as a translation unit, and analyzes various scientific studies in this regard.

Key words: Translation, translation studies, translation unit, translator, advertising, advertising slogan, adequate translation, translation methods.

РЕКЛАМНЫЕ СЛОГАНЫ КАК ЕДИНИЦА ПЕРЕВОДА

Аннотация

На сегодняшний день переводоведение в нашей стране стало явлением со своими этапами развития и методами, а точнее, стало сферой деятельности. Многие думают, что перевод — это процесс преобразования текста с одного языка на другой. Но совершенный перевод получается только тогда, когда текст, созданный на языке оригинала, вновь раскрывается на языке перевода со всеми его тонами и прелестями. В 21 веке, который считается веком информации, очень сложно представить жизнь без рекламы, которая охватывает все сферы жизни общества. Перевод рекламных текстов и рекламных слоганов в соответствии с оригиналом — одна из важных задач, стоящих перед переводчиками. В данной статье говорится о процессе перевода, а также о характеристиках рекламных слоганов как единицы перевода, а также анализируются различные научные исследования на этот счет.

Ключевые слова: Перевод, переводоведение, единица перевода, переводчик, реклама, рекламный слоган, адекватный перевод, приемы перевода.

REKLAMA SHIORLARI TARJIMA BIRLIGI SIFATIDA

Annotatsiya

Tarjimashunoslik bugungi kunda mamlakatimizda o'z rivojlanish va taraqqiyot bosqichlariga, metod va usullariga ega bo'lgan hodisaga, aniqroq aytganda faoliyatning bir sohasiga aylanib ulgurdi. Tarjima deganda ko'pchilikning ko'z oldiga bir tildagi matnning ikkinchi tilga o'girish jarayoni keladi, bir qarashda bu anchayin sodda va ko'p mehnat talab qilmaydigan yumushdek tuyuladi. Ammo mukammal tarjima aslyat tilida yaratilgan matn tarjima tilida o'zining bor ohang va jozibalari bilan qayta ko'z ochgandagina vujudga keladi. Axborot asri hisoblangan XXI asrda hayotni reklamasiz tasavvur qilish anchayin mushkul, u jamiyatning har bir sohasini keng qamrab olmoqda. Reklama matnlari va reklama shiorlarini aslyatga mos holda tarjima qilish esa tarjimonlar oldida turgan muhim vazifalardandir. Ushbu maqolada tarjima jarayoni, shu bilan birgalikda reklama shiorlarining tarjima birligi sifatidagi xususiyatlari haqida so'z yuritilib, bu boradagi turli ilmiy tadqiqotlar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Tarjima, tarjimashunoslik, tarjima birligi, tarjimon, reklama, reklama shiori, adekvat tarjima, tarjima usullari.

Kirish. Tarjima jarayoniga lingvistik nuqtai nazardan quyidagicha ta'rif beriladi: Insoniyat faoliyatining murakkab shakli bo'lmish tarjima — bir tilda yaratilgan nutqiy ifodani (matnning), uning shakl va mazmun birligini saqlagan holda, o'zga til vositalari asosida qayta yaratishdan iborat ijodiy jarayondir.

O'zbek tarjimashunoslik maktabining asoschilaridan biri bo'lgan olim Q.Musayevning ta'kidlashicha, tarjima — aslyatni qayta yaratish, qayta talqin etish san'atidir[1]. Tarjimoni san'at darajasiga olib chiqish uchun tarjimondan chuqur filologik bilim, keng mushohada yuritish qobiliyati, yuksak ijodkorlikdan tashqari bu tilda so'zlashuvchi xalqning madaniyati, urf-odatlarini, hayot tarzi haqida ham atroflicha ma'lumotga ega bo'lish talab etiladi. Zero, tarjimon, birinchi navbatda, matnning aslyat tilida to'la — to'kis idrok eta olishi, so'ngra uni o'z tilida ham shakllan, ham mazmunan qayta ifodalashi dardkor.

Tarjimon so'zining o'zi ham fors tilidan olinganda "tarzabon" — shirinsuxan, chiroyli so'zlovchi, chiroyli nutqqa ega kishi degan ma'noni anglatadi. Ko'p yillar davomida "tarjima" sharh, tafsir, bayon qilish, tushuntirish ma'nolarida ham qo'llanib kelingan[2]. E.Nida tarjimaga bag'ishlangan asarlarining birida shunday deydi: "Ko'pgina hollarda tarjimaga ijodiy yondashish portret chizish yoki mohirona musiqiy namoyishni ko'rsatishga o'xshaydi[3]". O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasida "tarjima" so'ziga shunday izoh berilgan: Tarjima — bir tildagi matnning boshqa tilda yaratishdan iborat adabiy ijod turi. Tarjima millatlararo mulqotning eng muhim ko'rinishi. Aslyat va qayta tiklangan matn xususiyatiga qarab badiiy tarjima, ilmiy tarjima va boshqa turlarga ajratiladi.

"Tarjimon muallif yaratgan badiiy — estetik voqelikni to'laligicha idrok etish uchun keng mushohada quvvatiga ega bo'lgani holda, matn tarkibidagi lisoniy vositalarning

mazmuniy va uslubiy-estetik jihatlarini to'g'ri anglashi, shu bilan birga muallif nazarda tutgan bosh g'oyani, uning niyat va maqsadlarini, ochiq-oydin ko'zga tashlanib turgan voqea-hodisalar tasviridan tashqari yana matn ortida turgan voqelikni, bir so'z bilan aytganda nafaqat lisoniy, balki g'ayrilisoniy omillarni ham to'la-to'kis tasavvur etishi zarur. Toki natija shunday bo'lsinki, asliyat o'z kitobxoniga qanday badiiy-estetik zavq baxsh etsa, uning tarjimasini ham asliyatda mutolaa qila olmaydigan kitobxoniga xuddi shunday taassurot in'om etsin[4]". Chunki tilda madaniy qadriyatlar o'z ifodasini topadi va ularni xalqqa yetkazib berishda til asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Til dunyoning manzarasini, xalqning o'ziga xosligini va milliy madaniyatini o'zida mujassam etadi[15]. Ushbu fikrlar asosan tarjimaning badiiy tarjima turi uchun talqin qilinsada, bugungi rivojlangan dunyoda tarjimaning bir qadar yangi yo'nalish va sohalari taraqqiy etganini hisobga olib, uni tarjimaning boshqa yo'nalishlari uchun ham tatbiq qilish mumkin. Binobarin, asliyat tilidagi matn to'la anglashdagi aniqlik muvaffaqiyatli tarjimaning asosiy kalitidir. Zero, tarjimon tilni emas, balki shu til vositasida ifodalangan matn tarjima qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Axborot asri hisoblangan XXI asrda hayotni reklamasiz tasavvur qilish anchayin mushkul, u jamiyatning har bir sohasini keng qamrab olmoqda. Reklama matnlari va reklama shiorlarini asliyatga mos holda tarjima qilish esa tarjimonlar oldida turgan muhim vazifalardir. Tovar va mahsulotlarni reklama qilish tarixi juda uzoq davrlarga borib taqalsada, bu sohada ilmiy izlanishlar olib borish 19-20 asrlarga kelib jadal rivojlana boshladi. Reklama to'g'risida asosiy olib borilgan tadqiqotlar ko'proq iqtisodiyot va marketing nuqtayi nazaridan o'rganilgan. Mazkur mavzu xorijlik olimlardan I. A. Golman[6], R. Batra[7], Karter Garri[8], F. Kotler[9] larning asarlarida atroflicha tahlil etilgan.

O'zbekistonlik olimlardan M. Rashidova[10], L. Karimova[11], A. Azlarova[12], D. Azimov[13]larning ilmiy izlanishlarida bozor iqtisodiyoti sharoitida reklama faoliyatining ayrim masalalari tadqiq etilgan. Ammo barchamizga ma'lumki, har qanday reklama axborotni ifodalash uchun xizmat qiladi. Demak, har qanday reklamaning birlamchi va asosiy elementi bu tildir. Shuning uchun ham so'nggi yillarda reklama matnlari bilan asosan tilshunoslar shug'ullanmoqdalar. Bu jihatdan jahon tilshunoslaridan G. Leech[14], A. Goddard[15], G. Rumsiene[16], B. Mueller[17], J. Munday[18], M. Guidere[19] larning asarlari reklama matnlari sohasidagi ilmiy izlanishlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Tahlil va natija. O'zbek tilshunosligi uchun bu anchayin yangi tadqiqot yo'nalishi bo'lib, tilshunoslar oldida turgan muhim vazifalardan biri xalqaro brendlar va import mahsulotlari reklama matnlari tarjimasining o'ziga xos xususiyatlari va muammolarini tadqiq qilishdir.

Reklama bajaradigan asosiy vazifalardan biri bu uning kommunikatsiya vositasi ekanligidir. Chunki reklama matni tovar haqidagi asosiy g'oyani beribgina qolmasdan, balki bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilinganda ushbu tilda mavjud qadriyat va an'analar, ijtimoiy xulq normalari va madaniy konseptlar haqida ham axborot beradi. Christelle[20]ning fikriga ko'ra, reklamaning muvaffaqiyatli bo'lishi uning sifatli tarjima qilinganligiga bog'liqdir. M. de Mooij[21]ning ta'kidlashicha, reklama matnini tarjima qilish bu shunchaki masalaning boshlanishi, yuzaki ko'rinishi. Siz ko'radiganingiz faqat so'zlar, ammo bu so'zlar orqasida bir madaniyatdan boshqa bir madaniyatga yetkazilishi lozim bo'lgan muayyan ma'no-mazmun mujassam (Translating advertising copy is like painting the tip of an iceberg. What you see are the words, but there is a lot behind the words that must be understood to transfer advertising from one culture to another). Shu sababli ham jahon tilshunosligida reklama matnlari va sloganlari tarjimasiga tarjimashunoslikning alohida bir sohasi sifatida

qaralib bu yo'nalishda qator ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, L. Dan[22] o'zining ilmiy tadqiqotida reklama, uning mohiyati hamda reklama shiorlarini tarjima qilishdagi usullar xususida to'xtalib o'tgan. Uning fikriga ko'ra, reklama bu biror mahsulot yoki tovarni sotish emas, reklamaning o'zi ham bir tovar va bu tovarga bo'lgan ehtiyoj yildan yilga o'sib bormoqda. U reklama shiorlarini lingvistik jihatdan tahlil qilgan holda, quyidagicha xulosaga keladi: Har bir slogan ta'sirli va samarali bo'lishi uchun, oson, qisqa va so'zlashuv uslubiga xos, strukturaviy jihatdan odatda buyruq va so'roq gaplar yoki egasiz gap bo'lishi lozim. Sloganlarda ifodalangan ma'no mahsulotning qulayligi va qiyofasini tasvirlashi (Nokia—Connecting people), mahsulotdan foydalanishga da'vat qilishi (Pepsi—Have a Pepsi day!) yoki mahsulotning ramziy tasvirini yaratishi (Bounty — A taste of paradise) mumkin. Bu holatlarni o'zbek tilida yaratilgan reklama shiorlari misolida ham ko'rish mumkin. "Sog'lom tishlar — yorqin tabassum" (Orbit), "Musaffo hayot" (Nestle), "Ifoda — birgalikda yetishtiramiz" (Ifoda) va boshq. Sloganlarda xaridorning diqqatini jalb qilish, uning mahsulot yoki xizmatga bo'lgan qiziqishini oshirish uchun ko'p hollarda obrazli tildan foydalaniladi. Bu esa o'z navbatida sloganlarni bir necha xil talqin qilishga imkon beruvchi ko'p ma'nolilik hodisasini yaratishga yordam beradi. Vizental[23] polisemiya va omonimiya hodisasini "leksik ko'p ma'nolilik", grammatik jihatdan yaratilgan ko'p ma'nolilikni esa "sintaktik ko'p ma'nolilik" deb ataydi. Dan reklama beruvchining asosiy maqsadi ommaning diqqatini jalb qilish, jamoatchilikni yanada ko'proq sotib olishga undash, shu bilan birgalikda shiorni yodda qolishga oson qilib yaratishdir.

Filologiya fanlari nomzodi K. Sh. Vladimirovna[24] "Reklama shiori ingliz reklama matnlarining maxsus janri sifatida" nomli tadqiqotida reklama shiorlarining turlari, ularning lingvistik va ekstralingvistik xususiyatlari qatorida uning pragmatik va paralingvistik jihatlarini tahlil etgan. Uning fikricha, zamonaviy reklama jamiyatning ilmiy va texnologik taraqqiyotining mahsuli sifatida, bir qator vazifalarni bajaradi va ko'plab olimlar e'tiborini o'ziga jalb qila oladi. Reklama shiorining xususiyatlari uning pragmatik va semiotik jihatlarida o'z ifodasini topadi. Darhaqiqat, shiorlarning o'ziga xos mazmuni (yangiliklarning mavjudligi, ta'sir qiluvchanligi) va shakli (ishlatiladigan so'zlarning soni, firma nomining mavjudligi yoki yo'qligi, leksik, sintaktik va grafik xarakteristikasi) ularning maxsus bir janr ekanligini isbotlaydi. Reklama shiorining lingvistik jihatdan asosiy xususiyati — bu uning maksimum axborotni minimum so'zlar bilan ifoda qilishidir. Bu esa reklama shiorlarining giper qisqartirishga moyilligini ko'rsatadi ya'ni shiorlar ifodada ko'pida uchta so'zda ishonirish funksiyasini bajarishga qodir bo'ladi.

Shi Xuedong[25] ingliz reklama shiorlarining xitoy tiliga tarjimasini xususiyatlarini lingvistik jihatdan tahlil qilib, reklama shiorlarining ahamiyati va o'ziga xosliklariga to'xtaladi hamda ularning 4 aspektidagi xususiyatlarini o'rganadi: 1) Lingvistik xususiyatlar yangi so'z yasash misolida. 2) Gap tarkibining o'ziga xosliklari. 3) Ijtimoiy va psixologik xususiyatlar. 4) Ritorik xususiyatlar. Bundan tashqari u tarjima jarayonida tarjimon e'tiborga olishi kerak bo'lgan jihat bu turli dunyoqarash va estetik didga ega, turli xil ijtimoiy atrof-muhit va psixologik olamda yashovchi insonlarga reklama shiorlari asliyatida ifodalangan tag ma'noni yetkazib bera olishdir, deb ta'kidlaydi. Ingliz reklama shiorlarini xitoy tiliga tarjima qilishda quyidagi usullar va tamoyillar mavjud ekanligini ko'rsatib o'tadi:

So'zma-so'z tarjima (literal translation)

Qisqartirish (condensation approach)

Ommabop qoliplarga taqlid qilish (imitating the Common structure)

Uslubiy bo'yoqdor tildan foydalanish (using rhetorical language)

Tarjima qilinayotgan tilda gaplashuvchi xalqning madaniyatini hisobga olish.

Marieke De Mooij[26] o'z ilmiy izlanishlarida reklama matnlarini tarjima qilish masalasiga alohida e'tibor qaratib, bunda madaniyatning, iste'molchilar ehtiyojlari va xarakterining ta'siri haqida so'z yuritadi. Uning ta'kidlashicha, madaniyat tarixdan ajralgan holda mavjud bo'lmaydi. Madaniyat uzoq davr mobaynida ma'lum bir geografik hududda birgalikda yashagan bir tilda gaplashuvchi shaxslarning qarashlari, munosabatlari va qadriyatlarini o'z ichida jamlaydi. Til, vaqt va makon bularning hammasi madaniyatni ta'riflashga yordam beradi.

V. S. Shilova[27] o'z magistrlik ishida ingliz va o'zbek tillaridagi kosmetika tovarlari reklamasini sloganlarining kognitiv tahlili bilan shug'ullangan. Bunda kognitiv tilshunoslikda reklama va reklama sloganlarining mohiyati, reklama sloganlarini tarjima qilish va moslashtirish jarayoni yoritilgan. Shuningdek, ishda u gender kategoriyasiga ham to'xtalib, parfumeriya va kosmetika tovarlari shiorlarining erkaklar va ayollar uchun mo'ljallangan turlarida mavjud konseptlar ustida tahlil olib bordi.

A. Komljenovich[28]ning fikriga ko'ra, bugungi kunda hayotimizni reklama va sloganlarsiz tasavvur etish mushkul. U o'zining "Reklama va sloganlarni tarjima qilish qiyinchiliklari" nomli magistrlik dissertatsiyasida turli mahsulot va xizmatlar reklama shiorlaridan 44 tasining ingliz tilidan kroat tiliga tarjimasini misolida yuzaga keladigan qiyinchiliklarni ko'rsatib berishga uringan. Bu jarayonda u so'zma so'z tarjima, qisqartirish, kengaytirish, tashlab ketish, to'ldirish, madaniy jihatdan moslashtirish, o'zlashma so'zlardan foydalanish, kalkalash, parafraza qilish kabi usullardan foydalanish mumkinligini ko'rsatib o'tadi. U izlanishlari natijasida sloganlar tarjimasida eng ko'p so'zma so'z tarjimadan foydalanilganligini, shuningdek parafraza va to'ldirish usullari qo'llanilganligi haqida xulosa beradi. Ba'zi reklama shiorlari iste'molchilarga tanish, tushunishga oson va umumiy bo'lganligi uchun tarjima qilish shart emasligini qayd etadi.

Xulosa va takliflar. Yuqorida ko'rib o'tilgan har bir tadqiqotda o'z maqsad va mazmunidan kelib chiqqan holda reklama shiori tarjimasining o'ziga xos xususiyatlari, yo'llari va usullari haqida so'z yuritilgan.

ADABIYOTLAR

- Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari: Darslik.T.: O'zbekiston Respublikasi FA "Fan" nashriyoti, 2005. -9-b.
- Komilov N. Bu qadimiy san'at. "Tarjima san'ati" maqolalar to'plami. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, Toshkent, 1976, 56-b.
- Nida Eugene A.: Contexts in Translating. 2002. p.4
- Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari: Darslik.T.: O'zbekiston Respublikasi FA "Fan" nashriyoti, 2005. 10-b.
- Akbarova M. O'zbek va ingliz lingvomadaniyatida atoqli otlar va ular tarjimasidagi muammolar. www.journal.fledu.uz 76-81-bb.
- Гольман И. А. Рекламное планирование. Рекламные технологии. Организация рекламной деятельности. -М.: Гелла - Принт, 1996. 320 с.
- Батра Р. Рекламный менеджмент/ Р. Батра; Пер. с англ.-5-е изд. - М.; СПб.; К.: Вильямс, 2000. -987с.
- Картер Гарри, Эффективная реклама, М. Прогресс, 1991. -320с.
- Котлер Ф. Маркетинг менеджмент. Анализ планирование, внедрение, контроль/ Ф.Котлер. - СПб.: Питер Ком, 1999. 699с.
- Rashidova M. Reklama faoliyati uslubiyoti-Toshkent. 2010. 243b.
- Каримова Л. «Психологические проблемы рекламы в условиях рыночных отношений.», Экономический вестник Узбекистана- 2003. №8- 9., 57-6.
- Azlarova A. Tovarlar reklamasini tashkil qilish va samaradorligi (O'zbekiston korxonalarini misolida) mavzusidagi iqtisod fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun tayyorlagan dissertatsiyasi. -Toshkent. 2005. 175b.
- Azimov D. Mahalliy mahsulotlar reklamasini muvaffaqiyat garovi // Mulkdor №18, 2004. -15 – 16 b.
- Geoffrey N. Leech, English in advertising: a linguistic study of advertising in Great Britain. English Language Series, General Editor, Randolph Quirk. Longmans, Green and Co., London 1966. p 285.
- Goddard A., The language of advertising. London, 1998. p 145.
- Rumšiene G. Semantic and Pragmatic Aspects of Slogan Translation. Methodological study book for higher school students. 2014. 68p.
- Mueller B. International advertising: Communicating across culture. London: Wadsworth Publishing Company. 180p.
- Munday J. (2014). Advertising: Some challenges to translation theory, The translator 10 (2), 199-219.
- Guidere M. The translation of Advertisements: from adaptation to localization. 2010. 54p.
- Christelle K. (2012). The translation of advertisements: issues of semiotics, symbolism and persuasion. Retrieved Jan 12, 2015, from www.wiredspace.wits.ac.za/handle/10539/12095. 25p.
- De Mooij M. (2004). Translating advertising: Painting the tip of an iceberg, TheTranslator 10 (2), 179-198.
- Dan L. (2015). Techniques for the Translation of Advertising Slogans. Discourse as a form of multiculturalism in literature and communication, Arhipelag XII Press, Tirgu Mures. p 21.
- Vizental, A. 2002. The Pragmatics of Advertising. Arad: Editura Universităţii „Vasile Goldiş”. 76p.
- Шида Ксения Владимировна. Рекламный слоган как особый жанр английских рекламных текстов. 2002. 136с.
- Xuedong, S. (2014). English-Chinese translation strategies for advertisement slogans. Higher Education of Social Science, 6, 38-43.
- De Mooij M. 2004. Translating Advertising, Painting the Tip of an Iceberg, the Translator. Volume 10, Number 2 (2004), 179-198 ISBN 1-900650-80-0
- Шилова Валерия Сергеевна, Когнитивный анализ английских и русских слоганов в рекламе парфюмерно-косметической продукции. Магистерская диссертация, Санкт-Петербург, 2017. Б – 83.
- Komljenović A. The challenges of translating advertisements and slogans. Master's Thesis. Osijek, 2017. 52 pages

Ойсултон ТўРАҚУЛОВА,
Денов тадбиркорлик ва педагогика институти ўқитувчиси
E-mail: oysultontoraqulova@gmail.com

Ф.ф.д., профессор У.Т. Сайдазимова тақризи асосида

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ МЕДИЦИНСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Аннотация

Современная медицинская терминология – это результат многовекового развития мирового врачевания и медицинской науки. Независимо от того, на каком национальном языке представлена медицинская терминология, она включает в себя значительную долю общих по языковому происхождению лексических и словообразовательных единиц и общих структурных моделей. Это объясняется влиянием, которое оказывали на медицинскую терминологию на протяжении столетий и оказывают и в настоящее время два классических языка античного мира — древнегреческий и латинский. В данной статье на основе двух языков показано влияние на этимологический аспект развития медицинских терминов в современности.

Ключевые слова: Медицина, лингвистика, современность, терминология, термин, этимология.

ETYMOLOGICAL AND FUNCTIONAL ASPECTS OF MEDICAL TERMINOLOGY

Abstract

Modern medical terminology is the result of the centuries-old development of world medicine and medical science. Regardless of the national language in which medical terminology is presented, it includes a significant proportion of lexical and word-formation units common in linguistic origin and common structural models. This is due to the influence that has been exerted on medical terminology over the centuries and is currently exerted by the two classical languages of the ancient world - ancient Greek and Latin. In this article, on the basis of two languages, the influence on the etymological aspect of the development of medical terms in modern times is shown.

Key words: Medicine, linguistics, modernity, terminology, term, etymology.

ТИББИЙ ТЕРМИНОЛОГИЯНИНГ ЭТИМОЛОГИК ВА ФУНКЦИОНАЛ ЖИХАТЛАРИ

Аннотация

Замонавий тиббий терминология - бу дунё тиббиёт фанининг кўп асрлик ривожланиши натижасидир. Тиббий терминология қайси миллий тилда тақдим этилишидан қатъи назар, у лингвистик келиб чиқиши бўйича умумий лексик ва сўз ясовчи бирликлар ва умумий тузилиш моделларининг катта қисмини ўз ичига олади. Бу асрлар давомида тиббий терминологияга таъсир кўрсатган ва ҳозирги пайтда қадимги дунёнинг иккита классик тили — қадимги юнон ва латин тиллари ҳисобланади. Ушбу мақолада тиббий атаманинг замонавий ривожланишидаги этимологик жиҳатларга таъсири кўрсатилган.

Калит сўзлар: Тиббиёт, тилшунослик, замонавийлик, терминология, атама, этимология.

Замонавий тиббий терминология дунё шифо ва тиббиёт фанининг кўп асрлик ривожланиши натижасидир. Тиббий терминология қайси миллий тилда тақдим этилишидан қатъи назар, у лингвистик келиб чиқиши бўйича умумий лексик ва сўз ясовчи бирликлар ва умумий тузилиш моделларининг катта қисмини ўз ичига олади. Бу асрлар давомида тиббий терминологияга таъсир кўрсатган ва ҳозирги пайтда қадимги дунёнинг иккита классик тили - қадимги юнон ва латин тиллари ҳисобланади. Баъзи ҳисоб-китобларга кўра, инглиз тилида атамаларнинг тахминан 95% лотин ва юнон тиллари асосида яратилган.

Тиббий терминологиянинг бир қисми бўлган анатомик ва гистологик номенклатуралар бутунлай лотин тилида тузилган. Ушбу номенклатуралар лотин алифбоси, фонетикаси ва грамматикасига асосланган.

М. Х. Азизованинг сўзларида кўра, юнон тилининг сўз яшаш имкониятлари лотин тилининг салоҳиятидан сезиларли даражада устун бўлган, чунки улар ҳар қандай лингвистик шаклларга биринчи марта аниқланган ва тасвирланган ҳодисаларни, фактларни, биологик ва тиббий йўналиш тушунчалари ва ғояларини жойлаштириш қобилияти билан ажралиб турарди. Сўз яшашнинг турли усулларидан фойдаланган ҳолда деярли бир маъноли ва тушунарли янги номинацияларни хусусан, қўшимчалар ва асослаш орқали ифодаланади (Азизова, 2016: 20).

Юнон-лотин луғати жамғармасидан касалликлар, патологиялар, аломатлар, касаллик белшилари, тиббий асбоблар ўз номларида тилга олинади. Баъзи истиснолардан ташқари, лотин илдири бўлган атамалар инсон танасининг бир қисмига ишора қилади ва юнонча илдирига асосланган атамалар бу қисм ҳозирда текширилатганлигини ёки унда қандайдир патология мавжудлигини кўрсатади.

Масалан, ошқозон учун тиббий атама лотин тилидан келиб чиққан интестинум. Масалан:

- atherosclerosis – атеросклероз;
- dystrophia – дистрофия, юнонча сўз ‘dys’ – hard, bad, ill + ‘trophia’ – food, nourishment (OED);
- hypoxia – гипоксия, юнонча сўз ‘hypo’ – under + ‘oxygen’ (OED);
- thrombosis – тромбоз, юнонча сўз ‘thrombos’ – clot, curd, lump + юнон суффикс ‘-osis’ (OED);
- allergy – аллергия, юнонча сўз ‘allos’ – other, different, strange (OED);
- atrophy – атрофия, юнонча сўз ‘athrophos’ – ‘ill-fed, un nourished’;

Юнон тилида ‘a’ – not, without + ‘trophe’ – nourishment префикслар инкор этувчи маънода қўлланилади (OED) (БАРМС, 2005: 121).

Шу билан бирга, лотин тилидан келиб чиққан сўзлар бир хил патологиялар рўйхатида учрайди, масалан:

- fever – иситма;

иситма билан ажралиб турадиган иситма (БАРМС, 2005: 446),

лат. 'febris', бу ўз навбатида "fovere" – 'to warm, to 31 heat' феълидан келиб чиққан.

Аммо худди шу концепция учун юнонча атама мавжуд – hyperthermia – юнон тилидан 'hyper' – over, exceedingly, to excess + 'therme' – heat (OED).

- stress – стресс, юнон тилидан 'strictus' – tight, compressed, drawn together.

Юнон тилидан келиб чиқиши атамаларини кўпинча касалликлар номенклатурасида топиш мумкин:

- diabetes – диабет, юнон тилида 'diabetes' – excessive discharge of urine, сўзма сўз ифодаси – 'a passer through, siphon' от 'diabainein' – to pass through, 'dia-' – though + 'bainein' – to go, walk, step (OED);

- gonorrhea – гонорея, юнон тилида 'gonos' – seed + 'rhoe' – 'flow' (OED);

- leprosy – мохов, юнон тилида 'lepra' which means a disease that causes scaly skin.

Қизиғи шундаки, қадимги юнонлар моховни Elephantiasis деб аташган. Фил терисига ўхшашлиги билан боғлиқдир. Ўзгартириш лотин таржимонлари тиббий матнларни таржима қилиш жараёнида хатога йўл қўйган ва шу сабабли терининг пулли ҳолатига мохов (OED) сабаб бўлган

- anemia – анемия, юнонча сўз 'anaimia' – lack of blood (OED);

- migraine – мигрень, юнонча сўз 'hemikrania', 'hemi-' – half + 'kranion' – skull (OED);

- dysentery – дизентерия, юнонча сўз 'dys-' – bad, abnormal, difficult + 'entera' – intestines, bowels (OED);

- leukemia – лейкомия, юнонча сўз 'leukos' – clear, white (OED).

Ва мисол тариқасида таққослаймиз:

- plague – чума, лотин тилидан 'plaga' – stroke, wound, феълинг илдиздан олинган бўлиб 'plangere' – to strike, lament (by beating the breast) ва юнон тилидан 'plage' – blow (OED) ҳам олинган бўлиши мумкин;

- influenza (flu) – грипп, итальянча тилидан олинган бўлиб 'influenza, epidemic', астрономиядан келиб чиққан 'visitation, influence (of the stars)' ўрта аср лотин тилидан 'influentia' астрономик маънода, лотин ҳозирги замон иштирокчилари 'influere' – to flow in, stream in, pour in (OED).

Инглиз тиббий атамаларининг маъносини тушунишда префикс ва аффикслар муҳим рол ўйнайди. Префикслар объектнинг жойлашишини кўрсатиши мумкин, масалан:

- 'peri-' around, about, beyond юнонча келиб чиқиши префикси бўлиб, у асосий анатомик аҳамиятга эга бўлган объектга яқин жойлашган анатомик шаклланишлар ва патологик жараёнларни англатади(OED);

- periosteum – надкостница; • peripapillary – околососочковый; • perirhinal – околососочковый; • perisalpingitis – перисальсальпингит (бачадон найчасини қоплайдиган перитоннинг яллиғланиши);

- periungual – околососочковый;

- perivesical – перивезикальный, околососочковый;

- periureteral – околососочковый;

- periumbilical – околососочковая область (БАРМС, 2005: 793 – 795). Лотин префикси 'supra-', лотин тилидан 'above, over, beyond, on the upper side'

"Бирор нарсдан юқорида, устун бўлиш" деган маънони англатувчи префикс ҳисобланади. Масалан:

- supra-auricular – супрааурикулярный, аурикула устида жойлашган;

- supracondylar – эпикондил;

- supraduction – бир кўзни юқорига буриш;

- suprarenal – буйрак устида жойлашган;

- supralvalvular – супраклапан;

- suprasphincteric – суперфинкт;

- supraversion – 1.стоматологияда – тишнинг вертикал силжиши; 2. Офтальмологияда-иккала кўзни юқорига буриш (БАРМС, 2005: 1040).

Олдинги 'pre-' маъносида қарама-қарши маънога эга бўлган лотин префикслари – лат. before («олд») – 'before in time or place' ва 'post-', 'after' («кейин») маъносида 'post' – behind, after, afterward (OED):

- predoctoral -клиникадан олдинги;

- preeruptive – тошма пайдо бўлишидан олдин;

- preexcitation -олдиндан огоҳлантириш;

- preevaluation – олдиндан баҳолаш;

- preleukemia -прелейкоз, прелейкемия;

- prelabor -пренатал;

- premature -ерта;

- prepatellar -препателлар;

- preplanning – башорат қилиш;

- prepossession – мойиллик;

- prepotent – устунлик (БАРМС, 2005: 840 -842);

- postabortal – Абортдан кейинги;

- postacetabular – асетабулум орқасида жойлашган;

- postanesthesia – постанаркоз ҳолати;

- postaural – кулок орқасида;

- postcornu – миянинг латерал қоринчасининг орқа

шохи;

- postsurgery – пост-асетабулум орқасида жойлашган;

- posthemorrhage -постпаркоз ҳолати;

- postmyocardial – кулок орқасида;

- postwithdrawal миянинг латерал қоринчасининг орқа шохи (БАРМС, 2005: 833 – 834).

Инглиз тиббий терминологиясида ҳаддан ташқари ёки етишмовчиликни кўрсатиш учун юнонча "hyper" префикслари over, above, beyond ("юқорида", "ташқарида") маъносида ишлатилади, кўпинча юнон тилида exceedingly, to excess ("ортиқча" деган маъно) ишлатилади. Юнонча over, beyond, overmuch, above measure; ва 'hypo' under, beneath; less, less than маъноларда ишлатилади («кам»; «жуда кам»), юнонча 'hypo' – under, beneath, up from under; toward and under (id est into), масалан:

- hyperemia – гиперемия, кўп қонли;

- hyperemotivity – ҳиссий кўзгалувчанликнинг кучайиши;

- hypergonadism – гипергонадизм, гипергенитализм (жинсий безларнинг ҳаддан ташқари фаоллиги);

- hyperhidrosis – гипергидроз, терлашнинг кучайиши;

- hyperdipsia – ҳаддан ташқари ташналик;

- hyperglobulia – эритроцитоз, полицитомия;

- hyperparasite – суперпаразит (бошқа паразитда ёки унинг ичида яшайдиган паразит);

- hypersomnia – гиперсомния (патологик уйқучанлик) (БАРМС, 2005: 539 – 541).

- hypocrinism – эндокрин безларнинг гипофункцияси;

- hypomelanosis – меланин етишмаслиги;

- hypometria – гипометрия, чекланган ҳаракат доираси;

- hypomnesia – гипомнезия (хотирани заифлаштириш);

- hypogeusia – гиповгезия (кам таъм сезгирлиги);

• hypotaxia – харакатларни мувофиқлаштиришнинг бузилиши (БАРМС, 2005: 543 – 545).

Шундай қилиб, этимологик таҳлил натижасида шуни таъкидлаш мумкинки, инглиз тиббий терминологиясида юнонча сўз ҳосил қилувчи элементларга эга сўзлар устулик қилади, уларнинг аксарияти номенклатура

тиббий лотин тилига киритилган, аммо уларда юнон тилига ҳаволалар ҳам мавжудлиги асосланди. Инглиз тилининг тиббий терминологиясида атамалар нафақат лотин ва юнон элементлари ёрдамида, балки кейинги параграфда муҳокама қилинадиган бошқа усуллар билан ҳам шаклланган.

АДАБИЁТЛАР

1. Pepper o. H. P. Medical etymology: the history and derivation of medical terms for students of medicine, dentistry, and nursing. – wb saunders company, 1949.
2. Савчук і. Structural and nominative factors to determine the meaning of medical terms in contemporary english //вісник житомирського державного університету імені івана франка. Філологічні науки. – 2022. – №. 1 (96). – с. 136-144.
3. Bytsko n. I. Et al. Linguistic aspects of eponymic professional endocrinologic terminology //международный эндокринологический журнал. – 2017. – т. 13. – №. 2. – с. 203-208.
4. Каримова м. Д., нажмиддинова д. М., махмудова с. С. Этимологический и функциональный аспект медицинской терминологии //наука. Образование. Инновации. – 2022. – с. 14-18.
5. Абдурахманова м. Юнон-лотин тилига асосланган тиббий атамаларнинг лингвистик тадқиқи //архив исследований. – 2020.
6. Азаренкова а. А. Структурно-семантические особенности медицинской терминологии (на материале английского языка). – 2018.
7. Rahimova j. Terminlar va atamalarning ning o 'ziga xos xususiyatlari //prospects of development of science and education. – 2022. – т. 1. – №. 4. – с. 41-48.
8. Маджаева с. И. Профессиональный опыт как способ функционирования термина //языковое бытие человека и этноса. – 2011. – №. 18. – с. 130-132.
9. G'afforov n. N. Terminlarning o 'ziga xos xususiyatlari //oriental art and culture. – 2022. – т. 3. – №. 2. – с. 845-851.
10. Суюнов б. Thesaurus of lacunar units in medical terminology //universiteti xabarlari, 2022,[1/5] issn 2181-7324.
11. Akbarxodjaeva independent researcher f. Medical terminology as a complex term system //philology matters. – 2020. – т. 2020. – №. 2. – с. 114-121.
12. Norov z. Z. Et al. English medical terminology: lexico-grammatical, etymological and functional aspects //материалы и методы инновационных научно-практических исследований и разработок. – 2019. – с. 200-201.

Saodat FAYZIYEVA,
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti
E-mail:saodatfayziyeva@gmail.com

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori T. Kuchkarov taqrizi asosida

ABDULHAMID MAJIDI IS A CLASSICAL LITERARY CRITIC

Abstract

Abdulhamid Majidi is one of the jadid critics, in this article some aspects of his activity are studied. Several periodical press publications ("Yer yuzi", "Maorif va o'kituvchi") were taken as the research object. The scientific significance of the article is that its results can be used in the classes "History of journalism", "History of Uzbek literature" and "Uzbek jadid literature".

Key words: "Yer yuzi", "Maorif va o'kituvchi", the periods of Khans, India, magazine, press, Turdi, Zebunisabegim.

ABDULHAMID MAJIDIY-MUMTOZ ADABIYOT MUNAQQIDI

Annotatsiya

Ushbu maqolada jadid munaqqidlaridan biri - Abdulhamid Majidiy faoliyatining ayrim qirralari tadqiq qilinadi. Tadqiqot obyekti sifatida bir nechta vaqtli matbuot nashrlari ("Yer yuzi", "Maorif va o'qitg'uchi") olingan. Maqolaning ilmiy ahamiyati shundan iboratki, uning natijalarini "Jurnalistika tarixi", "O'zbek adabiyoti tarixi" va "Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti" darslarida qo'llash mumkin.

Kalit so'zlar: "Yer yuzi", "Maorif va o'qitg'uchi", xonliklar davri, Hindiston, jurnal, matbuot, Turdi, Zebunnisobegim.

АБДУЛХАМИД МАДЖИДИ - КЛАССИЧЕСКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ КРИТИК.

Аннотация

Абдулхамид Маджиди - один из критиков джадидов. В данной статье рассматриваются некоторые аспекты его деятельности. В качестве объекта исследования были взяты публикации нескольких периодических изданий ("Ер юзи", "Маориф ва укутувчи"). Научная значимость статьи заключается в том, что ее результаты могут быть использованы на занятиях "История журналистики", "История узбекской литературы" и "Узбекская литература национального возрождения".

Ключевые слова: "Ер юзи", "Маориф ва укутувчи", эпоха ханов, журнал, пресса, Турди, Зебунисабегим.

Kirish. Milliy uyg'onish namoyondalari hisoblangan jadidlar faqatgina siyosiy yoki ijtimoiy hayotda emas, balki adabiy va madaniy hayotda ham o'chmas iz qoldirgani ma'lum. Ularning faoliyatidagi asosiy maqsad xalqni olomon sifatida emas, balki savodli va hayotga o'z munosabatini bildira oladigan haqqoniy xalq sifatida ko'rish edi. Ularning turli sohalarida olib borilgan faoliyatlari markaziga inson tushunchasi qo'yilgan. Bu davrda jadidlar asosiy faoliyatining ko'rinishi sifatida namoyon bo'luvchi soha bu, shubhasiz, matbuotdir. Matbuotda nafaqat ijtimoiy- iqtisodiy hayot, siyosat, madaniyat, balki adabiyot ham keng targ'ib qilinardi. Shu sabab oddiy xalq jadid ijodkorlari va munaqqidlari bilan yaqindan tanishdi, desak, mubolag'a bo'lmaydi. Abdulhamid Majidiy ham mana shu ziyoli qatlamning faol vakillaridan biridir. U o'zining turli yo'nalishlardagi chiqishlari bilan matbuot kuzatuvchilari orasida ancha taniqli edi. Ziyo Saidning "Tanlangan asarlar"ida "O'zbek vaqtli matbuoti tarixiga materiallar (1870- 1927)" qismi mavjud, unda olim uyg'onish davri matbuoti faoliyatini uch bosqichga bo'lib tahlil qiladi va har bir bosqichda faoliyat olib borgan gazeta-jurnallar haqida ma'lumot beradi. 1918- yildan keyin boshlangan uchinchi davrning nashrlaridan biri bo'lmish "Zarafshon" gazetasi Samarqandda hozirgi kungacha faoliyat olib boradi. 1922- yil 27- oktabrda G'ozzi Yunusning harakati va Turkiston Markaziy ijrokomining yordami bilan chiqqan gazetada G'ozzi Yunus, Ali Ismoilzoda, Anqaboy, Abdumajid Zokiriy, Ma'ruf Rasuliy, Shokirbekov, N. Husainov, Abdulla Rahmat kabi jonkuyar qatorida Abdulhamid Majidiy ham bir necha vaqt mas'ul muharrir bo'lib xizmat qilgan. Muhammadjon Yusufiy, Hoji Muin, Zarif Bashiriy, Bektosh, Faxriddin Ma'rufiy singari sinchi tahrir hay'ati bilan birga ishlash har qanday tajribali munaqqidni ham ancha toblaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Abdulhamid Majidiy 20- yillarda ancha samarali ijod qilgan ziyolilardan bo'lib, u shoir, dramaturg, adabiyotshunos, jurnalist va pedagog sifatida tanilishi bilan birga, "Zarafshon" (1925-1926) va "Ozod Buxoro" (1927- 1928) gazetalarida muharrirlik qilgan. Xorazm viloyati teatrida direktor, adabiy emakdosh (1929- 1933) sifatida ishlagan bo'lsa, Toshkentda "Mushum" jurnalida (1934- 1937) ham ancha yil ter to'kkan. Uning "Xandon lolalar" (1929), "Qaldirg'och" (1932), "Hangoma" (1937) nomli she'riy va nasriy to'plamlari chop etilgan. Ijodkor yana Abutanbal, A.B., Chaqmoq taxalluslari bilan ham asarlar yaratgan.

O'sha davrdagi adabiy maqolalarning asosiy qismi yozuvchi yoki shoirning hayoti va ijodini xalqqa tanitishga qaratilganini inobatga olsak, Majidiyning "O'zbek shoiri Turdi" va "Sharq shoirasi Zebunniso" maqolalari munaqqidning mumtoz adabiyotning saviyali tadqiqotchisi ekanligini ko'rsatadi. Adabiyotshunosning Turdi haqidagi maqolani yozishiga sabab uning 1923- yil yozida Turdi qalamiga mansub 23 sahifalik asarlarni qo'lga kiritishi bo'lgan. Muallif bu haqda shunday deydi: "Men 23-yil yozida Turdining yo'qola- yo'qola saqlanib qolg'on 23 sahifalik bir asarini qo'lg'a tushurishga muvaffaq bo'ldim... Taassufki, 23 sahifalik tarixiy- adabiy tomondan qimmatli parchalarni o'z betida saqlag'on bu kitobda Turdining kimligi ochiq yozilmag'on. Yolg'uz she'rlari adog'ida "Turdi" degan taxallus bor. Bilmaymiz, bu imzo shoirning haqiqiy imzosimi yoxud mustaor taxallusmi? Shul sabab bilan shoirning 4-5 o'rinda zikr etilgan imzosig'a tayanib, "Turdi" degan otni iste'mol qilib oldiq. Uning elga tanilishi hozircha shunday..."

Turdi haqida yozilgan maqola "O'zbek adabiyoti tarixidan" izohi bilan beriladi va mundarijasi "Turdining maydong'a chiqishi. Turdi xonlar siyosatiga qarshi. Turdining

adabiy mavqeyi. Turdi- turmush rassomi. Turdi- avom shoiri. Xulosa"[1] kabi qismlardan tarkib topgan, deyiladi, lekin maqolada "Turdi- avom shoiri" degan qism yo'q, aksincha, "Turdi- birlik tarafdori" nomli parcha bor.

Munaqqid shoir ijod qilgan xonliklar davrini bir so'z bilan izohlaydi: "Tabiiy, ilgari paytlarda "xon" degan so'z "o'lim" bilan bir ma'noda qo'llanilur edi...."[2] Turdi mana shunday davrda xonlik siyosatiga qarshi chekinmasdan ijod qilgan.

Vohid Zohidov tahriri ostida tuzilgan "O'zbek adabiyoti" darsligida (Muharrirlar R.Majidiy, P.Shamsiyev.Toshkent.1959.) Turdining "Subhonqulixon to'g'risida hajviya" she'ri berilgan. Majidiy tomonidan topilgan nusxada esa mazkur she'r yuqorisiga "Bu muxammasda Boyloq qushbegining inoq bo'lganini aytur" so'zlari qayd qilingan. Darslikdagi she'r bilan maqolada berilgan muxammas orasida ancha farqlar ko'zga tashlanadi.

Quyida bu farqlarni qiyoslaymiz (birinchida kelgan misralar darslikdan, keyindagisi Majidiy maqolasidan):

Joyi osoyish emas hech kima bu ko'hna ravoq,
Yog'dirur boshimiza sangi jafu, gardi firoq.
Yo'qolib rasmi vafo, bo'ldi hama bosh-u oyoq,
Mulldin adl-u karam ketti, kelib kiyn-u nifoq,
Yaxshilik qilma tama', zulm ila do'ldi ofoq.

(Joyi osoyish emas hech kima bu ko'hna ravoq,
Yog'dirur boshimiza tiri jafu, sangi firoq.
Yo'qolib rasmi vafo, bo'ldi hama bosh-u oyoq,
Mulldin adl-u karam ketti, qolib kiyn-u nifoq,
Yaxshilik qilma talab! Zulm ila to'ldi ofoq.)

Fitna-yu sho'r hama rub ila maskun dutdi,
Xo'blar masnadini sifla bila dun dutdi,
Tah- batah ko'nglumi bu fikr bila xun dutdi,
Joyi shahbozlari qarg'a-yu quzg'un dutdi,
Hamnishin o'lg'ali shunqor ila doim yapaloq.

(Fitna-yu sho'r hama rub ila maskun dutdi,
Xo'blar masnadini sifla bila dun dutdi,
Tah- batah bu g'am ila ko'nglimi o'lka xun dutdi,
Joyi shahbozlari qarg'a-yu quzg'un dutdi,
Hamnishin o'lg'ali shunqor ila doim Boyloq.)

...Fuqaro boshig'a yetti bu qalin shum qullar ,
Hamdami shoh bo'lub, ahli tahakkum qullar,
Qani bir erki chiqib aylasa ma'dum qullar,
Otlarin lavhi qalamravdin edib gum qullar,
Solsa bu (ahmaq-u) guhdamlari bo'yinga tuzoq.

(Fuqaro boshig'a yetti bu aqlsiz shumlar,
Hamdami shoh bo'lub, ahli tahakkumlar,
Qani og'zig'a bularni tiqa bersak qumlar,
Yurtning boshini chaynab, yedi bu bedumlar,
Solsa bu (ahmaq-u) kuhdamlari bo'ynig'a tuzoq.)...

Tadqiqot metodologiyasi. Muallif she'ring quyisida Turdining mahoratiga to'xtalib shu so'zlarni aytadi: "Hech qanday muarrix hayotining bu qadar qizg'onchli tomonlarini tasvir etishda o'z zamonining kishisicha san'at ko'rsatolmaydir. Bu da'voga Turdi mujassam dalil bo'la oladir".

Majidiy Turdining adabiy mavqeyini belgilash maqsadida o'zbek adabiyotidagi adib- shoirlarni ikki turkumga ajratadi. Ulardan bir turkumi "o'zlaricha "adabiy turk tili" yoxud "iborat ora turkiy" oti bilan usmonli tili kabi yarim bo'tqa bir holda" yozadiganlar bo'lib, ularning asarlari tasavvufiy va ishqiy ruhda hamda saroy ahli tushunadigan, ammo avom anglamaydigan so'zlar vositasida yaratilgan. Turdi ulardan farqli, oddiy xalq tushunadigan (to'g'anoq, o'roq, mashoq, tomoq kabi) so'zlardan ko'p foydalanadi.

Adib-shoirlarning ikkinchi turkumiga Yassaviy, Boqirg'on, Mashrab, Shavqiylar kiradi va ularning yozganlari til nuqtayi nazaridan g'oyat yengil va avom xalq ham tushunadigan sodda bir shevadadir. Turdi ham ikkinchi guruh ijodkorlariga kiritiladi.

Maqolaning Xulosa qismida Majidiy Turdiga "hayotnavis adib" deb baho beradi- "...Turdi o'zbek adabiyotig'a "hayotnavisliq" tagkursisini solg'on hisoblanadi"[4]. Bu baho hali- hanuz o'z qiymatini yo'qotmagan. "Keng tushunchali, botir yurakli, jiqqa avom shoiri" bo'lgan Turdi ijodi adabiyotimiz uchun chindan ham qimmatli manba sanaladi. Uning asarlari asrlar osha yashayverarkan, ularni tadqiq etish ham to'xtab qolmaydi.

Abdulhamid Majidiyning "Sharq shoirasi Zebunniso" maqolasi o'zbek adabiyotshunosligida ayol ijodkorlar haqida ma'lumot beruvchi ilk manba edi. Unda munaqqid shoiraning ijodidan ko'ra hayotiga ko'proq e'tibor qaratishining sababi ham shundandir, balki.

Zebunnisobegimning otasi Zahiriddin Muhammad Boburning chevarasi Avrangzebdir. Saroy muhitida ulg'aygan shoira yoshligidan ilmga, ijodga qiziqar edi. Arabcha, forsha va chig'atoycha (o'sha paytda turkiy til shunday atalgan-S.F.)dan yaxshi xabardor bo'lgan Zebunniso xattotlikda ham hech kimdan qolishmas edi: "Sharq xatlaridan nastaliq, nasx, shikastni suv qilib ichgan edi..."[3] U musiqada ham yetuk musiqachilardan qolishmagan holda, tanburni juda mohirlik bilan chalgan.

Shoira qalamiga mansub misralar katta shoirlar orasida ham e'tibor qozona boshlagan. U ulg'aygach, ko'pchilik uning muhabbatiga sazovor bo'lishni orzulagan, ammo shoira kitoblarni, ijodni hamma narsadan ustun qo'yib, turmushga chiqishni doim rad etib kelgan. Zebunnisobegim saroyda tez- tez mushoiralar o'tkazib turar edi. Bu mushoiralarning mazmuni boshqaroq bo'lib, shoira yozgan she'rlarga javob yozish vazifasi birinchi o'rinda turadigan masala edi. Mana shunday paytda agar shoiraning she'ri ishqiy mavzuda bo'lsa, ko'pchilik bu she'r topshirilgan shoir haqida noto'g'ri fikrga borar edi.

Majidiy shunday voqealardan birini misol qilib oladi: Zebunnisobegim bir mushoira uchun Nosirali Sari Hindiy degan shoirga bir misra she'r berganda, shoir unga adabsiz javob yozadi. O'z atrofida ishonchli deb bilgan odamlari shunday beadablik qilganidan so'ng shoira g'azablanib, Nosiralini Dehli shahridan badarg'a qildiradi.

Tahlil va natijalar. Shoiraning vasliga yetisha olmagan ko'p odamlar uning shaxsiyatiga daxl qiluvchi misralar bitishdan to'xtashmadi. Oqilxon Roziy degan bir boy hind amaldori ham Zebunnisoni tahqirlab she'r yuborganda, shoira unga xuddi shu mazmundagi javob bitganidan so'ng uning tazyiqlari tugagani haqida ma'lumot beradi munaqqid. Lekin T. Fayziyevning "Temuriy malikalar"[5] kitobida shunday ma'lumotlar bor: "Bengal klassik adabiyotining bilimdoni va hozirgi zamon bengal adabiy tilini yaratuvchilaridan biri Bonkimchondor Chottopaddxayning (1838- 1894) «Radj Singx» nomli tarixiy romanida Zebunniso begimning sevgan mahubbi Oqilxon Roziy- Muborak Ali nomi bilan talqin qilinadi"[5]. Unda aytilishicha, malik ava sevganining muhabbatidan xabar topgan shoh yigitni o'ldirtirib yuboradi. Bunga o'xshash ma'lumotlar hind tilidagi manbalarda ham uchrashini "Temuriy malikalar"dan bilib olishimiz mumkin, ammo Majidiy nega maqolasida Oqilxon Roziy nomiga boshqacha yondashgani bizga qorong'u....

Yana bir jihati ba'zi manbalarda shoiraning "Maxfiy" taxallusi bilan ijod qilgani aytiladi. 19- asr oxiri- 20- asr boshlarida ko'chirilgan "Devoni Maxfiy" nomli devon Zebunnisobegimga nisbat beriladi. Lekin ko'p adabiyotshunoslar buni inkor qiladi. Abdulhamid Majidiy esa; "Zebunnisoning butun hayotida yozgan she'rlarining bir qismi bo'lg'on "Devoni Maxfiy"si bor edi. Uning she'rda taxallusi Maxfiy edi. Ba'zi tazkiralarda Maxfiy taxallusi bilan yozilgan

she'rlar Zebinisoniki emas, degan mavhum gaplar ham bor. Lekin ular puch gapdir"[6] – deya bu masalaga o'z fikrini bildiradi. Maqola so'ngida shoira vafoti haqida ma'lumot va uning "Abdurazzoq Hindiyning asl originalidan ko'tarilgan rasmini" ilova qilgan. Majidiy shunday buyuk qalb egasining ijodi yuzaga chiqishi kerakligi, uning durdona asarlarini hammaga tanishtirish kerakligini aytadi.

Xulosa. Abdulhamid Majidiy nomi faqat shoir, dramaturg, pedagog, yozuvchi sifatida emas, balki adabiyotshunos, bo'lganda ham, mumtoz adabiyot munaqqidi sifatida tariximiz sahifalariga muhrlangani bejiz emas. U Fitrat kabi mumtoz adabiyotimizda unutilgan va xalq umuman

xayoliga ham keltirmagan mualliflar haqida ma'lumot berib, ularning nomini tikladi. Bu xizmati faqat adabiyot uchun emas, xalq hayotini o'zgartirish uchun ham xizmat qildi, desak, to'g'ri bo'ladi. Chunki Turdi hayotini yoritishda munaqqid xonlik siyosatiga qarshi Turdining harakatlarini baholash barobarida xalqni ham birdamlikka chaqiradi, erk, tinch hayot uchun kurashish kerakligini ta'kidlaydi. Zebunnisobegim haqidagi maqolasida esa inson kim bo'lishidan qat'iy nazar ilm olishi lozimligiga urg'u beradi. Zero, erk uchun kurashgan va ilm yo'lida bo'lgan inson hech qachon to'g'ri yo'ldan adashmaydi.

ADABIYOTLAR

1. Dўstqoraev Б. Ўзбекистон журналистикаси тарихи.- Тошкент: Фафур Фулом, 2009.
2. Каримов Н. XX аср адабиёти манзаралари.- Тошкент: Ўзбекистон, 2008.
3. Нуриддинова Ф. Миллий матбуот фихристи. 1- китоб.- Тошкент: Миллий кутубхона, 2010.
4. Нуриддинова Ф. Миллий матбуот саҳифаларида.- Тошкент: Маънавият.
5. Boltaboyev N. Sharq mumtoz poetikasi.-Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2008.
6. Нуриддинова Ф. "Турон" жавоҳирлари.- Тошкент: Мумтоз сўз, 2019.

Гулиан ХАМДАМОВА,
Бухоро давлат университети мустақил изланувчиси
E-mail: khamdamova2020@inbox.ru

БухДУ профессори, филол.ф.д. Жўраева Б.М. тақризи асосида

MEANING PECULARITIES IN PROVERBS

Annotation

Nowadays, the goal of linguistic analysis is not only to describe the various features of the units of the language system, but also to connect them with human activity, to take into account the place of the human factor in the language. Focusing on the role of the human factor in language, subordinating all the results of analysis to the interests of the individual created a new approach to language analysis, which was called the anthropocentric paradigm in language. This article focuses on the semantic features of proverbs formed on the basis of somatisms.

Key words: linguistic analysis, human activity, a new approach, the anthropocentric paradigm, semantic features.

ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗНАЧЕНИЯ В ПОСЛОВИЦАХ

Аннотация

В настоящее время целью лингвистического анализа является не только описание различных особенностей единиц языковой системы, но и их связь с деятельностью человека, учет места человеческого фактора в языке. Акцентирование внимания на роли человеческого фактора в языке, подчинение всех результатов анализа интересам личности создало новый подход к языковому анализу, который получил название антропоцентрической парадигмы в языке. В данной статье основное внимание уделяется семантическим особенностям пословиц, образованных на основе соматизмов.

Ключевые слова: лингвистический анализ, человеческая деятельность, новый подход, антропоцентрическая парадигма, особенности значения.

МАҚОЛЛАРДАГИ МАЪНО ХУСУСИЯТЛАРИ

Ҳозирги кунда лингвистик таҳлилнинг мақсади тил тизими бирликларининг турли хил хусусиятларини шунчаки тавсифлаш эмас, балки уларни инсон фаолияти билан боғлаш, инсон омилининг тилдаги ўрнини ҳисобга олишдан иборат. Инсон омилининг тилдаги ўрнига асосий эътиборни қаратиш, барча таҳлил натижаларини шахс манфаатига бўйсундириш тил таҳлилида янгича ёндашувни юзага келтирди ва бу тилда антропоцентрик парадигма деб ном олди. Ушбу мақолада соматизмлар асосида шаклланган мақолларнинг маъно хусусиятларига эътибор қаратилган.

Калит сўзлар: лингвистик таҳлил, инсон фаолияти, янгича ёндашув, антропоцентрик парадигма, маъно хусусиятлари.

Кириш. Антропоцентрик парадигма масалалари гуманитар фанлар, чунончи, замонавий тилшунослик тадқиқотларида ҳам устунлик касб этмоқда. Замонавий қиёсий тилшуносликдаги антропоцентрик ёндашув лексикология соҳасига ҳам тааллуқли бўлиб, айниқса инсон тана аъзоларини номловчи бирликлар семантикасини ўзида қамраб олган соматизмлар тадқиқида яққол кўзга ташланади.

Эркин қўлланишда соматизмлар одам танасининг қисмларини билдирса, тилшуносликда фразеологик бирлик ва паремаларнинг маъносини шакллантиришда энг фаол луғавий бирлик саналади.

Қиёсий тадқиқотларда турли халқ паремаларидаги лингвистик бирликлар тиллар ўртасидаги алоқа соҳаларини аниқлаш зарурати билан боғлиқ ҳолда замонавий тилшунос олимларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этмоқда, бу эса фанда халқларнинг кундалик ҳаёти, маданияти, тарихи, психологиясининг умумий ҳамда алоҳида жиҳатларини ажратиш кўрсатиш имконини беради.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.** Таниқли рус фольклоршуноси Пётр Богатырев ўтган асрнинг бошларида мақолларни семиотик жиҳатдан ўрганиш фольклоршуносликнинг олдида турган муҳим вазифарлардан бири эканлигини қайд этган эди [1]. Олимнинг мазкур қайди, паремология соҳасидаги тадқиқотларнинг сони тўхтовсиз ўсиб боришига қарамасдан, узок пайт давомида эътиборсиз қолиб кетди. Бунинг, албатта, баъзи объектив сабаблари мавжуд. Зеро, тилшунослик, адабиётшунослик ва фольклоршуносликда узок йиллар

мобайнида ҳукмдорлик қилиб келган структурализм оқими лисоний бирликларнинг туб моҳиятини очиб беришга қодир бўлган назарий йўналишларнинг амалий тадқиқига тўсқинлик қилиб келаётган эди. Фақат ўтган асрнинг етмишинчи йилларига келиб фанмиз бу “ғов”дан қутулиш имкониятига эга бўла бошлади ва тилшунослик бошқа соҳалар билан ҳамкорлик йўлига ўтди. Ҳозирги даврда фанлараро алоқа турли тадқиқ соҳаларида етакчилик қилмоқда. Д.У.Ашурованинг таъбирича, фанлараро муносабат замонавий тилшуносликнинг асосий тамойилидир ва “ўзаро муносабат кўлами ғоялар алмашинуви билан биргаликда, назарий қарашлар, таҳлил методологияси ва методлари умумлашувига кенгайиб боради” [2]. Замонавий тилшуносликда, ўз навбатида, қатор назарий ғоя, ёндашувлар юзага келди ва уларни англаш ҳамда эътироф этиш учун “алоҳида ёндашувларга хос назариялар билан чекланиб қолмасдан, балки тилшунослик фанининг стратегик йўналишлари билан ҳам танишиш” талаб қилинади.

Бу борада, айниқса, тилшуносликнинг семиотика билан алоқаси алоҳида аҳамиятга эга. Маълумки, Ч.Моррис “Foundations of the Theory of Signs” асарида лисоний бирликларни уч ўлчамда таҳлил қилиш ғоясини олға суриб, синтактика, семантика ва прагматика соҳаларини ажратган эди [26]. Улардан синтактика лисоний белгиларнинг формал муносабатлари билан шугулланса, прагматикада белгиларнинг улардан фойдаланувчилар билан муносабати ўрганилади, семантиканинг таҳлил объекти эса лисоний белгиларнинг улар воситасида ифодаланаётган воқеликдаги нарса-

ходисалар билан алоқасидир. Ч.Моррис таълимотининг муҳим жиҳати шундаки, у санаб ўтилган учта ўлчамнинг ўзаро ажралмас алоқада эканлигини таъкидлайди. Шунинг билан биргаликда семиотиклар доимий равишда семантикага етакчи ўринни ажратиб келадилар. Чунки ҳар қандай прагматик ёки семантик омил ҳақида сўз кетганда, уларнинг бажарадиган вазифаси ифода қилинаётган маъно ёки мазмунда намоён бўлиши эътироф этилади [3].

Ш.Сафаров ўринли таъкидлаганидек, лисоний белгиларнинг тузилиши ва ҳаётий фаоллиги ҳақидаги фан - семиотиканинг семантика билан алоқасини “зиддиятлар кўзгусида эмас, балки ҳамкорлик муносабатлари кесимида кўрганимиз маъқул” [4]. Дарҳақиқат, маъно ҳодисасининг семиотик нуқтаи назаридан ўрганилиши оқибатида лексик семантика, матн семантикаси ва дискурс семантикаси йўналишлари шаклланди. Муҳими ушбу ёндашувларнинг барчасини паремиологик тадқиқотларга ҳам татбиқ қилиш имконияти мавжуд.

Мақол гап тузилишига эга фольклор тузилмаси сифатида қаралар экан, унда синтактик семантикага хос таҳлил амалларига мурожаат қилиш лозим бўлади. Аини пайтда, гап мазмуни шаклланишида иштирок этадиган луғавий бирликлар маъносини четга суриб бўлмайди. Лекин паремиологик маъно юқорида эслатилган икки семантик босқич доирасида қолиб кетмаслиги ҳам аниқ. Зеро, мақол мазмунан яхлит матндир ва унинг фаоллашуви бевосита контекст билан боғлиқ. Эстониялик фольклоршунос А.Крикман мақол маъносини ёритишда модал, вазифавий, прагматик ва бошқа омиллар билан бир қаторда, унинг дискурсив фаоллашувини инobatга олиш муҳимлигини кўрсатиб ўтади. Унинг фикрича, “мақолнинг маъноси ундан фойдаланувчи ва тадқиқотчи учун фақат имкониятдаги маънодир. У ёки бу матннинг охириги ва аниқ мазмуни унинг бевосита фаоллашувида намоён бўлади” [5].

Мақолнинг умумий мазмунида кўчма, коннотатив маъно ифода топиши барча томонидан эътироф этилган. Бироқ психоллингвистлар мақолнинг образли маъносини англашнинг дастлабки шартин унинг таркибидаги бирликларнинг туб маъносини билиш эканлигини исботлашга ҳаракат қилиб келмоқдалар.

Мақоллар маъносини тавсифлашга йўналтирилган усуллар ҳам бир хил эмас. Олимлар таклиф қилишган усуллар орасида яхлитлик ва бўлақлар қарама-қаршилигига асосланган таҳлил кенг тарқалган. Хусусан компонентлар бўйича таҳлилда мақол матнида формал ва мундарижавий унсурлар фарқланади. Формал унсурлар (f-elements) ёрдамчи сўзлар ва таркибий қисмлар муносабатини шакллантирувчи синтактик тузилмалардан (масалан, инглиз тилида: every, all, if ... then, better ... then кабилар) иборатдир. Мақол таркибидаги тўлиқ маъноли сўзлар эса мундарижавий унсурлар (content elements) сифатида ажратилади. Ушбу унсурлар, ўз навбатида, туб ва транспозицияга учраган (маъно кўчишига учраган) бирликлар гуруҳларига тақсимланади. Баъзи тадқиқотчиларнинг тавсифича, кўчма (фигуратив) маъно тўлиқ матнга хос ҳодиса бўлмасдан, балки унинг алоҳида бўлақларига тегишлидир.

Иккинчи таҳлил усули яхлитлик (holistic) фалсафийлик тамойилига асосланган бўлиб, унинг тарафдорлари мақол матнини иккиламчи моделлаштириш тизими сифатида талкин қиладилар. Бундай ёндашувда мақол мураккаб тузилишга эга бўлган юқори босқичдаги лисоний белги мақомини олади. Шу боис мақолни бошқа санъат асарлари қаторида поэтик мундарижага эга тузилма сифатида ўрганиш тавсия қилинади. Демак, мақол маъносини тавсифлаш учун унинг мундарижасида акс топган кўшимча ахборотни фарқлаш эҳтиёжи туғилади. Бундай эҳтиёжни қондириш учун эса мақол матни сатҳлари ўртасидаги муносабатлар кўламини

ёритиш лозим. Рус олими В.П.Жуков, тургунлашган ибораларнинг маъно хусусиятлари ҳақида фикр билдираётиб, “семантик яхлитлик – фразеологизм таркибидаги бўлақларнинг фаоллиқни йўқотиши билан боғлиқ бўлган ички мазмуний бутунликдир”, деб таъкидлаган эди [6,7]. Худди шу қабилдаги фикрни немис фразеолог Х.Бургер қайдида ҳам ўқиймиз: “Фразеологиянинг энг асосий муаммоларидан бири икки сатҳга тегишли маънонинг ўзаро алоқасини қандай тасвирлашдан иборатдир” [8].

Немис тилшуноси ушбу ишнинг кейинги саҳифаларидан бирида фразема таркибидаги луғавий бирликлар “унинг умумий маъноси шаклланишига қандай хисса қўшишини аниқлаш” масаласини эслатади [8]. Мақоллар ҳақида ҳам шундай фикрни билдириш мумкин, албатта. Бироқ шунинг билан биргаликда мақол маъноси ҳар доим мотивга эга бўлишини унутмаслик керак.

- **Тадқиқот методологияси.** Мақоллар маъносини ўрганишнинг яна бир усули аналитик ва синтетик клишеларни фарқлаш амалиёти билан боғлиқдир. Г.Л.Пермяков “От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише)” номли асаридан клише тузилмаларини аналитик ва синтетик турларга ажратишни таклиф қилган эди. Ушбу турлар лисоний бирликларнинг мураккаб тузилишидаги лисоний белгилар (клишелар) таркибида ўзаро қоришиб кетишига қараб фарқланади. Г.Л.Пермяковнинг таърифича, аналитик клишелар моносемантик (якка маънолик) хусусиятига эга бўлиб, уларнинг маъносини тўғридан-тўғри англаш мумкин. Синтетик клишеларда эса кўчма фигуратив маъно юзага келади ва уларнинг мазмуни таркибидаги қисмларга асосланган ҳолда изоҳлаб бўлмайди [7].

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Шундай қилиб, мақол маъносини аниқлашда компонент таҳлил усули етакчи ўринга чиқади. Шу жиҳатдан Н.Норрик инглиз мақоллари семантикасига оид тадқиқотида мақол маъносини ўрганишни сўзлар таҳлилидан бошлашни маъқуллаганини эслаймиз [10]. Лекин олим бу ерда асл мақол матнини эмас, балки унинг сиртки шаклини назарда тутаётгандек кўринади. Чунки Н.Норрик ўрталик босқичдаги бундай таҳлил кўпроқ синтактик тузилиши ўзига хос ва архаик шаклдаги луғавий бирликлар иштирок этган мақоллар учун қулайлигини айтиб ўтади. Бунинг оқибатида эса туб (луғавий) маъносини сақлаган ва маъно кўчмига учраган мақоллар гуруҳлари фарқланади [10].

Ушбу талқинда, бизнингча, лексик ва паремиологик маънолар ўртасидаги муносабат ҳақидаги савол ўз ечимини топгандек кўринади. Юқорида айтилганидек, мақол иккиламчи лисоний тафаккур маҳсулидир ва уни оддий лисоний ҳодиса эмас, балки иккиламчи характердаги бирлик мақомида талқин қилиш зарурати мавжуд. Бу эса мақолнинг маъноси ҳам иккинчи сатҳдаги ҳосила маъно эканлигидан дарак беради. М.Миргожиевнинг фикрича, ҳосила маъно кўпинча экстралингвистик сабабларга кўра юзага келади. Чунки объектив оламдаги мавжудотлар ҳамма вақт ўзаро муносабатда бўлади ва ушбу муносабат тилда ўз аксини топади. Ушбу муносабатнинг лисоний бирликларда ифода топиши ҳосила маънонинг юзага келишидир [9].

- **Хулоса ва таклифлар.** Мазкур кўринишдаги провербуал тузилмаларнинг этнолингвистик, лингвокультурологик, когнитив-семантик тадқиқи тилшунослик фанида ўз навбатини кутиб турган вазифаларидандир. Ушбу йўналишдаги тадқиқотлар мақоллар мажмуасининг табиатини, уларнинг функционал-семантик хусусиятларини ҳамда лисоний маданиятлараро муқобиллашув имкониятларини очиб беришга замин яратади.

Хуллас, мақоллар маъносини когнитив семантика нуқтаи назаридан тавсифлаётиб, уларнинг шаклланиши

нолисоний билим ёки тажрибага асосланишини эътироф этишга мажбурмиз. Аммо шунинг билан биргаликда ушбу билимнинг мақол таркибида ифода топиши маданий ва ижтимоий-тарихий шароитлар ҳам улар замирида шаклланадиган фреймларга боғлиқ эканини унутмаслик лозим бўлади. Метафора ҳеч қандай гумонсиз мақол

маъносини англаш учун таянч нуктадир. Мақол, айни пайтда, тилга ҳос пропозиция маъносини ҳам четлаб ўтолмайди. Бу эса, провербиал концептнинг пойдеворида тафаккур ва лисоний фаолиятлар уйғунлиги туришидан дарак беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Bogatyrev P.G. The functions of folk costume in Modern Slovakia. – The Hague: Mouton, 1971. – P.170.
2. Ашурова Д.У.Связь вузовских курсов с современными направлениями лингвистики//Филологиянинг долзарб муаммолари. – Т.,2008. – С. 11-12.
3. Morris Ch. Foundations of the Theory of Signs. – Chicago: The University of Chicago Press, 1938. – P.32.
4. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Санзор, 2006. – 91 б.
5. Krikmann A. On Denotative Indefiniteness of Proverbs. Remarks on Proverbs semantics. – Tallin, 1974. – P.51.
6. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов.– М.: Просвещение, 1978. – 160 с.
7. Пермяков Г.Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише). – М.: Наука, 1970. – 240 с.
8. Burger H. Semantic aspects of phrasemes//Phraseologie Ein internationals Handbuch zeitgenossischer Forschung. – Berlin: Mouton, 1985. – Pp. 608-610.
9. Миртожиев М. Ўзбек тили семасиалогияси. – Т.: Мумтоз сўз, 2010. – 288 б.
10. Norrick N. How Proverbs? Semantic studies in English Proverbs. –Amsterdam: Monton, 1985. – P.213.
11. Хамройевна Х. G. PROBLEMS OF STUDYING SOMATIC EXPRESSIONS IN MODERN LINGUISTICS //INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCE & INTERDISCIPLINARY RESEARCH ISSN: 2277-3630 Impact factor: 7.429. – 2022. – Т. 11. – №. 02. – С. 70-73.
12. Khamraevna K. G. Folk proverb-as a national and spiritual wealth //Middle European Scientific Bulletin. – 2020. – Т. 5.

Дилфуза ХАТАМОВА,
Ўзбекистон Миллий университети докторанти, ф.ф.н, доцент
E.mail: dilhat9090@gmail.com

ТДШУ доценти, ф.ф.н Н.Ходжаева тақризи асосида

COMPATIBILITY AND EQUIVALENCE AS THE MAIN CATEGORY OF TRANSLATION

Abstract

Since substitutability is the basic concept of translation studies, these concepts are first of all the concepts of translation theory, as well as linguistics and literary studies, which need to clarify their boundaries in terms of meaning. Firstly, the theoretical concepts of translation studies are the subject of translation theory, and secondly, its explanation goes back to linguistics, and its review goes back to literary studies from the point of view of aesthetic essence.

Key words: equivalence, adequacy, synonymy, compatibility, invariance

ЭКВИВАЛЕНТНОСТЬ КАК ОСНОВНАЯ КАТЕГОРИЯ ПЕРЕВОДА

Аннотация

Поскольку эквивалентность и адекватность являются базовыми понятиями переводоведения, они, прежде всего, являются наиболее релевантными, с точки зрения охвата смысла, терминами теории перевода, а также лингвистики и литературоведения, для которых необходимо уточнить их границы. Потому что, в то время как теоретические концепции науки о переводе являются предметом теории смыслового охвата перевода, ее объяснение восходит к лингвистике, а ее интерпретация восходит к литературоведению с точки зрения эстетической сущности.

Ключевые слова: эквивалентность, адекватность, синонимия, заменимость, инвариантность, вариативность.

МУҚОБИЛЛИК ВА ЭКВИВАЛЕНТЛИК ТАРЖИМАШУНОСЛИКНИНГ БОШ КАТЕГОРИЯСИ СИФАТИДА

Аннотация

Муқобиллик ва адекватлик таржимашуносликнинг таянч тушунчалари экан, улар аввало, таржима назарияси, қолаверса лингвистика ва адабиётшуносликнинг ҳам энг долзарб, маъно қамрови жиҳатидан чегараларига аниқлик киритиш зарур бўлган терминларидир. Чунки, таржимашуносликка оид назарий тушунчалар маъно қамрови таржима назариясининг предмети бўлса, унинг изоҳи лингвистикага, шарҳи эса эстетик моҳият нуқтаи назардан адабиётшуносликка бориб тақалади.

Калит сўзлар: эквивалентлик, адекватлик, синонимия, мувофиқлик, инвариантлик, муаянлик.

Кириш. Муқобилликни ва адекватликни таржима назариясининг асосий категорияси сифатида қўллашдан олдин, унинг таржимашунослик нуқтаи назаридан маъно қамровини белгилаш, ҳар ҳил йўналишлардаги таржимашунос олимларнинг қарашларини, адекватлик, муқобиллик тушунчаларига нисбатан муносабатларини ўрганиш лозим. Эквивалентлик ва адекватлик терминлари олимлар тарафидан баъзан синоним, баъзан маъно жиҳатидан таржимашуносликнинг икки омиллини англагадиган таянч тушунчалар сифатида ишлатилади. Масалан, Р. Левицкийнинг [2] “Функционал адекват таржиманинг принциплари ҳақида” деган мақоласида эквивалентлик ва адекватлик терминларини синоним сифатида, Дж.Кэтфорд эквивалент таржима – адекват таржима деб ишлатадилар. Комиссаров, аксинча, бу икки тушунчани бир бирига қарама қарши қўйиб, адекват таржиманинг маъно қамрови кенгроқлигини таъкидлайди. Эквивалентлик, олимнинг фикрига қўра, нутқ ёки тил бирлигининг умумий маънолигида намоён бўлади. К.Райс ва Г. Вермер адекватликка таъриф берар экан, унинг прагматик омилдан келиб чиқиб, мақсад сари йўналтирилади деган фикрни беради. Эквивалентлик уларнинг фикрича матнлараро тўлиқ мувофиқликни назарда тутлади. Адекватлик ва адекват терминлари таржимада жараён сифатида намоён бўлса, эквивалентлик ва эквивалент маданиятлараро икки матн орасидаги муносабатни билдириб, ўхшаш коммуникатив функцияларни амалга оширади. Юқоридаги олимларнинг фикрича эквивалентлик нафақат нутқ бирликлари, балки матнлараро муносабатни ҳам ўз ичига олади ва матн эквивалентлиги унинг ҳар бир сегментининг эквивалент-

лигини назарда тутмаслиги мумкин. Бу нуқтаи назар, албатта, юқорида келтириб ўтган Комиссаров фикрига қарама қарши қўйилаяпти. Тил бирликлари орасидаги муносабат тил тизими контексти нуқтаи назаридан унинг парадигматик алоқалари инобатга олинган ҳолда контрастив лингвистика ўрганиш предметида айланиб кетади. Л.С. Бархударов “Сўзнинг контекстуал маъноси ва таржима” номи мақоласида таржимада сўзнинг эквиваленти контекст билан боғлиқлигини таъкидлаб, бу ҳолда сўзнинг маъноси лўғавий маъно билан фарқ қилиши мумкин деган хулосага келади.

Эквивалентлик инвариантлик тушунчаси билан ҳам боғлиқ. Таржима қилинаётган матннинг коммуникатив эффекти таржима матнининг ҳар бир босқич нуқтаи назаридан мувофиқ бўлиши керак. Семитик босқичларни қамраб олган функционал турлари эквивалентликни таъминлаб беради. Агар семиотик босқичларни маълум бир қисмини қамраган бўлса қисман эквивалентлик ҳақида гап боради. Гарчи ҳамма семиотик босқичларни қамраб олган бўлса у ҳолда тўлиқ эквивалентлик ҳақида гап юритишимиз мумкин. Демак, эквивалентлик икки матн орасидаги муносабат. Бу борада адекватлик билан эквивалентлик орасидаги фарқ мафҳумдир.

Бу борада Комиссаровни фикрига қўшилган ҳолда, матн ичра эквивалентлик тил ёки нутқ бирлигига нисбатан қўлланиладиган бўлса, адекватлик матнлараро тенгликни назарда тутди деган хулосага келади. Мана шу вазиятагина таржимашуносликнинг икки таянч тушунчаси орасидаги мавҳумликка қисман бўлса ҳам барҳам берилади. Қуйида келтирадиган қарашлар шу хулосамизни тасдиқлашга қаратилган.

Терминлар талқини нуктаи назаридан кўриб чиқадиган бўлса бу ерда бизни термин ва унинг изоҳи ичидаги тил бирликларининг қанчалик мувофиқ яъни эквивалент бўла олиши кейинги бобимизнинг диққат марказида бўлади. Таржима жараёнида таржима қилинаётган тилда айнан термин маъно камровини ифода қила оладиган сўзни топиш, уни лексик жиҳатдан мансублигини инобатга олиш керак бўлади.

Якобсоннинг фикрича: «Там, где отсутствует понятие или слово, можно разнообразить и обогащать терминологию путем слов-заимствований, калек, неологизмов, семантических сдвигов и, наконец, с помощью парафраз» [6]. Яъни, айнан сўз ёки тушунча мавжуд бўлмаса, терминологияни ўзлашмалар, калькалар, неологизмлар, семантик силжишлар ва парафразлар орқали бойитиш ва кенгайтириш мумкин деган хулосага келади. Муаллиф шунингдек, бирон бир ҳодисани таржимасида лексика орқали ҳам ифодалаш мумкин дейди: «Отсутствие в языке перевода какого-либо грамматического явления отнюдь не означает невозможности точной передачи всей понятийной информации, содержащейся в оригинале».

Швейцар ўз назарий қарашларида эквивалентлик тушунчасини таржиманинг назарий аспекти ва унинг моҳиятини очиб беришда қўллади. Бунга исбот қилиб биринчи фаслда кўриб чиққан назарий қарашларни олишимиз мумкин. Таржимашунослик фанининг ривожланиш даврларининг ҳар бир босқичи ўзгача фикр, мулоҳаза ва қарашлар билан ажралиб туради. Ҳар бир давр таржиманинг моҳиятини белгилашда ўз назарий ва амалий билимларидан келиб чиқади.

Масалан, Я.И. Рецкернинг «Мувофиқлик назарияси»да эквивалентлик тушунчасини матнлараро эмас, матн ичидаги микро бирликлар муносабатига нисбатан ишлатади. Бунда Рецкер эквивалент деганда матнга боғланмаган доимий бир тушунчани белгилаган [4]. Агар матн билан боғлиқ бўлса демак у «вариатив мувофиқлик»дир деб таъкидлайди. Бу ерда Комиссаров билан Рецкер фикрларининг кесимишма нукталари борлигини кузатиб, бири эквивалентни матн билан боғласа, иккинчиси матн билан боғланмаган барқарор бир тушунча деб белгилайди.

Эквивалентлик вариатив мувофиқлик билан ҳам боғлиқ бўлиб, бу тушунчаларни ажратиш зарур яъни лексикографик омиллардан келиб чиққан дейиш мумкин. Чунки, таржимон учун «қисман эквивалент» ва «вариатив мувофиқлик» орасидаги фарқ принципиал эмас. Масалан, инглиз тилидаги новелла терминида рус тилида расказ, турк тилида ойку, ўзбек тилида эса хикоя деб олишимиз мумкин. Бу терминлар бир тарафдан бир бирига тўлиқ мос эмас, балки қисман эквивалентдир.

Дж. Кэтфорд таржима талабларига аниқлик киритаётиб «Для того, чтобы существовала переводческая эквивалентность, необходимо, чтобы как исходный, так и конечный тексты были бы соотносимы с функционально релевантными признаками данной ситуации» [1] дейди. Олим томонидан функционал релевантлик белгилари матннинг коммуникатив функцияси нуктаи назаридан муҳим. Функционал релевантлик кенг экстралингвистик контекстда шакланиб, интуицияга асосланган бўлади.

Кэтфорднинг таржима таърифида асосий мезон – вазият. Худди шу соматив йўналишни олим томонидан эквивалентга берган талқинида ҳам кўришимиз мумкин. Бу борада биз Р. Левицкийни "поскольку свойства ситуации не подлежат научному описанию, теории перевода остается заняться только межъязыковыми закономерностями, которые прослеживаются на пути от оригинала к переводу. Такая позиция приводит, в частности, к введению понятия – перевода на одном,

избранном уровне языка" [2] деган фикрига тулик қўшиламан.

Ю.Найданинг концепцияси "динамик эквивалентлик" бўлиб, эквивалентликда семантик ёндашувга асосланган. Олим икки матн орасидаги семантик ухшашликни эквивалентликни етарли мезони деб ҳисоблайди: "Динамическая эквивалентность – качество перевода, при котором смысловое содержание оригинала передается на языке-рецепторе и таким образом, что реакция (response) рецептора перевода в основном подобна реакции исходных рецепторов" [3]. Демак, олим қарашининг заминиде рецепиент оригинал матн ва таржима матнидан оладиган таъсири бир хил бўлса, айнан шу эквивалентликнинг асосий мезонидир деб ҳисоблайди. Найда бунда нафақат мазмуний мувофиқлик, балки эмотив холатни ҳам инобатга олади.

Шундай қилиб, эквивалентликда прагматик улчам, яъни таржимани рецепиент томонидан қабул қилиш реакцияси асосий омилгини назарда тутди. "Динамик эквивалентлик" "формал мувофиқликга" қарши қуйилиб, динамик эквивалентликда Ю. Найда яна бир мезон коммуникатив вазиятни инобатга олади. Дж. Кэтфорд учун эквивалентликнинг ягона ва асосий мезони семантик мазмун бўлса, Найда учун коммуникатив вазиятдир. Коммуникатив эквивалентлик Г. Йегер томонидан икки матн орасидаги муносабат бўлиб, коммуникатив моҳияти тенглигадир деб шарҳлайди. Бошқача қилиб айтганда рецепиентда бир хил коммуникатив эффект уғотиш керак. Коммуникатив эффект дегада адресатга маълум бир мазмуни етказиш назарда тутилади. Г. Йегер талқини шуниси билан аҳамиятлик, у матни таржиманинг энг асосий категорияси сифатида олади. Олим "эквивалент" ва "инвариант" тушунчаларини боғлиқлигига ҳам аҳамият беради.

В. Коллер эквивалентлик тушунчасини маъно камрови икки матн орасидаги эквивалент муносабатлар тури аниқлангандагина белгиланади деб таъкидлайди. Эквивалентлик тури эса таржимани мақсади билан аниқланади.

В. Коллер [5] эквивалентликни бешта турга бўлади:

- 1) денотатив – мазмуни сақлаб қолиш яъни инвариант мазмун;
- 2) коннотатив – стилистик эквивалентлик, ўз ичига семантик ҳамда стилистик функцияларни қамраб олади;
- 3) текстурал-норматив, матнинг жанр хусусиятлари, нутқий ва тил қонуниятларига йўналтирилган;
- 4) Прагматик-мақсадли
- 5) формал, матнинг бадиий-эстетик, индивидуал хусусиятларини очиб беришга йўналтирилган таржима.

Коллер бу таснифи билан таржима жараёни нақадар кенг ва серқиралиги, юқланган вазибалар турлилигини очиб беради. В. Коллер эквивалентлик дескрептив тушунча эмас нормативлигини исботлаб беради.

Отто Каде илк ишларида таржимада эквивалентлик икки матн орасидаги инвариант мазмунга нисбатан айтилади деб таъкидлайди. Кейинчалик коммуникатив функция Каде учун ҳам бирламчи мезонга айланди.

О. Каде эквивалентлик мезонларини аниқлар экан:
- бирламчи конкрет коммуникатив вазиятда таржима матнини кенг камровли таъсир кўчига эътибор берилиши;

- матнда коммуникатив бирликлар – макробелгиларни ажратиш, уларнинг ўзаро семантик муносабати матн мазмунини ташкил қилишини;

- коммуникант мазмуни бу маъно, унинг шаклий макробелгиларни, яъни тил бирликларини мазмуний кетма кетлигига нисбатан айтилиши;

- матн коммуникат сифатида ўз ичига кўпроқ ахборот қамраб олиш хусусиятига эгаллиги;

- маъно ва мазмун орасида регуляр муносабат борлигини таъкидлаб, тенг маъно турли вазиятда турли маъно билдириши, бирхил вазиятда тенг мазмунлиғни ифода қилишини кўрсатиши;

- таржимани моҳияти коммуникантларни алмашувида билиб, ахборот етказишда айнан коммуникатлар хисобланиши;

- таржимада бир тил белгилари бошқа тил белгилари билан алмашиниши эквивалент коммуникатлар пайдо бўлишига олиб келишини шарҳи;

- таржимада эквивалент коммуникат яратишда оригинал матн ўзгаради ва таржимада эквивалентлик маъно қамровини кенгайтишига олиб келишини очиб берилишларни ва юқорида кўрсатиб утилган омиларни кетма кет кўрсатиб утади.

К.Райс ва Ганс Вермеер скопос назариясида эквивалентлик таржима услубига эмас, балки унинг натижасига нисбатан айтилади деб таъкидлайди.

Таржимада муқобил услуб билан таржима қилинмайди, эквивалентлик натижа сифатида намоён бўлиб, адекват таржима матнига айланади. Олимлар, эквивалент таржимани таърифида адекват таржима талқинига аниқлик киритиб бердилар. Демак, эквивалентлик таржима махсули бўлиб, оригинал ва таржима матннинг бир бирига нисбатан функционал мувофиқлигидир.

Хулоса қилиб айтганда, муқобиллик ва эквивалент терминларининг маъно қамрови чегаралари бир хил бўлиб, таржима аслият мазмунини ўзга тилга ҳар жихатдан тўла-тўқис ўгиришдан иборатдир. Демак, тил белгилари йиғиндисидан иборат матн мазмуни таржимада қайта яратилиб, адекват таржимани ҳосил қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Дж.Кэтфорд С. Лингвистическая теория перевода (A Linguistic Theory of Translation). – Москва. 2004.
2. Левицкий Р. “О принципе функциональной адекватности перевода”. – Москва. 1984.
3. Nida, Taber. The teory and practice of translation. – London. 1969
4. Рецкер. Теория перевода и переводческая практика. – Москва. 1974.
5. Werner Koller. “The concept of equilanes and the object of translation” 1936.
6. Якобсон Р.О. Работы по поэтике. – Москва. 1987.

Юсуф ХОЖИЕВ,

Гулистон давлат университети докторанти, PhD

ТДЎТАУ профессори, ф.ф.д Б.Менглиев тақризи асосида

ТИЛШУНОСЛИҚДА “ДЎСТЛИК” КОНЦЕПТИ ОРҚАЛИ МИЛЛИЙ ХАРАКТЕРЛАРНИНГ ФАРҚЛАНИШИ

Аннотация

Ушбу мақолада барча миллатларда мавжуд бўлган “дўстлик” концептининг умумий томонлари билан бирга миллий ўзига хосликлари бўлиши аниқланди. Бу борадаги илмий изланишлар таҳлил қилинди. Дўстлик концептосферасининг ядро ва перифериялари аниқланди. Ҳар бир халқнинг миллий маданиятидан, миллий характеридан келиб чиқиб, дўстлик ҳақидаги тушунчалари фарқли бўлади ҳамда бу ҳолат тил ва нутқда акс этади.

Калит сўзлар: миллий характер, стереотип, концепт, лексик маъно, дифференциация, концептосфера, семантик майдон.

РАЗЛИЧИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ХАРАКТЕРОВ ЧЕРЕЗ КОНЦЕПТ “ДРУЖБА” В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В данной статье было определено, что существующее у всех народов понятие «дружба» имеет как общие аспекты, так и национальные особенности. Проанализированы научные исследования по данной теме. Выявлены ядро и периферия концептосферы дружбы. Исходя из национальной культуры и национального характера каждого народа, понятие дружбы отличается, и это положение отражается в языке и речи.

Ключевые слова: национальный характер, стереотип, концепт, лексическое значение, дифференциация, концептосфера, семантическое поле.

DIFFERENCE OF NATIONAL CHARACTERS THROUGH THE CONCEPT OF “FRIENDSHIP” IN LINGUISTICS

Abstract

In this article, it was found that the concept of "friendship", which exists in all nations, has common aspects as well as national peculiarities. Scientific research on this topic was analyzed. The core and peripheries of the friendship conceptsphere were identified. Based on the national culture and national character of each nation, the concept of friendship is different and this situation is reflected in the language and speech.

Key words: national character, stereotype, concept, lexical meaning, differentiation, conceptsphere, semantic field.

Кириш. Ҳар бир миллатда дўстлик тушунчаси ва концепти мавжуд. Лекин ушбу тушунча ҳақидаги умумий қарашлари билан бирга миллатга хос алоҳида қарашлар ҳам мавжуд. Масалан, эркак ва аёл дўстлиги ғарб халқлари учун меъёрий ҳолат бўлса, ўзбек миллий маданияти учун бу меъёр эмас. Ёки фарзанд ва ота-она дўстлиги ҳам ўзбек миллий характери учун меъёр эмас. Бизнинг миллий-маданиятимизда ота-она ва фарзанд ўртасида маълум чегаралар бўлиши керак. Демак, дўстлик концепту турли халқларда усумий тушунчани англатиши билан бирга, ўзига концептуал фарқланишларга ҳам эга экан.

Адабиётлар таҳлили. Тилшунослиқда “дўстлик” концепти бир қатор тилшунослар томонидан тадқиқ қилинган. Масалан, Е.В.Урисон[1], А.Вежицкая[2], А.Д.Шмелев[3], А.О.Арапова[4], М.А.Хизова[5], О.М.Лунцова[6] тадқиқотларида атрофлича ўрганилган. Концептларда, муқаррар равишда, умуминсоний ва миллий моҳиятлар синтези мавжуд ва бу ҳар бир тилда уларга хос муҳим жиҳатларини илмий тадқиқ қилишни ҳам тақозо этади.

А.Вежицкая “дўст” лексемасининг турли луғатлардаги лексикографик талқинларига таяниб фикрларини В.С.Гроссман, С.Довлатов, С.И.Липкина, Н.Литвинова, Л.Толстой ва бошқаларнинг асарларидаги далиллар билан асослайди. Айтилганидек, “дўст” лексемаси дунёнинг барча тилларида ўзига хос тарзда номланиб, фаол қўлланади. Ҳар бир миллат унинг маълум қиррасини бўрттиради, аммо рус тили учун хосдек кўринган “дўстлар муҳим социал категорияни ташкил этади: ёрдам ва қўллаб-қувватлашга муҳтож бўлганинда, уларга ишониш мумкин” сифати умуман миллати, дини ва жинсидан қатъи назар, инсон зотида бирдай тааллуқли[7].

Чунки “қалбан мулоқот қиладиганинга ёрдамга шайлик”[8] фақат рус ментал концептининг моҳияти эмас. Олима дўст, ўртоқ ва таниш лексемаларини бир даража-ланиш тизимида олиб, уларни яхлит системанинг элементлари сифатида қарайди. Садоқат даражасига кўра, дўст биринчи, ўртоқ иккинчи, таниш учинчи ўринда туради. Ёрдамни дўст мажбурият даражасида, ўртоқ бурч, таниш инсонийлик деб тушунади. Киши дўстга тўла ишонади, ўртоққа шубҳаланади, танишга ишонмайди. Олима ушбу система унсурлари орасидаги муносабатни “маънавий яқинлик” белгиси билан кўришни муаммоли деб билади[9]. Бизнинг назаримизда, бу қараш “маънавий яқинлик” белгисининг дўстликдан устуворроқ муносабат-га нисбатан белгиланиши натижасидир.

Тадқиқот методологияси. Мақолада тавсифлаш, киёслаш, дифференциал-семантик, компонент таҳлил усулларидан фойдаланилган.

Таҳлиллар ва натижалар. А.Д.Шмелев “дўст” концепти ҳақида фикр юритар экан, синонимик қаторни яна узайтиради ва кенгайтиради: дўстлашмоқ, дўст, дугона, ўртоқ, бўйинса (приятель) (аёл/эркак), таниш (аёл/эркак). Олим муаммога чуқурроқ киради ва бу қаторни майдон даражасига олиб чиқади (от туркумидаги сўзлар сирасига феъл-сўз (дўстлашмоқ)ни ҳам киритади, шунииндек, тушунчаларга гендер аниқлик ҳам киритади[10]. У масалага антропоцентрик аспектда ёндашади, яъни дўст ҳақидаги фикрларнинг бир тил эгасида бошқасидан фарқланишига, қарашлар мос келмаслигига эътибор қаратади[11]. Олим бунда турли жинслар орасидаги муносабат бир жинслилардагидан кескин фарқланиши мумкинлигига таянади. У рус муҳитидаги “дўст” концептининг моҳиятини “зарур ҳолда ёрдам бериш” да кўради[12].

Бизнингча, олим “ёрдам” унсури “дўст” концептининг моҳияти эмас, балки моҳиятни воқелантирувчи ёркин ҳодиса деб талқин этишни назарда тутгандир. Агар “ёрдам”нинг ўзи моҳият бўлса, унда маънавий моддиятга сингиб кетган бўлур эди. Ҳақиқатан ҳам, бу ҳолат балки рус менталитети учун ўзига хослик ва у ислом Шарқида ўрнашган меъёрларга сиғмаслиги ҳам мумкин. Бошқача айтганда, фикрни холис англамоқ учун ҳодисага рус “нигоҳи” билан муносабатда бўлиш керак бўлади.

Бу ўринда айтиш лозимки, қандай бўлишидан қатъи назар, “дўстлик” концепти умуммиллий эталон, албатта, умумийлик эса хусусий кўринишларда намоён бўлади. Хусусийлик умумийлик эмас, бироқ умумийликдан холи ҳам эмас. Шундай бўлса-да, А.Д.Шмелев “ёрдамга шайлик”, “суяниш”, “муносабатлар барқарорлиги”, “дўстлар сонининг чекланмаганлиги” кабиларни ушбу концептнинг таянч белгилари сифатида ажратади.

Хулоса қилинса, А.В.Вежицкая ва А.Д.Шмелев қарашларидаги “дўстлик” ва “дўст” концептларидаги умумий ҳолат “ёрдам” унсуридир.

О.А.Арапова “дўстлик” концептосферасининг ядроси сифатида “дўст” концептини олади. У дастлаб концептуал таҳлил учун пойдевор сифатида унга дохил тил ҳодисаларини систем-структур таҳлил қилади, лисоний тизимини аниқлайди, сўнгра уларнинг мазмун-моҳиятидан келиб чиққан ҳолда функционал-когнитив изланишлар олиб боради. Системавий таҳлилда “дўстлик” семантик майдонининг ифодаловчилари (лексемалар, фразеологик бирликлар, мақоллар, маталлар, афоризмлар)ни йиғди кластер усулида ассоциатив майдонни ҳосил қилади. Шунга кўра, “дўстлик” маънавий концепт бўлиб, унинг асосида ижтимоий меъёрлашган ташкил этувчилар ётади. Концепт ядроси унга бўйсундирилган “дўст” концепти бўлганлиги каби “дўст” концепти ҳам шундай структурага эга эканлигини уқтиради[13]. “Дўст” концептининг ҳаракатлантирувчи кучи ва прототиби инсон эканлигини таъкидлайди[14].

Ҳақиқатан ҳам, олима кўрсатган ҳолатлар инсонлар орасидаги дўстликда яққол намоён бўлади, инсоннинг ҳайвонлар билан дўстлашуви замирида ҳам инсон унсури етакчилик қилади. Дўстлик моделининг ахлоқий қатъияти унинг юксак туйғу, бахт, инсон ҳаёти учун тўлақонли зарурий шарт деб тан олиншидир. Дўстлик инсоннинг ахлоқий сифати, ахлоқий “қозиси”, дўстлик мезонлари асосда инсон ўз хатти-ҳаракатларини баҳолайди ва бошқаради[15]. Ҳақиқий дўстлик замирида инсоннинг табиий эҳтиёжлари минималлашади, ахлоқий-маънавий тақомиллашуви юз беради, чин маънодаги дўстлик юксак ахлоқий сифатларга эга кишиларгагина хос[16]. Олима ҳақоний дўстликнинг ишонч, ростгўйлик, мустаҳкамлик, етарли даража, танланганлик, тенглик, маънавийлилик, ҳиссий ва моддий алмашувчанлик мезонларини ажратади.

О.А.Арапова “дўстлик” ва “дўст” концептларининг фалсафий томонларини оидинлаштиради, бунда уларни вербаллашуви билан узвий алоқадорликда кузатади. У инсон маънавиятининг таянч концепти бўлган “дўстлик” ва “дўст” бирликларида инсон моҳиятини изламаса-да, уларни инсонга хос аломатлар сифатида баҳолайди.

Тилшунос О.М.Лунцова “дўстлик” концепти моҳиятини очишда “тинчлик”, “душманлик” концептлари сирасидаги оппозитив муносабатларга таянади. Бу тернар

зиддиятда “тинчлик” ўрта ва “дўстлик” билан “душманлик” чекка мақомида бўлади. Дўстлик инсон моҳиятининг реаллаштирувчилари қаторида турса, хис, муносабат ва амал дўстликнинг воқелантирувчилари дидир[17]. “Дўстлик” концепти концептосферасининг О.М.Лунцова кувонч, мустаҳкам қайноқ алоқалар, самимият, садоқат, ишонч, ҳамкорлик, ҳамнафаслик ва ҳамдардлик, социал тенглик, ўз-ўзини танқид қилар қуршовидан иборатлигини алоҳида уқтиради.

М.А.Хизова “дўстлик” концептини рус ва инглиз маданиятлари диалогда кузатади, диний дискурда ҳам таҳлил қилади. Тушунчавий моҳияти, образ ифодалаш, киймати ва қадриятни англатиш хусусияти кесимидаги сифатларини очади, муаллифларнинг у ахлоқий концепт эканлиги ҳақидаги фикрларига қўшилади[18]. Олимнинг уқтиришича, “нарсонийлик матнларида “дўст” (“друг”) сўзи “бошқа” (“другой”) га нисбатан “яқин”, “қўшни”, “ўртоқ”, “биродар”, “туғишганлик” маъноларини англатади... Ҳар қандай “бошқа” инсонга “дўст” бўлиш имконига эга[19]. Бунда у рус тилидаги сўзларнинг ўзакдошлигидан келиб чиқади: друг – другой. Насроний дискурда кўра, чин дўстлик – худодан ва бундай дўстлик сотмаслик, ёрдамни дариг тутмаслик, тушуниш, кечиримлилик ва ёмонликни унуттиш, фитнес қилмаслик, ифвога учмаслик, яқин бўлиш, манфаатдан йироқлик, меҳмондўстлик каби сифатлар билан характерланади[20]. Бошқа муаллифлардан фарқли равишда М.А.Хизова “муҳаббат” концептини устун қўяди. Шунга кўра, дўстлик ёш ва жинсдан қатъи назар социал тенглик ва нотенглик (яъни дўстни ўзидан устун кўриш), садоқат, ёрдам, ўзаро тушуниш, яқинлик, вақтни бирга ўтказиш, самимийлик, ҳалоллик, очиклик, ишонч, беғаразлик, муҳаббат (ишқий эмас), мунтазамлик, собитлик, бахтдан қониқишга интилиш, қизиқишлар уйғунлиги, барқарорлик, қалбан яқинлик, ғамгурлик, масъулият, аёл ва эркак дўстлиги орасидаги фарқлилик каби жиҳатларига алоҳида эътибор қаратади ва дўстликни у ҳам ахлоқий категория сифатида эътироф этади.

Е.В.Урисон “дўст” категориясини лексикографик талқин қилар экан, бир-бирини яқши билиш, тушуниш, муҳаббат, ўзаро яқши муносабат, узвийлик, вақтни бирга ўтказиш, садоқат, юксак ишонч, ёрдам, тор доира (дўстлар сонининг чекланганлиги, машаққатларни ениб ўтишда ҳаммаслақлик, муносабатларнинг давомийлиги белгиларига алоҳида эътибор қаратади[21]. Е.В.Урисон талқинида юқоридаги муаллифлар қарашларидаги муштаракликни кўради.

Хулоса ва таклифлар. Айтилганлардан маълум бўладики, “дўстлик” концепти турли олимлар талқинларида мукамаллашиб, янгидан-янги қирраларини намоён қилади. Уларда аксар ҳолларда умумийликни, қисман ўзига хосликларни кўради.

“Дўстлик” ва “дўст” концептлари ўзбек миллий менталитетида алоҳида ўрин тутди. Барча халқларда бўлгани у кенг қамровли ва ўта мураккаб концептлардан. Бу концептлар диний ва дунёвий моҳияти, социал фарқлари ва тушунилиши, даврлар оша ривожланиб боровчи, энг муҳими, дунёқарашлар, миллий этник стререотиплар, социал тармоқланишлар ранг-баранглигидан қатъи назар, ўзига хос белгилорчи ва моҳият мазмунидаги константаларга ҳам эгаки, бу константаларнинг ўзини ҳам этник ва миллий, умуминсоний турларга ажратиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Второе издание, исправленное и дополненное. – М.: Школа «Языки славянской культуры», 2003. – 1488 с.
2. Вежицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры. 2001. – 288 с.

3. Шмелев А.Д. Русская языковая модель мира: Материалы к словарю. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 224 с.
4. Арапова О.А. Концепт «дружба»: системный и функционально-когнитивный анализ: Дисс....канд. филол. наук. – М.: РГБ, 2005. – 242 с.
5. Хизова М.А. Концепт "дружба" в русской и английской лингвокультурах: Дисс. ... канд. филол. наук: – М.: РГБ, 2005 – 198 с.
6. Лунцова О. М. Градиент-концепт дружба – мир – вражда в русской и английской лингвокультурах (на материале лексики и фразеологии). – Магнитогорск, 2007 – 260 с.
7. Вежицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры. 2001. – С.109.
8. Вежицкая А. Кўрсатилган асар. – Б.112.
9. Вежицкая А. Кўрсатилган асар. – Б.114.
10. Шмелев А.Д. Русская языковая модель мира: Материалы к словарю. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – С. 180-188.
11. Шмелев А.Д. Кўрсатилган асар. – Б. 182-183.
12. Шмелев А.Д. Кўрсатилган асар. – Б. 183.
13. Арапова О.А. Концепт «дружба»: системный и функционально-когнитивный анализ: Дисс....канд. филол. наук: 10.02.01– М.: РГБ, 2005. – С. 124
14. Арапова О.А. Кўрсатилган асар. – Б. 165.
15. Арапова О.А. Кўрсатилган асар. – Б. 27.
16. Арапова О.А. Кўрсатилган асар. – Б. 27.
17. Лунцова О.М. Градиент-концепт дружба – мир – вражда в русской и английской лингвокультурах (на материале лексики и фразеологии): 10.02.20. – Магнитогорск, 2007 – С. 63.
18. Хизова М.А. Концепт, "дружба" в русской и английской лингвокультурах: Дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. – М.: РГБ, 2005 – С.50.
19. Хизова М.А. Кўрсатилган асар. – Б. 65.
20. Хизова М.А. Кўрсатилган асар. – Б. 66.
21. Новый объяснительный словарь синонимов русского языка. Второе издание, исправленное и дополненное. – М. : Школа «Языки славянской культуры», 2003. – С.107.

Asila **CHORIYEVA**,
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti Ingliz tili 3-fakulteti 3-bosqich talabasi
E-mail: asilachoriyeva2002@gmail.com

F.f.n J.Maxmudov taqrizi asosida

SINXRON TARJIMADA FRAZEOLGIK BIRLIKLARNI TARJIMA QILISH USULLARI

Annotatsiya

Sinxron talqin qilishda frazeologik birliklar va iboralarni tushunish usullari ushbu maqolaning diqqat markazidir. Ushbu sahifada frazeologik birliklar, ular tarjima tilida nimani anglatishi va ishlatilgan talqin o'zgarishlari haqida tushunchalar mavjud. Tarjimon og'zaki nutqda frazeologik birliklar va iboralarni tarjima qilishda turli xil muammolarga duch kelishi mumkin, jumladan frazeologik quyi tizimning mazmun darajasidagi farqlar, idiomani tan olishdagi qiyinchiliklar, tildagi stilistik farqlar va frazeologik birliklarning konnotativ va semantik tarkibiy qismlaridagi farqlar. Shu ma'noda, sinxron talqin paytida frazeologik birliklar uzatiladigan turli xil vositalarga e'tibor berish muhimdir.

Kalit so'zlar: Frazeologik birliklar, iboralar, tarjima, sinxron tarjima, transformatsiya, leksik va grammatik ko'chirish.

PHRASEOLOGICAL COMPONENTS THAT CAN BE TRANSLATED IN SIMULTANEOUS INTERPRETING

Abstract

The methods and techniques for understanding phraseological units and phrases during simultaneous interpreting are the focus of this article. This page also offers insights into phraseological units, what they mean in the language of interpreting, and the interpretational transformations used. The interpreter may encounter a variety of challenges when translating phraseological units and phrases in oratory speech, including differences in the phraseological subsystem's content levels, challenges in idiom recognition, stylistic differences in language, and differences in the connotative and semantic components of phraseological units. In this sense, it's important to pay attention to the various means through which phraseological units are transmitted during simultaneous interpretation.

Key words: Phraseological units, idioms, translation, simultaneous interpreting, transformation, lexical and grammatical transferring.

СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В СИНХРОННОМ ПЕРЕВОДЕ

Аннотация

В центре внимания этой статьи находятся методы и приемы понимания фразеологических единиц и оборотов во время синхронного перевода. Эта страница также дает представление о фразеологических единицах, о том, что они означают на языке перевода, и об используемых интерпретационных преобразованиях. Переводчик может столкнуться с целым рядом проблем при переводе фразеологических единиц и оборотов в ораторской речи, включая различия в уровнях содержания фразеологической подсистемы, проблемы с распознаванием идиом, стилистические различия в языке и различия в коннотативных и семантических компонентах фразеологических единиц. В этом смысле важно обратить внимание на различные средства, с помощью которых фразеологические единицы передаются при синхронном переводе.

Ключевые слова: Фразеологические единицы, идиомы, перевод, синхронный перевод, трансформация, лексический и грамматический перенос.

Kirish. Ushbu maqolaning maqsadi sinxron tarjimonlar va tarjimashunoslik kurslari talabalariga frazeologik birliklarni tarjima qilish bilan bog'liq mumkin bo'lgan muammolarni qanday hal qilish va bu vaziyatda qanday yondashuvlar eng samarali ekanligi haqida maslahat berishdir. Ushbu sahifada tilshunoslarning frazeologik birliklarini tarjima qilish bilan bog'liq muammolar haqidagi fikrlari va mulohazalari ham mavjud.

V.N.Teliya fikricha, frazeologiyani lingvistik fan sifatida shakllanishi M.V.Lomonosov asarlari orqali boshlangan, chunki u so'zda "iboralar", "idiomalar" va "nutq"larning yaqinligini his qilgan [Telia 1996:11]. Ushbu fanni keng ma'noda o'rganish predmeti - frazeologiya (yoki frazeologik aylanish yoki frazeologik birlik). Frazeologiyani "abadiy" savollaridan biri frazeologiyani aniqlash, uning chegaralari va tasnifi masalasidir. N.M.Shanskiyning fikricha, "keng ma'noda frazeologik burilish ikki yoki undan ortiq urg'uli so'zlardan tashkil topgan, o'z ma'nosiga ko'ra yaxlit, tarkibi va tuzilishiga ko'ra barqaror bo'lgan takrorlanadigan til birligidir" [Shansky1996:15].

Ya.I.Retsker frazeologik birliklarni tarjima qilish muammosini o'rganib, "tarjimon frazeologik birliklarning turli

ma'nolarini ko'rib chiqqan olishi, ularning emotsional-ekspressiv vazifalarini yetkazishi, qo'shimcha ravishda frazeologiyani asosiy nazariy masalalarini tushuna olishi kerak", deydi [5]. V.L.Arxiangelsk frazeologik birliklarni tarjima qilishdagi qiyinchiliklarga ishora qiladi:

- ikki til tizimining turli frazeologik imkoniyatlari;
- ko'p frazeologik birliklarning ko'p ma'noliligi;
- turli tillardagi strukturaviy va semantik jihatdan bir xil frazeologik birliklarning stilistik va emotsional-ekspressiv tuslarining farqlanishi;
- ideomatiklik.

Bundan tashqari, muallifning fikricha, frazeologik birliklarni tarjima qilishda quyidagi omillarni hisobga olish kerak:

- frazeologik birliklarning milliy kolorit xususiyatlari;
- frazeologik birliklarning obrazli ishlatilishi;
- alohida frazeologik birliklarni tushunish va qo'llashni belgilovchi o'ziga xos ijtimoiy-tarixiy qatlamlar va assotsiatsiyalar [6].

Demak, frazeologik birliklar bilan ishlashda tarjimon nafaqat har ikkala tilni ham bilishi, balki manba matnning stilistik va madaniy-tarixiy tomonlarini tahlil qila olishi,

tarjima xususiyatlari va frazeologik birliklarning ma'nosini bilishi kerak.

Frazeologik birliklarning asosiy xususiyatlaridan biri komponentlarning barqarorligi va ularning tayyor shaklda takrorlanishidir. O.V.Ivankinaning fikricha, frazeologik iboralarni tarjima qilish tarjimadagi eng qiyin vazifalardan biridir. Xatolik xavfi frazeologik birliklarning, ko'pincha so'zlarning erkin birikmasiga omonim bo'lishi va ularni faqat kontekst va nutqning umumiy mantig'iga qarab ajratish mumkinligi bilan bog'liq. Xato asl ma'noning qo'pol buzilishiga olib keladi. Bundan tashqari, frazeologik birlikni tarjima qilishda nafaqat uning ma'nosini, balki uning uslubiy rangini, ifodasini ham yetkazish kerak, bu ko'p jihatdan kontekstga bog'liq va hech qanday lug'at tomonidan taqdim etilmaydi (Ivankina O.V., elektron manba).

Tarjima jarayonida frazeologik birliklarni so'zma-so'z tarjima qilishning amaliy imkonsizligi tufayli tarjima transformatsiyasi deb ataladigan jarayonni boshdan kechiradi. Keling, bunday o'zgarishlarning mavjud turlarini batafsil ko'rib chiqaylik. Fiterman A.M. va Levitskaya T.R., Minyar-Beloruhev R.K. kabi olimlar grammatik, stilistik va leksik o'zgarishlarni tasvirlaydilar. (Levitskaya T.R., Fiterman A.M., 1973), (Minyar-Beloruhev R.K., 1996). Transformatsiyaning ikki turini nomlagan Ya.I.Retzker tasnifi bu tushunchadan biroz farq qiladi: gap bo'laklari yoki gap a'zolarini almashtirish shaklidagi grammatik transformatsiyalar va leksik transformatsiyalar (konkretlashtirish, umumlashtirish, ma'nolarni farqlash, va antonimik tarjimadan iborat tarjima jarayonida, shuningdek, semantik rivojlanish va yaxlit transformatsiyada yuzaga keladigan yo'qotishlarni qoplashdan) tashkil topadi (Retzker Ya.I. 1974). V.N. Komissarov, leksik transformatsiyalar haqida gapirar ekan, transliteratsiya, tarjima transkripsiyasini kuzatish ba'zi leksik-semantik almashtirishlar deb ataydi. Grammatik o'zgarishlar so'zma-so'z tarjima (yoki sintaktik assimilyatsiya) hisoblanadi. Grammatik almashtirishlar gap a'zolarini, so'z shakllarini, gap qismlarini almashtirish va gap bo'linish (Komissarov V.N., 1980: 101-108-betlar).

Eng katta hajmlisi L.K.Latishevning tasnifi bo'lib, bunda u tarjima o'zgarishlarining olti turini ajratib ko'rsatadi: leksik o'zgarishlar, stilistik o'zgarishlar, morfologik o'zgarishlar, aralash tipdagi transformatsiyalar (L.K.Latishev, 1981: 26-bet). Frazeologik birliklarning tarjimasini haqida gapirganda, leksik transformatsiya kabi transformatsiya turiga to'xtalib o'tish mantiqan to'g'ri keladi. L.K.Latishev leksik transformatsiyalarga "lug'at yozishmalaridan chetga chiqish" deb ta'rif beradi. Ingliz va rus tillarining leksik tizimlarida so'zning semantik tuzilishi turida o'zini namoyon qiladigan nomuvofiqliklar kuzatiladi. Leksik transformatsiyalarning ma'nosi "FL ning alohida leksik birliklarini (so'zlar va iboralarni) ularning lug'at ekvivalenti bo'lmagan va ya'ni tarjimada ular tomonidan uzatiladigan FL birliklaridan farqli ma'noga ega bo'lgan TL leksik birliklari bilan almashtirish" (Barxudarov, 1975: 196-bet). Barxudarov leksik transformatsiyaning uchta usulini tavsiflaydi. Umumlashtirish bu usullarning birinchisidir. Tarjimonlar ushbu uslubdan ingliz tilida so'zlashuvchi madaniyatga xos bo'lgan faktlar va voqeliklarga murojaat qilganda foydalanadilar, ammo bu bayonotning yakuniy ma'nosini tushunishga sezilarli ta'sir qilmaydi. Leksik qo'shish va tushirish texnikasidan foydalanish ingliz tiliga xos bo'lgan siqilish rus tiliga tarjima qilishda so'zlarni qo'shish zarurati bilan bog'liq. Murakkab aniqlovchi birikmalarning keng qo'llanilishi ham leksik qo'shish texnikasidan foydalanishga olib keladi. Semantik rivojlanishni qabul qilish ingliz va rus tillaridagi so'zlarning muvofiqligidagi farq bilan bog'liq (Barxudarov, 1975: 198-bet).

Munozara. Frazeologik birliklar tarjimasini murakkablashtiradi, chunki ular oddiy leksik birliklar singari sinonimiya, polisemiya va omonimiya bilan ajralib turadi.

Masalan, o'zbek tilida ham, ingliz tilida ham o'tib ketishni bildiruvchi sinonimik qatorlar mavjud. Assortiment juda keng: "yaxshiroq dunyoga o'tish, "dan" chelakni tepish" ("yaxshiroq dunyoga borish "yoki" konkini tashlash"), bu stilistik jihatdan chiqur farq qiladi. (Vebsterning uchinchi yangi xalqaro lug'ati, 1986).

Tarjima nazariyasi frazeologik birliklarni tarjima qilishning beshta usulini taklif qiladi, ularni tanlash frazeologik birlikning tabiati va ishlatilgan kontekstdan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi. (Ivankina O. V., elektron resurs).

Frazeologik ekvivalentni tanlash usuli shundan iboratki, tarjimon o'zbek tilidagi ma'no jihatdan ingliz frazeologik birligiga to'liq mos keladigan va xuddi shu obrazga asoslangan obrazli frazeologik birlikni tanlaydi.

Misollar:

The Heel of Achilles – "Axilles to'pig'i"; There is no smoke without fire – "Shamol bo'lmasa, daraxtning uchi qimirlamaydi".

Frazeologik ekvivalentlar to'liq bo'lishi mumkin, ya'ni ular lug'aviy tarkibi va grammatik tuzilishi jihatidan bir-biriga mos keladi va to'liq bo'lmagan - kichik o'ziga xos leksik yoki grammatik nomuvofiqliklarga ega. Ekvivalentlar yordamida iboralarni tarjima qilish eng oddiy holat bo'lib, hech qanday qiyinchilik tug'dirmaydi. (Shanskiy N. M., 1996.)

Idiomatik o'xshashlikni tanlash - o'zbek tilidagi ko'chma frazeologik birlikning tarjimada qo'llanilishi, ma'nosi ingliz tilidagi idiomaga o'xshash, ammo boshqa obrazga asoslangan.

Misollar:

To be born with a silver spoon in the mouth – "oshig'i olchi, o'ta omadli"; a bird in the hand is worth two in the bush - "Oz bo'lsa ham, soz bo'lsin" (Vladovskaya I. S., 1970). Shunga o'xshash idiomani tanlash tarjimondan maqsadli tilda ravon bo'lishni, shuningdek, asl ibora bilan analogning stilistik va janr bir xilligini diqqat bilan kuzatishni talab qiladi. Ko'pincha inglizcha idiomaga so'zning uslubiy xususiyatlari va soylari bilan farq qiladigan bir nechta o'zbek analoglariga ega. Tanlov kontekstga qarab amalga oshiriladi, ammo tarjimonning ijodiy shaxsiyati ham muhim rol o'ynaydi. Analogni tanlash ko'pincha tarjimondan kontekstni, tarjima qilingan idiomani tabiatini va uning o'zbekcha yozishmalarini sinchkovlik bilan tahlil qilishni talab qiladi (Smit L. P., 1959: 129-bet).

Idiomalarni o'tkazishning yana bir usuli - bu inglizcha idiomani so'zma-so'z tarjimasini hisoblanadi. Bu usul avvalgi ikkitasidan past va agar ingliz idiomasi o'zbek tilida ekvivalenti yoki analogi bo'lmasa (yoki kontekst sharoitida analogdan foydalanish imkoni bo'lmasa) qo'llaniladi. Hosil bo'lgan ibora o'zbek tilida idiomaga bo'lmay, oraliq shakllanishdir. O'zbek tilining ikkita majburiy talabi bor: - uning tasviri o'zbek o'quvchisi tomonidan oson idrok etilishi kerak - o'zbek tilining barcha me'yorlariga mos kelishi kerak. Hisob-kitoblar yordamida aniq motivatsiyaga ega bo'lgan ingliz idiomalari tarjima qilinadi - maqollar, masallar va boshqalar.

Half a loaf is better than no bread – "Och qornim tinch qulog'im"; He needs a long spoon that sups with the devil – "O'zingga ehtiyot bo'l, qo'shningni o'g'ri tutma". (Izotova A. A., 2014 yil.) Boshqa tomondan, tez-tez hisoblangan frazeologik birliklar asta-sekin o'zbek tili tarkibiga kirishi mumkin.

Tasviriy tarjima - o'zbek tilidagi so'zlarning erkin birikmasi orqali inglizcha idiomaga ma'nosini o'tkazish. Bunday holda, tasvirning yo'qolishi, demak, asl nusxaning ekspressivligi muqarrar. Agar frazeologik birlikni tarjima qilishning boshqa usullaridan birini qo'llashning iloji bo'lmasa, bu usul tarjimon tomonidan qo'llaniladi. Kontekstli almashtirish - bu alohida olingan ingliz frazeologiyasiga

ma'nosi bo'yicha mos kelmasa ham, ammo mazmunini yetarli darajada aniqlik bilan (ham semantik, ham stilistik) ushbu kontekstda yetkazadigan rus tilidagi frazeologiyadan foydalanish.

Masalan:

"You can't eat your cake and have it" - "Arosatda qolish".

Tajriba uchun asos sifatida biz Amerika siyosiy arboblarning og'zaki nutqlaridan parchalarni tanladik, ularda baholovchi frazeologik birliklar mavjud. Tarjimonlar tanlagan baholovchi frazeologik birliklarni uzatish usuliga ko'ra tasniflangan tadqiqot natijalari misolida yuqoridagi usullarning samaradorligi ekvivalentlik va adekvatlik mezonlari nuqtai nazaridan ko'rsatilgan.

Tarjimonlar tomonidan baholovchi frazeologik birliklarni uzatishning turli usullaridan foydalanishning eng yorqin misollari keltirilgan.

Frazeologik ekvivalentni tanlash usuli va natijalari

1-misol:

Hillary Klintonning bo'lingan AQShda birlik haqidagi nutqi, 2017:

"...Linkoln ham bu tahdidni tushundi. U har bir inson, o'z so'zlari bilan aytganda, "hayot poygasida adolatli imkoniyatga loyiq" ekanligiga chuqur ishonar edi. U buni Qo'shma Shtatlarining o'ziga xos xususiyati sifatida ko'rdi va bu juda qiyin deb hisoblardiki, mehnatkashlar o'z mehnati samarasidan bahramand bo'lishlari mumkin". "Mehnat samarasidan bahramand bo'lmoq" frazeologiyasi "muvaqqafiyat, yaxshi natija" mavzusi bilan maqomga baho berish jihatida baholovchidir. Bu frazeologiya bibliyadan kelib chiqqan (Zabur 128:2: "Mehnatingning samarasidan bahramand bo'lasan. Naqadar quvnoq va farovon bo'lasan!" Muqaddas Kitob, Yangi tirik tarjima, 1996).

1-tarjimon: "... mehnatingning mevasini yig'ish uchun".

Tarjimon ekvivalentlikning barcha darajalarini qamrab oluvchi frazeologik ekvivalentdan muvaqqafiyatli foydalangan va shu tariqa "mehnat samarasidan bahramand bo'lish" frazeologiyasining adekvat tarjimasini hisoblanadi.

2-tarjimon: "... sa'y-harakatlaringiz samarasini tatib ko'rish".

"Sa'y-harakat mevasini tatib ko'rish" iborasi ham o'zbek tilida barqaror frazeologik xususiyatga ega bo'lgani uchun uni ingliz tilidagi iboraning frazeologik ekvivalenti deb hisoblash mumkin. Bundan tashqari, tarjima ekvivalentlikning funksional, stilistik va semantik mezonlariga javob beradi va shuning uchun ekvivalent va adekvat tarjima variantidir.

Ikkala tarjimon ham ushbu frazeologik birlik uchun ekvivalent tarjimini tanlash vazifasini muvaqqafiyatli bajardilar. Taklif etilayotgan variantlar o'zbek tilida o'rnatilgan idiomatikdir, rusiyazabon tinglovchi tomonidan oson idrok etiladi, nutq konteksti va uslubiga mos keladi.

2-misol

Hillary Klintonning bo'lingan AQShdagi birlik haqidagi nutqi)

"...Bu uning qullikka keskin qarshi bo'lishining sabablaridan biri, chunki bu butun tushunchani buzadi. Va prezident sifatida u hukumat vositalaridan foydalanishga, jamiyatning har bir darajasida amerikaliklar uchun ko'proq iqtisodiy imkoniyatlar yaratishga astoydil harakat qildi".

"Og'riqqa olish" frazeologiyasi "qattiq mehnat" semasi bilan intensivlik darajasini baholashni amalga oshiradi. Bu yerda tarjima qilishdagi asosiy qiyinchilik o'zbek tilida talaffuz qilingan frazeologik ekvivalentning yo'qligi hamda

ingliz tilidagi idiomalar qismlari va ularning rus tilidagi ma'nolarining turli semantik hajmidadir.

1-tarjimon: "... katta harakat qildi ..."

Tarjimon tomonidan taklif qilingan variant ekvivalentlik va adekvatlik darajalari bo'yicha eng muvaqqafiyatli hisoblanadi, chunki u ekvivalentlikning to'rtta darajasiga hamda stilistik, semantik va funksional ekvivalentlik mezonlariga mos keladi.

Tarjimon tomonidan taklif qilingan tarjima versiyasi, past idiomatikligiga qaramay, tarkibiy qismlarning yaxshi muvofiqligiga ega. Tarjimonning yutug'i - o'zbek tilida o'xshash ma'noli turg'un ibora bo'lmaganda ekvivalentni tez tanlab olishdir.

3-misol

Hillary Klintonning bo'lingan AQShdagi birlik haqidagi nutqi)

"...Shu bilan birga, biz har kuni o'zlari xizmat qilayotgan va himoya qilayotgan jamoalar bilan ishonchni tiklash uchun fidoyi, prinsipial politsiya xodimlarini tinglashimiz kerak. Bizning ko'k kiyimdagi erkaklarimiz va ayollarimiz bizni xavfsiz saqlash va demokratiyamizni mustahkam saqlash uchun har kuni o'z hayotlarini xavf ostiga qo'yadilar.

"O'z hayotini xavf ostiga qo'yish" frazeologiyasi "xavfli vaziyat" bilan bog'liq qiyinchilik darajasini baholashni amalga oshiradi. Bu frazeologizm o'zbek tilida to'laonli ekvivalentga ega bo'lib, nutqda keng qo'llaniladi.

1-tarjimon: "... o'z jonlarini xavf ostiga qo'yadilar ..."

"Xavf" - "hayotingni xavf ostiga qo'y" iborasining frazeologik ekvivalenti yaxshi tanlangan, chunki u asl iboraga ma'no jihatidan mos keladi, stilistik va funksional jihatdan mos keladi, shuning uchun uni ekvivalent va adekvat tarjima deb hisoblash mumkin.

Tarjimon ingliz tilidagi frazeologiyaning rus tilidagi frazeologiyadan boshqa obrazga asoslanganligi qiyinligiga qaramay, tarjimaning samarali variantini taklif qildi.

Xulosa va takliflar. Frazeologik ekvivalent usuldan foydalanishga doir sakkizta misoldan o'n to'qqiztasining barchasi ekvivalentlik va adekvatlik mezonlariga javob berganligi sababli samarali bo'lgan. Ayrim hollarda tarjimonlar tomonidan tanlab olingan tarjimalar tarjima matnidagi ingliz tilidagi idiomaga qaraganda kamroq idiomatik va ifodali edi, biroq bu fakt taklif etilayotgan variantlarning adekvatligi va ekvivalentligiga ta'sir qilmadi. Umuman olganda, frazeologik ekvivalentni tanlash usuli baholovchi frazeologik birliklarni sinxron tarjima qilishda yuqori samara beradi va ko'pincha tarjimonlar tomonidan qo'llaniladi, degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Bundan tashqari, frazeologik birliklarni tarjima qilishning ushbu usuli tarjimonlar tomonidan aksariyat hollarda ishlatilgan va adekvat va ekvivalent tarjima tushunchasiga eng mos keladi. Bundan tashqari, ma'lum bir mavzu motivatsiyasi bilan frazeologik birliklarni tarjima qilishda tarjimonlar ko'pincha tavsifiy tarjima usulini leksik umumlashtirish usuli bilan birgalikda ishlatishgan, bu esa adekvat tarjima variantiga erishishga imkon berdi.

Frazeologik analoglardan foydalanish usuli deyarli uchdan birida tarjimonlar tomonidan tanlangan. Biroq, tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, bu usuldan foydalanganda o'zbek tilidagi ko'plab frazeologik o'xshashlarning ingliz tilidagi yagona frazeologik birligi mavjudligi sababli tarjima xatolari xavfi yuqori bo'lib, ular uslubiy jihatdan farqlanadi va shu bilan kommunikativ ekvivalentlik mezoniga mos kelishiga ta'sir qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка, М., изд-во "Высшая школа" 2012, 215 стр.
2. Алексина А. И. Фраzeологическая единица и слово. К исследованию фразеологической системы. Минск, В. И. Ленин. 1979, 152 стр.

3. Abdusamadov, Z.N. (2022). Ways of translating phraseological units in simultaneous interpreting. *Xorazm ma'mun akademiyasi axborotnomasi* -4/2022, 297p.
4. Бархударов Л.С. Язык и перевод. М.: Международные отношения, 1975. - 190 с.
5. Donald Trump's 'America First' security speech, 2017, электронный ресурс. URL: <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-administrations-national-security-strategy/> (дата обращения 18.02.2018)
6. Hillary Clinton's commencement speech at Wellesley College, 2017.
7. Hillary Clinton's Speech on Unity in Divided U.S., 2017, электронный ресурс, URL: <http://time.com/4404897/hillary-clinton-speech-illinois-transcript/> (дата обращения 06.01.2018)
8. John Kennedy's Rice Stadium Moon Speech, 1962, электронный ресурс, URL: <https://er.jsc.nasa.gov/seh/ricetalk.htm> (дата обращения 12.12.2017)
9. Mustafakulovich, R. M., Shokirovich, T. O., & Ishnazarovna, M. N. (2020). Simultaneous Interpreting as a Special Interpreter Activity. Pros and Cons of Simultaneous Interpreting. *Oriental Art and Culture*, (V).
10. Miraziz, R., & Oybek, T. (2020). Ingliz, fransuz va o'zbek she'riyatini tarjima qilishda qo'llaniladigan transformatsiyalar. *Oriental Art and Culture*, (V).

Манзура ШАМСИЕВА,
ТошДўТАУ катта ўқитувчиси, PhD
E-mail: vasiya06@mail.ru

ТошДўТАУ профессори, ф.ф.д. З.Т. Холманова тақризи асосида.

STUDY OF LANGUAGE SKILLS OF BILINGUAL CHILDREN

Annotation

The perception of speech formation and perception sounds is associated with the problem of “language perception”. The evaluation of the correctness of language phenomena as a function of language perception is carried out as a result of knowledge of the relationships and relationships of this phenomenon, its features in a verbal situation in verbal communication. In the formation of the main methods of communication with the surrounding world, a violation of these relations is manifested. The article describes the results of an experimental study of similar issues.

Keywords: speech comprehension, language competence, bilingual, monolingual, coding, decoding.

ИЗУЧЕНИЕ ЯЗЫКОВЫХ НАВЫКОВ ДЕТЕЙ-БИЛИНГВОВ

Аннотация

Восприятие формирования речи и восприятия звуков связано с проблемой “языкового восприятия”. Оценка правильности языковых явлений как функции языкового восприятия осуществляется в результате знания взаимосвязей и отношений этого явления, его особенностей в вербальной ситуации при вербальном общении. В формировании основных способов общения с окружающим миром проявляется нарушение этих отношений. В статье описываются результаты экспериментального исследования подобных вопросов.

Ключевые слова: понимание речи, языковая компетенция, билингв, монолингв, кодирование, декодирование.

БИЛИНГВАЛ БОЛАЛАР ТИЛ ҚОБИЛИЯТЛАРИ ТАДҚИҚИ

Аннотация

Нутқ ҳосил қилиш ва идрок этиш механизмлари тўғрисидаги тасаввур “тил ҳисси” муаммоси билан боғлиқ. Тил ҳодисалари тўғрилиги баҳоси тил ҳисси функцияси сифатида ушбу ҳодисанинг алоқалари ва муносабатларини, вербал алоқада нутқий вазиятда унинг хусусиятларини билиш натижасида амалга оширилади. Атрофдагилар билан мулоқотнинг асосий усуллари шаклланишида ушбу алоқаларнинг бузилиши намоён бўлади. Мақолада шу каби масалаларнинг экспериментал тадқиқи натижалари баён этилади.

Калит сўзлар: нутқни тушуниш, тил компетенцияси, билингв, монолингв, кодлаш, декодлаш.

Кириш. Бугунги кунда жаҳон тилшунослигида психолингвистик мезонларга асосланган иккинчи тилни эгаллаш ва икки тил тизими автономлиги даражасига асосланган билингвизм ҳақида батафсил маълумот берувчи ишлар етарли. Шу тариқа, индивидуал билингвизм турлари масаласидаги муайян йўналишлар ҳақида гапириш мумкин бўлади.

Нутқни идрок этиш ва ҳосил қилиш манбалари асосида билингвларнинг тил қобилиятларини экспериментал тадқиқ этиш давомида шахсларнинг тил қобилияти ва тил компетенцияси ўртасида бевосита ўзаро боғлиқлик аниқланмади. Бу эса билингвларда ақлий мазмунни ифодалаш учун тил қобилияти механизми етарли даражада ривожланмаганлиги ҳақидаги ҳолатни тасдиқлайди. Тезроқ ва камроқ қийинчилик билан кечадиган идрок этиш/тушуниш (ифоданинг мазмунини бошқариш) жараёни устувор саналади.

-Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Алишер Навоийнинг “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида турк ва сарт халқи ўртасидаги икки тиллилик қай даражада эканлиги борасида мулоҳазалар мавжуд. Яъни турк халқининг каттасидан кичигигача, хизматкоридан амалдоригача сарт тилини билади. Улар кундалик мулоқотда сарт тилидан бемалол фойдалана оладилар, баъзилари адабий тилда сўзлаша олади. Ҳатто турк шоирлари форс тилида асарлар ҳам ёздилар. Бироқ сарт халқининг деярли ҳеч қайсиси, каттасидан кичигигача, хизматкоридан амалдоригача, саводсизидан билимдонигача турк тилида сўзлаша олмайди, бу тилда сўзлаган кишини ҳам тушунмайди. Агар юздан, балки мингдан бири бу тилда сўзласа, эшитган

киши унинг сартлигини осонгина билиб олади, тарзида ифодаланган. Бундан туркийлар форс тилини кенг қўллаганликлари, тилни ўз тили соҳиблариники каби эгаллаганликлари, нутқида эркин қўллаганликлари, сарт (форс)лар нутқида эса интерференция ҳодисаси кучли бўлганлиги англашилади. Алишер Навоийнинг тил борасидаги қимматли фикрларини юксак қадрлаган ҳолда тилшунослик йўналишларида олиб борилаётган тадқиқотларда улардан методологик манба сифатида фойдаланилади.

Иккинчи (хорижий) тилни ўзлаштириш ва қўллаш стратегияси (Е.С. Кубрякова, Ж. Лакан ва б.), “оралиқ тил” ҳодисаси билингвал шахсда пайдо бўладиган билимлар тизими сифатида (У.Ф. Макки, М. Сигуан ва б.) фаол ўрганилган. Нутқий ҳатолар механизмларини тушунтиришда нутқий тафаккур жараёни моделлари, фрейм ёндашуви, установка назарияси, кенг тарқалган фаоллаштириш моделлари ва бошқалардан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади.

-Тадқиқот методологияси. Тадқиқот натижасида олинган хулосаларнинг ишончлилиги ва аниқлиги тадқиқотнинг барча методологик даражаларининг ўзаро мувофиқлиги билан асосланади: мувофиқ психометрик талаблар, методикаларнинг танланиши; психолингвистика назарияси ва методологияси билан мувофиқликда экспериментал ишни ташкиллаштириш; реципиентларни репрезентатив танлашни шакллантиришнинг ишончли стратегиялари; STATISTICA статистика таҳлилининг компьютер дастури пакетини қўллаш билан олинган

экспериментал маълумотларни математик қайта ишлаш методларини қўллаш.

Тадқиқот уч босқичда олиб борилди.

Биринчи босқичда адабиётларнинг назарий тахлили, тадқиқотимизнинг предмети ва объектига мос бўлган методикалар мажмуини танлаш амалга оширилди.

Иккинчи босқичда эмпирик тадқиқот ўтказилди. Тадқиқотда 300 нафар реципиент камраб олинди, улар қўйилган мақсадга кўра ёш мезонлари бўйича (7-9 ёшли болалар), монолингв ва билингв мезони бўйича (гуруҳда 300 киши) 4 гуруҳга ажратилди (1-жадвал).

1-жадвал

Эмпирик тадқиқот учун респондентларни танлаш структураси

Ёш	Билингвлар	Монолингвлар
7 ёш	75 та	75 та
9 ёш	75 та	75 та

Учинчи босқичда маълумотлар статистик қайта ишланди ва олинган натижалар талқин қилинди.

Тадқиқотда Л.В. Яссманнинг “Болаларда тил компетентлиги шаклланишини тадқиқ этишнинг психоллингвистик методи”дан фойдаланилди. Психоллингвистик методлар мажмуи 6-9 ёшли болаларга мўлжалланган бўлиб, нутқни тушуниш ва нутқнинг грамматик тузилишини фаол эгаллаш ва умуман нутқ ишлаб чиқариш жараёнини тахлил қилишга йўналтирилган тестлардан ташкил топган.

- **Тахлил ва натижалар.**

Гапнинг синтактик тузилишини тушуниш хусусиятлари

2-6 тест топшириқлари боланинг гапларни тушуниши ва таққослашига қаратилган. 2-тестда синалувчиларга қуйидаги гаплар таклиф қилинган:

Бола қизни қувиб етди/Қиз бола ўғил болани қувиб етди; Машина автобусдан ўзиб кетди/Автобус машинадан ўзиб кетди; Қиз онасини эшитмоқда/ Она қизини эшитмоқда; Қиз қаргадан қўрқди/Қарга қиздан қўрқди; Автобус машинага етиб олди/Машина автобусга етиб олди.

Кўрсатма: қуйидаги гапларни эшит ва таққосла, улар мазмунига кўра бир хилми ёки ҳар хил? Тушунтир.

Сўзни тушуниш бу унинг маъносини оддий билиш эмас. Сўзни тушуниш жараёни боладан қўплаб эҳтимоллий маънолардан бирини танлаш, қатор қўшимча маъноларни, шунингдек, бир сўзнинг бошқаси билан тахминий

боғланишларини ҳисобга олишни талаб қилади. Болалар гапнинг синтактик тузилишини тушунишга доир топшириқларни бажаришда семантик-синтактик муносабатларни ўрнатиш бўйича топшириқларни бажаришдаги қонуниятларни намоён этишди.

Билингвал болалар томонидан ифодаларни тушунишда қатор қийинчиликлар аниқланди, бу эса аксарият билингвларнинг ички нутқ босқичида декодлаш жараёнида бузилиш борлигидан далолат беради. Тадқиқ этилган болаларда гапнинг ташқи тузилишидан семантик планга ўтишда қийинчилик туғилди, чунки декодлаш ички нутқ босқичига доир бўлган ифоданинг тузилиш коидаларига бўйсунди, бунда сўзларнинг жойлашув ўрни воқеа-ҳодисаларнинг кетма-кетлигини акс эттиради. Билингвал бола монолингвал боладан фарқли равишда тил ҳодисаларига кўпроқ қизиқади, чунки унинг тил тажрибаси кўпроқ. Сўз семантикасига қизиқиш анча эрта бошланади, чунки у бир тушунчани ҳам она тилида, ҳам чет тилида ифодалаш мумкин.

3-тест тақдим этилган гапларни тушунишни тадқиқ этишга мўлжалланган.

Болалар дўконга кетишиди/Хонада стол ва стуллар бор/Ақаси ёзипти, синглиси ўқияпти/Уйнинг ёнида ҳовуз бор/Бола кетди/Биз бугун эрталаб майдонга бордик.

Йўриқнома: гапдаги сўзларни сана (Баҳолаш мезонлари юқоридагилар билан бир хил).

Нутқни тушуниш – бу нутқий ифоданинг ташқи шаклидаги мазмунни чиқариш жараёнидир.

2-жадвал

4-тестни бажариш натижалари

Баллар	Монолингвлар		Билингвлар	
	7 ёш	9 ёш	7 ёш	9 ёш
	1-гуруҳ	2-гуруҳ	3-гуруҳ	4-гуруҳ
0	0	0	0	0
1	13	8	14	10
2	0	0	0	
3	62	67	61	65

Англамаган шаклнинг идрок этиш акти сифатида қабул қилиниши деярли ҳар доим семантикага ўтишдир. Нутқий сигналларни қайта ишлаш изчилликда кечади. Нутқ шакллари идрок этиш унинг тузилишидаги лингвистик қонуниятларни билишни талаб этади. Ҳатто сўз хато бўлса ҳам, реципиентга таниш бўлган сўзларни эслатса, улар танишдек қабул қилинади. Агар жумлалар кўп маъноли бўлса, реципиент уни қабул қилишда қийинчиликларга учрайди. Жумла қандай синтактик шаклда тақдим этилаётгани реципиент учун муҳим эмас.

Ақсарият билингвал болалар гапнинг тузилишини ўзгартириб, уни тўлдирган. Масалан, “Хонада стол ва стуллар бор” гапи уларда “Хонада мебель бор” тарзида ўзгарган, “Бола кетди” жумласи эса “Бола уйга кетди” тарзида, одатда, келгуси ҳаракатга доир фаразлар илгари сурилган ва тўлдирилган, “Бола уйга кетди” ёки “Бола

айлангани чикди” тарзида мазмуний ўзгариш амалга оширилган. Шунинг ҳисобига билингвал болаларда тоширикни хато билан бажариш бироз кўпроқ (18% етти ёш, 13% тўққиз ёш) кузатилди, ammo бундай ўзгартиришлар уларнинг ҳозиржавоблиги, ассоциатив боғланишни топиш ва улардан фойдалана олиши, тез қарор қабул қила олишидан далолат беради.

4-тест гапнинг мантиқий-грамматик тузилишини тушунишга қаратилган.

Тўғрими? баҳор ёздан олдин бўлади/қиш баҳордан сўнг бўлади/ёз баҳордан олдин бўлади/ қиш куздан сўнг бўлади.

Нима бўлади: ёздан олдин/баҳордан сўнг/баҳордан олдин/куздан сўнг.

Тушуниш жараёни мураккаб фаолиятни ўзида акс эттиради. Ҳар қандай жумлани тушуниш боладан англаш

ва аниқлашни, шунингдек, жумла ташкил топган алоҳида сўзлар, яъни нутқнинг лексик бирликларини англашни талаб қилади. Агар болага сўзнинг луғавий маъноси нотаниш бўлса ёки сўзнинг товуш таркибини англаш қийин бўлса, декодлаш юз бермайди ва тушуниш имконсиз бўлади. Яъни бола гапдаги ҳар бир сўзнинг луғавий маъносини ўрнатади, бироқ синтактик алоқаларни қабул қилмайди, акс ҳолда нотўлиқ ва нотўғри қабул қилинади. Гапни мантикий-грамматик тушуниш топшириқларини бажаришда болалар семантик-синтактик муносабатларни ўрнатиш топшириқларини бажаришдаги қонуниятларни намойиш этишди. 9 ёшли монолингвал болалар 90% вазифани тўғри бажаришди. Билингвал болаларда вазифани нотўғри бажариш кўпроқ кузатилди (8 ёшли болаларда 57%). Баъзи билингвал болаларда грамматик тузилишни тушунишда камчилик кузатилди. Улар сўзни бошланғич шаклда қабул қилишган. Ёрдам кўрсатилганда, болалар ўз хатоларини топишди ва уларни тўғрилашга ҳаракат қилишди.

5-тест. Гапнинг синтактик тузилишини тушунишни тадқиқ этишга қаратилган. **5-тест.**

Майдонда бино ёнида ҳарбий қурол билан турибди – Майдонда бино ёнида қурол билан ҳарбий турибди.

Паркда чархпалак ёнида музқаймоқ ушлаб турган бола турибди – Паркда чархпалак ёнида бола музқаймоқ ушлаб турибди.

Ўйриқнома: Бу гаплар нимаси билан фарқланади?

Психоллингвистик ёндашувда декодлаш (гапларни тушуниш) – бу гапнинг ўзидан унинг шаклий-синтактик тузилишига ўтиш, сўнгра гапнинг мазмунини аниқлаш имконини берувчи унинг мантикий-синтактик тузилишга ўтишдир.

Тадқиқотнинг кўрсатишича, етти ва тўққиз ёшли билингвал болаларда ҳатто жуда содда гапларни ҳам тушуниш қийин кечди. Турланиш, тусланиш, кўмакчилар,

кўмакчили қурилмалар қўлланган гаплар болаларга кўпроқ қийинчилик туғдирди.

78% монолингвал болалар топшириқни тўғри бажаришди. Етти ёшли билингвал болаларнинг 33%и, 9 ёшли билингвал болаларнинг 40%и тўғри бажаришди (10-жадвал).

Билингвал болаларда тестни нотўғри бажариш кўпроқ кузатилди. 7 ёшли болалар ушбу топшириқни бажаришда кўплаб қийинчиликларга учрашди. Гаплар ўртасидаги фарқни умуман топа олишмади. Масалан, *Паркда чархпалак ёнида музқаймоқ ушлаб турган бола турибди – Паркда чархпалак ёнида бола музқаймоқ ушлаб турибди* – гапларини таққослаш етти ёшли билингвал болалар учун жуда қийин бўлди. Бу ерда ҳар бир гапда “*чархпалак ёнида музқаймоқ ушлаган бола*” ва “*чархпалак ёнида бола*” кўшни элементлар ўртасидаги мумкин бўлган алоқани танлаш керак эди. Қуйидаги жавоб кўпроқ кузатилди: “Бир хил гаплар. Ҳеч нарса ўзгармади”.

Тўққиз ёшли билингвал болаларда бошқача манзара кузатилди. Ёши катталашгани сари билингвал болаларда топшириқни тўғри бажариш фоизи ортгани, ўзбек тилини ўрганиш вақтининг ортиши билан луғат захираси ҳам ошиб боргани кузатилди – 40%. Ёрдам кўрсатилганда болалар ўз хатоларини топишди ва уларни тўғрилашга ҳаракат қилишди.

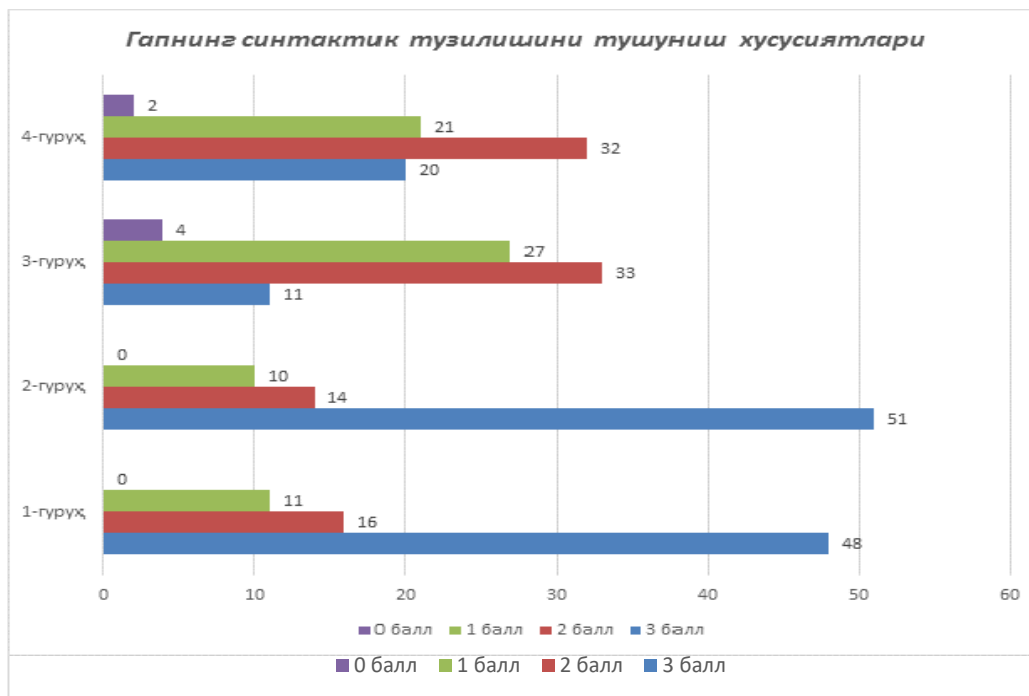
6-тест гапнинг синтактик тузилишини тушунишга қаратилган.

6-тест

Ўйриқнома: Тингла ва жавоб бер.

Санжар Даврондан ўзди. Ким чаққон?/Камрон Санжардан баландроқ. Ким паст?/Салима Дилнозадан каттароқ, бироқ Хуршидадан кичикроқ. Ким энг катта?/Санжар Камрондан баландроқ, бироқ Нодирдан пастроқ. Ким энг баланд?

1-диаграмма

Болалар учун энг қийини, битта соддалаштирилган алоқадан иккинчисига ўтиш ва уни бутун жумланинг маъносини тушуниш учун ишлатиш бўлди. Масалан: “Санжар Камрондан баландроқ” биринчи алоқани ифодалайди. Ундан сўнг “Санжар Нодирдан пастроқ” алоқасини тушуниши керак. Бироқ болалар ифоданинг фақат биринчи қисмини тушунган ва шунга кўра

жавоблар хато бўлди. Шунингдек, аксар ҳолларда гапнинг икки ярми ҳам бир хил сифатида тушунилган. Болаларнинг жавоблари асосан “Санжар Камрондан баланд ва Нодирдан баланд. Демак у энг баланд” тарзида бўлади.

Ушбу топшириқни бажариш нафақат билингвал болалар учун, балки монолингвал болалар учун ҳам қийин

кечди. 36% етти ёшли ва 32% тўққиз ёшли 1-2-гуруҳ реципиентлари вазифани хато бажаришди. Атиги 14% етти ёшли ва 26% тўққиз ёшли билингвал реципиентлар вазифани тўғри бажаришди.

Билингвал болаларда вазифани нотўғри бажариш кўпроқ кузатилади (66% 7 ёшли болалар). Ушбу вазифани бажаришда болалар кўпроқ қийинчиликларга учрашди. Гаплар ўртасидаги фарқни умуман топа олишмади.

-Хулоса ва таклифлар. Билингвизмни шакллантириш учун энг қулай вариант бола туғилганидан бошлаб у билан икки тилда мулоқот қилишдир. Таълим жараёнига иккинчи тилни ўзлаштириш бошланган ёши таъсир кўрсатади. Бола уч ёшгача икки тилни ўзлаштирганда икки босқични босиб ўтади: дастлаб бола икки тилни аралаштиради, кейин уларни бир-бирдан ажрата бошлайди. Уч ёшга келиб бола бир тилни бошқасидан аниқ ажрата бошлайди. Уч ёшнинг

охирларига келиб, баъзилари тўрт ёшида тилларни аралаштиришни тўхтатади. Бола тўрт-беш ёшида алоқага киришга интилади. У бирон-бир сўзнинг нимани англатишини билишга қизикади ва нарсаларни номлай бошлайди. Олти ёшида тенгдошлари билан ўйинда тилдан фол фойдаланади. Икки тилни бир хилда баравар эгаллашнинг имкони йўқ.

Икки тилли болаларнинг нутқий ривожланиш хусиятлари: улар нутқни кечроқ ўзлаштиради; сўз захираси бир тилда сўзловчи тенгдошлариникидан бироз камроқ; тизимли ўргатилмаганда, грамматика етарли даражада ўзлаштирилмайди; иккинчи тилнинг ёзма нутқини ўзлаштиришда қийинчиликлар юзага келиши мумкин; амалиёт бўлмаганда, иккинчи даражали бўлиб қолган она тилининг тобора заифлашуви кузатилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Алишер Навоий. Мухокаматул-луғатайн. Нашрга тайёрловчи П.Шамсиев – Тошкент, 1940. – 54-б.
2. Имедадзе И. В., Сакварелидзе Р.Т., Узнадзе Д.Н. Философия. Психология. Педагогика: наука о психической жизни. Узнадзе: известный и неизвестный// Культурно-историческая психология. 2013. Том 9. № 3. 106–115-б.
3. Кубрякова Е.С. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи// [Е.С. Кубрякова, А.М. Шахнарович, Л.В. Сахарный]; Институт языкознания. – М.: Наука, 1991. – 238 б.
4. Лакан, Ж. Функция и поле речи и языка а психоанализе. – М.: Гнозис, 1995. -94 б.
5. Purisman, A. Russian in Israel: Immigrants' Attitudes towards mother tongue and its use / A. Purisman // «Studia Humaniora et Paedagogica Collegii Narovensis». - Нарва, 2008. - P. 85-95.
6. Raguénad, V. Bilingual by Choice: Raising Kids in Two (or More!) Languages [Текст] / V. Raguénad. - Boston: Nicholas Brealey Publishing, 2009. - 201 p.
7. Rehman, S. Make Your Child Multilingual!: The 10 Step Success Plan to Raising Bilingual / Workbook edition [Текст] / S. Rehman. - Seattle: CreateSpace, 2010. - 110 p.
8. Saunders, G. Bilingual children: Guidance for the family / G. Saunders. - Clevedon: Multilingual Matters, 1982. - 278 p.
9. Schwartz, M., Verschik, A. Achieving Success in Family Language Policy: Parents, Children and Educators in Interaction / M. Schwartz, A. Verschik // M. Schwartz, A. Verschik (eds). Successful family language policy: Parents, children and educators in interaction. - Heidelberg: Springer Verlag, 2013. - P. 1-20.
10. Sebastian-Galles, N. Native-language sensitivities: Evolution in the first year of life / N. Sebastian-Galles // Trends in Cognitive Sciences. - 2006. - Vol. 10. - P. 239-241.

УДК:811.113:512.133+87'1 (575.1)

Гулжаҳон ШАРИПОВА,
Ўзбекистон Миллий университети мустақил докторанти
E-mail: guljaxonsharipova758@mail.com

ЎзМУ доценти, ф.ф.д. Г.С Курбонова тақризи асосида

СТЕРЕОТИП ОЛАМНИНГ АНЪАНАВИЙ МИЛЛИЙ МАНЗАРАСИ СИФАТИДА

Аннотация

Мазкур мақолада тил ва маданиятнинг ўзаро боғлиқлиги муаммолари таҳлил этилади. Мақолада замонавий фанда эртақларнинг лингвокультурологик хусусиятларини ўрганиш муаммолари ўрганилади. Фольклор, маълумки маданиятнинг бир қисми бўлиб, тилшуносликда доимо долзарб ва муҳим бўлиб келган. Бу дунёнинг анъанавий миллий манзарасида акс этган дунё ҳақидаги биринчи содда ғоялар фольклор асарларида акс этиши билан боғлиқ. Уларни ўрганиш оламнинг миллий манзарасининг у ёки бу хусусиятларини қайта тиклаш ва ўрганиш, шунингдек, инсоннинг энг қадимги архетипик тасавурларини аниқлаш имконини беради. Шу нуктаи назардан, стереотиплар лингвокультурологик тадқиқотлар объекти ҳисобланади.

Калит сўзлар: Тил, маданият, стереотип, лингвокультурология, оламнинг содда манзараси, фольклор, анъанавий олам манзараси, эртақ, этномаданият.

СТЕРЕОТИП КАК ТРАДИЦИОННОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ КАРТИНЫ МИРА

Аннотация

В данной статье рассматриваются проблемы соотношения языка и культуры. В статье изучаются проблемы исследования лингвокультурологических особенностей сказки в современной науке. Фольклор, как известно, является частью культуры, всегда были актуальны и важны в лингвистике. Это зависит от того, что первые наивные представления о мире, зафиксированные в традиционной национальной картине мира, отражаются именно произведениями фольклора. Их изучение дает возможность воссоздавать и исследовать особенности тех или иных национальных картин мира, а также – выявлять древнейшие архетипные представления человека. С этой точкой зрения стереотипы являются объектом лингвокультурологических исследований.

Ключевые слова: Язык, культура, стереотип, лингвокультурология, языковая картина мира, фольклор, языковая картина традиционного мира, сказка, этнокультурология.

STEREOTYPE AS A TRADITIONAL NATIONAL PICTURE OF THE WORLD

Abstract

This article discusses the problems of the correlation of language and culture. The article examines the problems of studying the linguistic and cultural features of fairy tales in modern science. Folklore, as we know, is a part of culture, has always been relevant and important in linguistics. It depends on the fact that the first naive ideas about the world, recorded in the traditional national picture of the world, are reflected in the works of folklore. Their study makes it possible to recreate and explore the features of certain national pictures of the world, as well as to identify the oldest archetypal representations of man. From this point of view, stereotypes are the object of linguistic and cultural studies.

Key words: Language, culture, stereotype, linguoculturology, linguistic picture of the world, folklore, linguistic picture of the traditional world, fairy tale, ethnoculturology.

Введение. Актуальность избранной темы обуславливается также пониманием сказки как особой разновидности фольклорного жанра, реализующейся при помощи комплекса специфических языковых средств, недостаточно исследованных в рамках лингвокультурологии, а также особой ролью сказки как текста и неполным изучением языковых аспектов сказки в сопоставительном плане. Необходимостью исследования лингвокультурологических и этнокультурных параметров сказки как текста, поскольку это понятие традиционно изучалось и анализировалось, в основном, в рамках литературоведения.

Как известно, стереотип является одним из важнейших компонентов картины мира. Вообще, термин «стереотип» в когнитивной лингвистике и этнолингвистике относится к мыслительной стороне языка и культуры, то есть понимается как ментальный стереотип, взаимодействующий с картиной мира [1]. Языковая картина мира и языковой стереотип взаимодействуют как часть и целое, причем языковой стереотип воспринимается как суждение или несколько суждений, которые можно соотносить с определенным объектом

внеязыкового мира, это некое субъективно опосредованное представление о предметах, в котором сочетаются оценочные и описательные признаки и которое является результатом толкования действительности в социально выработанных познавательных моделях. Однако к языковым стереотипам можно отнести не только суждение, но и любое устойчивое выражение, состоящее из нескольких слов, например, устойчивое сравнение, клише и т.д.: лицо кавказской национальности, седой как лунь, новый русский.

Обзор литературы. Впервые понятие стереотипа использовал У.Липпман еще в 1922 г., считавший стереотипом схематичные детерминированные культурой «картинки мира» в голове человека, упорядоченные так, что облегчают ему восприятие сложных объектов мира. При данном определении стереотипа выделяются две его главные особенности – мотивированность культурой, и служить инструментом для экономии трудовых усилий и, соответственно, языковых средств [7].

В.В.Красных, пожалуй, дает одно из лучших определений стереотипа: «Стереотип – это определенная структура мыслительно-языкового аппарата, создаваемая

разнообразной системой валентных связей, присущих данной единице и означающих концепт явления, обозначенного данной единицей...» [5]. Ю.Е.Прохоров полагает, что стереотип – это «в первую очередь, конкретное представление о реальности или ее компоненте с позиции «наивного», обыденного сознания» [9]. Таким образом, рассмотрев имеющиеся дефиниции понятия «стереотип», можно вывести следующие выводы: каждый индивид обладает своим неповторимым личным опытом, особым способом восприятия окружающего мира, на базе которого в его голове и создается такая «картина мира», которая включает в себя объективную и субъективную оценку действительности индивидуумом, в то время как сам стереотип является частью этой картины; большинство исследователей, изучающих эту проблему, указывают, что основной особенностью стереотипов является их мотивированность культурой, ибо представления человека об окружающем мире формируются под воздействием культурного окружения, в котором он живет; стереотипы совпадают у большинства индивидов, но могут меняться в зависимости от международной, исторической или внутривнутриполитической ситуации в стране; стереотип – это и ментальный образ, и его словесная оболочка, но есть и стереотипы, существующие на языковом уровне в виде нормы [10].

Методология исследования. Таким образом, на базе приведенных выводов можно выразить следующее определение понятия «стереотип»: стереотип – это сравнительно устойчивый и обобщающий образ или ряд характеристик (отчасти – ложных), которые свойственны для большинства людей, представляющих свое собственное культурное и языковое пространство, или для представителей других наций. Стереотип, иначе, – это образ мира у человека, образующийся под влиянием культурного окружения (другими словами, это культурно – детерминированное представление), реализуемое в виде ментального образа, а также – вербальной оболочки; стереотип – процесс и итог коммуникации согласно неким семиотическим моделям. Стандарт, являющийся невербальной реальностью, и норма, существующая на языковом уровне, входят вместе в понятие «стереотип». В виде стереотипов могут использоваться характеристики другого народа, и вообще все, что касается представлений одной нации о культуре другой нации в целом: общие понятия, нормы речевого общения, поведения, мыслительные аналогии, предрассудки, суеверия, моральные и этикетные нормы, категории, традиции, обычаи и т.п. Известны две категории стереотипов: поверхностные и глубинные [9].

Поверхностные стереотипы, как представления о конкретном этносе, предопределены международной, внутривнутриполитической, исторической ситуацией или другими факторами времени. Эти стереотипы меняются в зависимости от ситуации в мире и обществе. Длительность их существования

зависит от общей ситуации в обществе. Это обычно образы-представления, отражающие конкретные исторические реалии. Глубинные стереотипы, в отличие от поверхностных, остаются неизменными. Они не изменяются с течением времени.

Глубинные стереотипы отличаются сверстойкой устойчивостью, и именно они являются наиболее ценными в исследовательском плане для исследователя особенностей национального характера: сами стереотипы создают материал для изучения этноса, который подвергается стереотипизации, а сами оценки характеризуют особенности той группы, в которой они распространены.

Среди глубинных стереотипов особо выделяются внешние стереотипы, связанные с атрибутами быта и уровня жизни этноса. Несмотря на частые изменения в жизни народов, подобные стереотипы изменяются достаточно слабо: например, неотъемлемой частью русской жизни вот уже несколько веков считаются меха, пестрые шали и матрешки [11].

Способы образования и распространения стереотипов, а также – их передачи, существуют самые разные. Например, во Франции национальные стереотипы сформировались на основе различных исторических событий. Как известно, английский народ как этнос берет свои корни из языка-субстрата, составленного многочисленными древнероманскими племенами, а факт их длительного пребывания на острове определил основные черты их стереотипов поведения. Так, доминирующим стереотипом англичан является логическое мышление, определяющее прагматизм и расчетливость, которые проявляются как на бытовом уровне, так и в государственной политике [13].

Анализ и результаты. Культурные стереотипы как регуляторы поведения человека лежат в основе формирования этнического сознания и культуры, они усваиваются с того момента, как только человек начинает идентифицировать себя с определенным этносом и культурой и определять себя их элементом. Итак, мы оказываемся в сложном мире стереотипов, диктуемых нам культурой.

Каждому представителю этноса знакома система его ментальных стереотипов.

Например, для русского языка стереотипами будут словосочетания, в которых представитель сельской культуры скажет о светлой лунной ночи: светло так, что можно шить, в то время как носитель городской культуры в этой ситуации скажет: светло так, что можно читать [12].

Стереотип поведения, пожалуй, самый главный среди стереотипов. Стереотипы имеют много общего с обычаями, традициями, ритуалами, мифами, но от последних различаются своей характеристикой их объективированной значимости, открытостью для других, в то время как стереотипы чаще всего остаются на уровне скрытых умонастроений, которые существуют в данном этносе. Обычаи и обряды стали объектами этнографических исследований в качестве стереотипов поведения. Это не случайно, т.к. в стереотипах поведения резко выделяется этническое своеобразие культуры. Известный список стереотипных форм поведения, установленных в данном обществе, конечно же, не ограничивается сферой обряда и обычая. Стереотипы поведения присущи и многим другим сферам активности и, прежде всего, общения (этикета), игрового поведения, социализации индивидов, технологических процессов и т.д.

Стереотипы – это устоявшиеся формулы, это фоновые знания. Владение общим языком и наличие определенных накопленных до него знаний является непременным условием общения. Для этого нужно, чтобы коммуниканты имели общую историю развития этноса, отражающуюся в их знаниях об окружающем мире. Эти знания, называемые фоновыми, должны иметься в сознании участников общения. По определению О.С.Ахмановой, фоновые знания – это «обоюдное знание реалий говорящим и слушающим, являющееся основой языкового общения» [2].

Понятие «стереотип» тесно переплетается с понятием «национальный характер». Под характером мы понимаем все те особые отличительные знания, которые человек приобретает в обществе. Другими словами, характер – это взаимодействие неизменяемых отличительных особенностей личности, которые

складываются и проявляются в их деятельности и общении, и тем самым обуславливают типичные для личности способы поведения. Таким образом, можно оутверждать о социальной природе характера, т.к. он полностью зависит как от мировоззрения человека, содержания и характера его деятельности, так и от той социальной группы, в которой он живет и действует, а также – от активного взаимодействия с другими людьми[8].

Лидирующая характеристика человека, в которой описывается его характер, предполагает активное, но избирательное отношение человека к окружающей действительности. В области идеологии эта характеристика передается через его мировоззрение, в области психологии - в его потребностях, склонностях, вкусах интересах, т.е. в избирательном отношении к предметам или явлениям, а значит, и в избирательном отношении к людям. Характер, следовательно, теснейшим образом связан с мировоззрением[10].

Но, несмотря на факт наличия индивидуальности характера отдельной личности, следует рассматривать и некоторые общие черты характера конкретного социума. В этом случае следует говорить о национальном характере – характере нации. Имеются разные толкования термина «национальный характер». Так, например, Н.А.Ерофеев указывает на этническое представление которое считает «словесным портретом или образом другого народа»[3].

Как пишет С.А. Арутюнян, психологический склад нации представляет собой «своеобразное взаимодействие

разнопорядковых феноменов духовной жизни народа»[1]. Однако термин «национальный характер» остается наиболее распространенным. Многие лингвисты в своих работах представляют национальный характер как особую, специфическую систему всех реальных признаков нации. Сюда обычно включают такие признаки как национальная культура, быт, национальная гордость, самосознание, привычки, вкусы, традиции, связанные с национальными чувствами и национальные стереотипы в отношении к другим народностям, при этом нужно помнить о национальной специфике каждого народа. Как установлено, подавляющее большинство людей имеют очень устойчивые стереотипы относительно к конкретному национальному характеру, т.е. у них имеется убежденность, что представители разных наций демонстрируют совершенно различные и по-своему стойкие представления о существовании других этносов и их конкретных национальных особенностей. Интересно, как часто стереотипы зависят от того, как та или иная нация «ведет себя» в данный период времени.

Резюме/рекомендации. Таким образом, подавляющее количество лингвистов считают, что национальный характер - это взаимодействие характерных особенностей, отличающих один этнос или нацию от другого. Так, например, С.М.Арутюнян даёт дефиницию национальному характеру как системе основных специфических черт традиций и привычек той или иной нации, образующихся под воздействием исторического и культурного развития данного этноса[1].

ЛИТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. М.: Яз. рус. культуры, 1999. – 895 с. – С.23.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. Москва : Советская энциклопедия, 1969. – С.498.
3. Ерофеев Н.А. Туманный Альбион. Англия и англичане глазами русских. – М.: Книга по Требованию, 2021. – 320 с. – С.7
4. Карасик В.И. Языковые концепты как измерения культуры (субкатегориальный кластер темпоральности) // Концепты. Вып. 2, 1997. – С.53-57.
5. Ильющкин В.В. Стереотипизация как важный фактор в восприятии и познании людьми друг друга // European science. 2014. № 1 (1). С. 31-36.
6. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 363 с. – С.7.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология. М.:Издательский центр «Академия», 2001. – С.57.
8. Павловская А.В. Этнические стереотипы в свете межкультурной коммуникации. М., 1998. – С. 96.
9. Прохоров Ю.Е. Русские крылатые выражения // Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения. Лингвострановедческий словарь / Фелицына В.П., Прохоров Ю.Е. Ин-т рус. яз. им. А.С. Пушкина. Под ред. Е.М. Верещагина, В.Г. Костомарова. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Русский язык, 1988. – С. 163 – 270. – 272 с.
10. Чеснокова Л.В. Стереотипы в межкультурной коммуникации: url.: <http://e-kon-cept.ru/2015/15107.htm>.
11. Широканов Д.И., Алексеева Е.А. Стереотипы и динамика мышления.
12. Минск: Наука и техника, 1993. – 94 с.
13. Шеина, И.М. Роль языка в формировании коллективной картины мира [Текст] / И.М. Шеина // Номинация и дискурс: сб. науч. тр. - Рязань, 1999. - С. 127-130.
14. Ярошевский М.Г. Психология. М.: Академия, 2000. – 470 с.

Илҳом ШОЙМАРДОНОВ,
Термиз давлат университети ўқитувчиси
E-mail: rustamkhurramov@mail.ru

ТерДУ доценти, филология фанлари номзоди Р. Мустафоқулов тақризи асосида

THE ROLE OF ARTISTIC MEDIA IN CHILDREN'S GAME FOLKLORE

Abstract

This article is written about the peculiarities of children's folklore. According to researchers in this field, toys appeared as a spiritual need for children after the end of the cradle period. As soon as the function of toys begins to be completed, toys take the leading place in the spiritual relationship between parents and children.

Key words: Child, folklore, thought, cradle, spiritual, gods, game.

РОЛЬ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ СРЕДСТВ В ДЕТСКОМ ИГРОВОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация

В данной статье написано об особенностях детского фольклора. По мнению исследователей в этой области, игрушки появились как духовная потребность детей после окончания колыбельного периода. Как только функция игрушек начинает завершаться, игрушки занимают ведущее место в духовных отношениях между родителями и детьми.

Ключевые слова: Ребенок, фольклор, мысль, колыбель, духовное, боги, игра.

БОЛАЛАР ЎЙИН ФОЛЬКЛОРИДА БАДИЙ ТАСВИР ВОСИТАЛАРИНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Ушбу мақола болалар ўйин фольклорида бадий тасвир воситаларининг ўрни ҳақида ёзилган. Бу соҳадаги тадқиқотчиларнинг фикрича, кизикмачоклар бола учун бешик даври тугагандан кейинг маънавий эҳтиёж тақозосига кўра пайдо бўлган. Аллалар, овутмачоклар функцияси тугаллана бошлагач, ота-оналар ва болалар ўратасидаги маънавий алоқада кизикмачоклар етакчи ўринга чиқади.

Калит сўзлар: Бола, фольклор, фикр, бешик, маънавий, аллалар, ўйин.

Кириш. Ўзбекистоннинг қадимий фольклор ва анъанавий ижрочилиги сақланиб қолган Сурхондарё, Қашқадарё, Самарқанд, Навоий, Бухоро, Хоразм вилоятлари, Қорақалпоғистон Республикаси ва Фарғона водийси бўйлаб экспедициялар уюштирилди. Номоддий маданий мерос ёдгорликларини кенг кўламда тўплаш ва хатловга олиш мақсадида 2012 йил 9-18 апрел кунлари Фарғона водийсида ўтган экспедиция давомида ўзбек халқ оғзаки бадий ижодининг “ўлан”, “лапар”, “ёр-ёр”, “алла”, “келин салом”, “келин ўтирсин”, “терма-қўшиқ”, “ашула”, “байт-ғазал”, “йиғи-йўқлов қўшиқлари”, “ривоят”, “афсона”, “топишмоқ”, “мақол”, “дуо-олқиш”, “ё рамазон”, “айтишув”, “кинна айтимлари”, “зикр айтимлари”, “аския”, “қизикчилик (кулги-хикоя)”, “латифа”, табиат ҳодисалари билан боғлиқ халқ қарашлари, мифологик тасаввурлар, халқ календарига оид материаллар, об-ҳаво ўзгаришларига оид таъбирлар тўпланди [1].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Профессор О.Сафаровнинг таъкиллашича, ўзбек болалар фольклоршунослигида на кизикмачок мавҳуми, ва на шу мавҳум замирида намоён бўлувчи фольклор жанри ханузгача маълум эмас.

Бу соҳадаги тадқиқотчиларнинг фикрича, кизикмачоклар бола учун бешик даври тугагандан кейинг маънавий эҳтиёж тақозосига кўра пайдо бўлган. Аллалар, овутмачоклар функцияси тугаллана бошлагач, ота-оналар ва болалар ўратасидаги маънавий алоқада кизикмачоклар етакчи ўринга чиқади.

Бу жараён моҳиятини Н.П. Мелников шундай изоҳлайди: “Бешик даври охирларида ўйиннинг аҳамияти тобора ошиб боради, у овутмачокларни қисиб қўяди ва бола жисмоний ривожланишни белгилай бошлайди. Овутмачоклар жонга тегади, боланинг маънавий камолоти янги озиқ талаб қилишга киришади.

Таҳлил ва натижалар. Поэтика адабиёт ҳақидаги фаннинг шеърӣ (поэтик) асарлар шакли, тузилиши, шеърӣ формалар, шеър санъатининг усуллари ҳақидаги бўлими экан.

Ўйинлардаги кўпгина шеърӣ тизимлар ўйноқи ва шўхлиги билан болалар диққатини доимо ўзига тортиб келади. Чунки ўйинлар шўх ва ўйноқи оханглар, ҳаракатлар билан мос тушиб, уйғунлашиб кетади. Улар болаларнинг ақлий тафаккурини ривожлантириш билан бирга, нутқ маъданиятини ҳам ўстиради.

“Хоразмдан Намангангача, Тошкентдан Деновгача Экспедиция туфайли шаҳарма-шаҳар, кишлокма-кишлок юриб тўпланган бой болалар фольклори материалари ичидан сайлаб олинган намуналар эди” [2]. деб такидлайди.

Сурхон воҳаси болалар ўйин фольклорини таснифлашда таниқли фольклоршунос олимларнинг асарлари ва илмий хулосаларига ҳамда вилоятда уюштирилган фольклор экспедицияси маълумотларига таянамиз. Шунга кўра, Сурхон воҳаси болалар фольклорининг жанр хусусиятларини қуйидагича таснифлаб ўрганиш мумкин.

Бешик қўшиқлари.
Болалар эртақлари.
Тез айтишлар ва топишмоқлар.
Болалар қўшиқлари.
Болалар ўйин фольклорига ажратиб ўрганишимиз мумкин.

Болалар ошиқ ўйинларида айтиладиган шеърлар ҳам ҳазил-мутойбага бой, орзу-ҳавасларга тўла, кизиккиш, завқ-шавқни оширувчи қочиримлари бекиёсдир. Масалан, улардан бирида ўйиннинг ўзига хос хусусиятлари, кишига ҳузур берувчи хусусияти макталган:

Менинг сокқам сайирди (р),
Сокқалар ичида ғайирди (р)

Соққагинам боқайин,
 Соққам кўп ошиқ айирди.
 Соққагина соққаларинг сараси,
 Менинг соққам ҳаммасининг тўраси.
 Соққагинам ютиб олди ҳаммасини,
 Битарми ютирганнинг юрак яраси.
 Кўринадики, бу шеърда соққа эгасининг ўйин ва ўйинчиларга муносабати, ўйинда эришилган ютуқ билан фахрланиши ифода топган. Ўрни билан у ўйинда ютқазганнинг ҳоли войлигини ҳам таъкидлаб кўяди. Бу билан у ўйинчиларда ўйинга қизиқиш, рақобат, энгишга интилиш иштиёқини кўзгатишни кўз тутди.

Ошиқнинг “ўтирди” ёки “уюрма” турида ҳам ўзига хос талаблар бор. Унда барча ўйинчиларнинг ошиқлари ташланади. Ўйинчилардан қайси бирининг ошиғ олчи турса ўша бола биринчи бўлиб ошиқ ташлаш имкониятини олади. Кимнинг ошиғи олчи турса, қолган барча чикка ошиқларини “ейди”. Агар бирор боланинг ошиғи “ўмма” турса, у барча ошиқларни қандай туришидан қатъий назар “ейди” яъни ўмма турган ошиқ эгаси бошқа барча ўртага тушган ошиқларни ютиб олади. Шунинг учун ўйинчи ошиғининг ўмма тушишига алоҳида эътибор беради ва иштиёқ билдиради. Бу ҳақда куйидагича кизикмачок шеър ҳам яратилган.

Ўмма турғин, ошиғим,
 Ўтариб бергин, ошиғим.
 Ўтариб берсанг, ошиғим,
 Тилла бўлур қошиғим.

Бундай шеърлар кўпинча халқ кўшиқларининг энгил вазнларига мослаб тўқилади. Улар ўзига хос оҳанг, маром олади. Юқоридаги шеър ҳам бармоқ вазнининг ети бўинли тури бўлиб, 4-3 шаклида туроқлашгандир.

Болаларнинг ошиқ ўйинида “хур” шакли ҳам бор. Бунда кўп ошиқ топган бола тилидан кизикарли кўшиқлар айтилади. Мана улардан бири:

Ошиғимни ташладим-а,
 Кўзгинангни боғладим-а,
 Ошиқ ташлашда ўзим мен,
 Ошиқларингни ютдим мен,
 Ошиқ ўлтирган, қалайсан,
 Мендан ошиқ тилайсан.

Бундай кўтаринки руҳдаги шеър болалар ўйинига кайфият қўшади. Ғолибнинг тантасини ифода этади. Шу билан бирга ютилганнинг ҳолидан кулиши, уни кизиктириш оҳанглари ҳам мавжуд.

Бундай шеърлар болаларни чечанликка, вазият ҳолатни усталик билан тасвир этишга одатлантиради. Ошиқ ўйинларида айтиладиган кизикмачок шеърларида, юқорида таъкидлаганимиздек, ғолиб ўйинчининг котаринки кайфиятини, мағлуб ўйинчини уялтириш ҳам, ошиқларнинг турли ҳолатда (олчи, таҳа, чикка, пукка, умма) туришлари ҳам ифода топди.

Ошиқнинг бўлур подшо, вазири,
 Ҳар элнинг бўлур алп зўри.
 Ёшлиқда ўйнаганларнинг,
 Бўлур шундай хузури.

Дарҳақиқат, ошиқ ўйининг тури кўп. Шулардан бири “подшо-вазир” ўйини бўлиб, унда болалар навбат билан ошиқ ташлашади. Ошиқнинг тушушига қараб “мансаб” олишади. Масалан, ошиғи олчи турган “подшо”-лик, таҳа турганда “вазир”-лик, пукка турса “сўфи”-лик, чикка турганда “ўғри”-лик “мансаби”ни олишади.

Шеърда ана шу ошиқ ўйинида соққага бағишланган кизикмачок шеърлар ҳам ўйинчиларнинг кайфиятини, ҳолатини, ўйинда тутган мавқойини баҳолайди. Уларда айтувчиларнинг ўз соққасини мақташи, ғолибликдан ғурурланиши ифода топади. Масалан: куйидаги шеърда ҳам соққанинг олчи туриши матовга олинган:

Ошиқ ўйнадим, ютдим,

Айланиб ўйнаб ютдим.

Соққагинам олчидир,
 Эгасига ёрчидир.

Соққанинг олчи туруши айрим ўйин турларига, кўпгина ошиқларни ютиб олишга сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам юқоридаги мисолда соққа эгаси ана шундай муваффақият қозонганлигини ғурурланиб қайт этган[3].

Болаларнинг “чиллик” ўйини билан боғлиқ бир қатори кизикмачок шеърлар тўқилган. Унда зувиллатиш одати бор. Ким кўп зувиллатса, у ўйинда ғолиб тараф бўлади. Ана шундай кизикмачок шеърлардан бири куйидагича:

Чиллик ўйнадим кизикдириб,
 Зувиллатиб ичагингни уздириб.
 Элатимда бордир чапағон,
 Аканг қайқанг чилликни отағон.

Ўйин тартибига кўра, ғолиб тараф чилликни узоққа иргитади. Мағлуб тараф ўша масофани чоғиб зувиллаб ўтиши керак. Агар масофани охиригача зувиллаб босиб ўтилмаса, нафаси етмаса, қайтадан кўшимча масофа олиб зувиллашга мажбур бўлади. Шунинг учун ҳам юқоридаги шеърда зувиллатувчининг ғолиблик кайфияти мағлуб тарафни кулги қилиши ифода этилган.

Болаларнинг “кес-кес” (Бу ўйин кечаси ўйналадиган болалар ўйини) ўйинида айтиладиган кизикмачок шеърларида ҳам ҳолат, вазият, кайфият, ўзаро муносабат кизикарли ифода топади. Бу ўйинда кўрғон, бек, хужимчилар мавжуд. “кес-кес” туфайли хужимчилар кўрғон кўриқчиларидан бирликка, иноқликка чорловчи кўшиқлар айтилади. Масалан:

Ҳаммамиз ҳам бир тус,
 Ўйинимиз “кес-кес”.

Уришманг дўстлар, тани,
 Бўлайлик бир жону дўст.

Ана шундай кес-кесларда хушёрлик, чаққонлик кўрсата олмай, “душман кўлига тушган” бола тилидан куйидагича кизикмачок шеър айтилади:

“Кес-кес” ўйнадим, кесилдим,
 Дўстларимга тусилдим.
 Чикдим орадан эй дўст,
 Бўлиб қолдим мен пес.

Болаларнинг “боболтака” ўйинида айтиладиган кизикмачок шеърлар ҳам уларда катта кизикчи, ўйинга иштиёқ уйғотади, ҳолат вазиятни чиройли тасвир этади, ғолибнинг кўтаринки кайфиятини ифодалайди.

Қувлайман бир оёқ билан,
 Уриб йикитай бир таёқ билан.
 Қийиб қочсанг агарда
 Ўйнмасман сендек саёқ билан.
 Ёки:

Қуварман бир оёқда,
 Сен қочарсан у ёқ бу ёққа,
 Оёқлар толиб боради
 Мен шўрга дам олиш қаёқда.

Бу ҳазил-мутойиба шеърларнинг биринчисида ўйинга ҳалолок билан, унунг қоидаларига тўла амал қилган ҳолда иштирок этиш талаби қўйилган. Иккинчи тўртликда “така” ролида ўйновчи боланинг ҳолати, бир оёқда туриб югириш, рақибни етиб олишга интилиш билан боғлиқ ҳолат тасвир этилган. Айниқса “мен шўрликда дам олиш қаёқда” дейилган ўринларда ўйинчининг ҳолати кизикарли тасвирланган[4]. Учунчи ўринда қочувчи рўлини бажарга бола (чи-бич) тилидан айтилган кизикмачок шеър берилган. Унда рақибнинг етолмагани, рақибчи-чорчоб толгани, охири кўтариб югуриш керак бўлган иккинчи оёғини ерга босгани ва энгилгани ўзининг ғолиб келганини ифода этади. Бу билан унунг ғолиб ва мағрур қиёфаси, кўтаринки кайфияти кўзга ташланади.

Хулоса ва таклифлар. Халқ оғзаки ижоди намуналари болаларда ватанпарварлик, инсонпарварлик, донолик ва меҳр-шафқатлилиқ, ростгўйлик ва меҳнатсеварлик, ҳалоллик ва камтарлик каби энг эзгу инсоний фазилатларни шакллантириш орқали болалар тарбиясида муҳим аҳамият касб этади. Болалар фольклори

кичкинтойлар олами билан катталар дунёсининг уйғунлашуви оқибатида юзага келтирган ўйинлар, қўшиқнинг бутун бир тизими тарзида таркиб топгандир. Уни яратишда катталар ҳам, болалар ҳам баравар ҳисса қўшганлар.

АДАБИЁТЛАР

1. Жўраев М. Халқ ижодиёти—бебаҳо қадрият Чоп этилган 09.03.2016
2. Дала ёзуви. 2018-йил--Шерободлик туманиХолмурод Мустофақуловдан ёзиб олинди
3. Дала ёзуви.2019-йил ушбу ўйиннинг шеърлари Бандихонлик Ҳаким Даллиевдан ёзиб олинган
4. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Тошкент 1990,
5. Имомов К., Мирзаев Т., Сафаров О. Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1996.

Farrux YULDASHEV,
Navoiy davlat pedagogika instituti f.f.f.d
E-mail: farruxyuldashev621@gmail.com

ToshDO'TAU v.b dosenti, f.f.d. I.Islomov taqrizi asosida

“MA’NAVIYAT” LEKSIK-SEMANTIK KATEGORIYASINING MIKROSISTEMALARI

Annotasiya

Mazkur maqolada “Ma’naviyat” leksik kategoriyasiga oid leksemalarning yadro, markaz va periferiyalarini aniqlash va ularning o‘zaro semantik aloqadorligi haqida fikr boradi. Mazkur kategoriyaning leksik bazasi qanday shakllanib borishi hamda boyib borishi haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Leksik kategoriya, leksema, yadro sema, markaz sema, chekka sema(periferiya), umumiy sema va xususiy sema

MICROSYSTEMS OF THE LEXICAL-SEMANTIC CATEGORY “SPIRITUALITY”

Annotation

This article discusses the definition of the core, center and periphery of lexemes of the lexical category "Spirituality" and their semantic relationship. It is about how the lexical base of this category is formed and enriched

Key words: Lexical category, lexeme, core sema, central sema, peripheral sema (periphery), general sema and special sema

МИКРОСИСТЕМЫ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ “ДУХОВНОСТЬ”

Аннотация

В данной статье рассматривается определение ядра, центра и периферии лексем лексической категории «Духовность» и их семантическая взаимосвязь. Речь идет о том, как формируется и обогащается лексическая база данной категории

Ключевые слова: Лексическая категория, лексема, основная sema, центральная sema, периферическая sema (периферия), общая sema и специальная sema.

Kirish. Leksik kategoriyani sistema sifatida o‘rganish kategoriya tarkibidagi leksemalar ma’noviy munosabatini va ularning xususiyatini ochishga qaratilmog‘i shart. O‘zbek tilidagi turli leksik kategoriyalar, ularning kategorial murakkabligi, ular tarkibidagi har bir leksemaning ichki uzvlarining yoritilishi tahlil qilinayotgan leksik kategoriya mazmun mohiyatini yanada yorqinlashtiradi. Leksik kategoriyaning asosiy xususiyatlaridan biri bir-biri bilan semantik bog‘langan leksemalarning uyushuvchanlik tabiatidir. Ma’lum mavzu ostida birlashgan leksik kategoriyaning birliklari semantik tomondan birlashib, tanlangan kategoriyaning uzvi hisoblanadi. Mazkur kategoriya ma’noviy guruhlardan(kamida ikkita, ba‘zan mavzu xususiyatidan kelib chiqib yanada kengayadi), ular mavzuiy guruhlariga(kamida ikki qismga, mavzu ko‘lamiga qarab undan ko‘p), mazkur guruh ma’noviy uyaga(ma’noviy guruh va mavzuiy guruhga qaraganda kengroq bo‘linish imkoni bor), ma’noviy uya o‘z navbatida leksemalar bilan kengayib leksik kategoriyaga ma’noviy zichlashib boradi.

Har qanday leksik ma’noning o‘zagi va uning chegarasini aniqlashda ular tarkibidagi semema va sema muhim yechim hisoblanadi. Xususan, o‘zbek tilida so‘zlar tuzilishiga ko‘ra sodda va yasama so‘zlarga bo‘linadi. Sodda so‘zlar sodda tub va sodda yasamaga bo‘linadi. Ana shu yasama so‘zlarning asosi va yasovchi qo‘shimchasi yangi ma’lumot beruvchi ma’noli qismlarga bo‘linadi. So‘zning ma’noviy tarkibi ham leksik-semantik xususiyatiga ko‘ra xuddi shunday bo‘linishga ega. So‘zning har bir ma’noli qismi yangi ma’noviy munosabatni anglatishiga ko‘ra yadro, markaz va periferiyaga ma’nolarga ega bo‘ladi. Izohlanayotgan leksik kategoriya xususiyatlari, odatda, yadro, markaz va periferiyaga ega bo‘ladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. “Kuznesova ko‘p ma’noli so‘zning mazmuniy variantlari so‘z ichi paradigmasi doirasida muayyan usulda uyushganligini, bu paradigmaning yadrosi, o‘ziga xos yadrosi, o‘ziga xos markazi mavjud bo‘lib, atrofida asosiy bo‘lmagan(chegara)

ikkilamchi deb nomlangan barcha ma’nolar, uyushuvchi, asosiy va birlamchi ma’no yotishini ta’kidlaydi” [1]. Masalan, “ma’naviyat” leksik kategoriyasining “e’tiqod” ma’noviy guruhiga oid bo‘lgan “avliyo” leksemasi “O‘TIL”da shunday ta’rif berilgan. “Valilar. 1.Din: valilar, e’tiqodli, dindor kishilar; aziz, muqaddas, Ollohga yaqin kishilar, ruhoniylar. 2.s.t. Karomat, bashorat qila oladigan, mo’jizalar ko’rsata oladigan odam. 3.s.t kest. Ulug’, zo’r fahmlanuvchi odam yoki narsa. 4.s.t. Hech narsa bilan ishi yo’q, darveshsifat, darveshnamo odam[2]”. Mazkur ta’riflardan kelib chiqadigan bo‘lsak, avvalo, avliyo so‘zi qaysi ma’nosi va qanday usul bilan “ma’naviyat” kategoriyasidan joy olgan. Dastlab leksema tarkibidagi “Din: valilar, e’tiqodli, dindor kishilar; aziz, muqaddas, Ollohga yaqin kishilar, ruhoniylar” ma’nosi bilan “ma’naviyat” leksik kategoriyasining “e’tiqod” ma’noviy guruhining yadrosidan joy olgan. “Karomat, bashorat qila oladigan, mo’jizalar ko’rsata oladigan odam” sememasi bilan “e’tiqod” ma’noviy guruhining markazidan joy oladi. Leksema tarkibidagi “darveshsifat, darveshnamo odam”, ya’ni “kamtar”, “kamsuqum” ma’nosi bilan “ma’naviyat” leksik kategoriyasiga a’loqador bo‘ladi. Leksema tarkibidagi so‘zlashuv tiliga xos bo‘lgan, kesatq ma’no (teskari ma’no)dagi “ulug’, zo’r fahmlanuvchi odam yoki narsa” sememasi Kuznesova ta’riflaganidek, leksik kategoriya atrofida asosiy bo‘lmagan, ya’ni chegara ma’no deb nomlanadi. Shuni aytish kerakki, barcha ma’nolar, uyushuvchi, asosiy va birlamchi ma’no asosida shakllanishini ta’kidlash zarur.

Polesemantik va omonimik xarakterdagi leksemalar tarkibi, ularning paradigma a’zolari o‘zaro tarkibiga ko‘ra semantik, sintaktik, grammatik nuqtayi nazaridan o‘zaro aloqada yoki butunlay mazmun tomondan uzilgan bo‘ladi. Bu holatni “aynimoq” leksemasi misolida ko‘rib o‘tamiz. Mazkur leksema polesemantik xarakterga ega bo‘lib, 9 ta ma’noviy guruhni shakllantiradi. Bu ma’nolarning hammasi ham “ma’naviyat” leksik kategoriyasiga tegishli emas.

1. Rang-tusi, sifatini yo‘qotmoq, eskirmoq;o‘ngmoq.

2. Asl belgi-xususiyatini, sofligini yo'qotmoq (nav, nasl va sh.k. haqida).

3. Sof (odatiy) holati yomon tomonga o'zgarimoq.

4. Iste'molga yaroqsiz bo'lmoq; buzilmoq (yegulik-ichguliklar haqida).

5. To'g'ri fikrlash, so'zlash qobiliyatini yo'qotmoq, shu jihatdan ahvoli og'irlashmoq.

6. Xulq-atvori, odob-axloqi jihatidan yomonlashmoq, yomon tomonga o'zgarimoq; buzilmoq. 7. Odob-axloq chegarasidan chiqib ketmoq, odob-axloq chegarasidan tashqari gaplarni gapira boshlamoq. 8. Fikrini, niyatini o'zgartirmoq, niyatidan, so'zidan qaytmoq. 9. Aloqani uzmoq, kechmoq[3].

Ushbu paradigma a'zolari o'zaro tarkibiga ko'ra semantik, sintaktik nuqtayi nazaridan leksik kategoriya atrofida birlashadi. Izohlardagi 5, 6, 7-ma'nolar "ma'naviyat" leksik-semantik kategoriyasining "axloq" umumiy semali birliklar qatoridan joy oladi. Qolgan ma'nolar sintagmatik munosabatda "shaxs" semasi anglatadigan so'zlar bilan bog'liq ma'nolarni yuzaga keltirganda kategoriyaning chekka qismdan joy oladi. Xususan, 8-ma'nodagi "fikrini o'zgartirmoq", "so'zidan qaytmoq" ma'nosi "va'dasida turmaslik" ma'nosi bilan salbiy ma'nodagi ma'naviyatga oid ma'noni anglatadi. Bundan tashqari bu holat nutqiy vaziyatga ham bog'liq holda odatiy ma'nolarda ham qo'llanishi mumkin. Leksema tarkibidagi 9-ma'no ham shu shaklda bo'ladi.

L.A.Kiseleva kayd etishicha, yadro sema "so'z yasash bilan bog'liq imkoniyatlarga ega bo'ladi. Ya'ni so'z yasash asosi, an'anaviy tilshunoslikdagi tushuncha bo'yicha, o'zak vazifasini o'taydi. Derivat sema esa yadro semasiga ko'shilib, yangi sememani tarkib toptiruvchi semadir, ya'ni u so'z yasash asosiga qo'shilib, yasama so'z yasash xususiyatiga ega bo'lgan affiks ma'nosi hisoblanadi[4]." Mazkur jarayonlar "ma'naviyat" leksik kategoriyasi birliklari orasida ham kuzatiladi. Xususan, "vatan" leksemasi "ma'naviyat" leksik semantik kategoriyasi tarkibiga bevosita aloqador emas. Sababi "vatan" leksemasi tarkibida "kishining tug'ilib o'sgan o'lkasi, shahri yoki qishlog'i; yurt, diyori, kishi tug'ilib o'sgan va o'zini uning fuqarosi hisoblagan mamlakat; ona yurt, turarjoy, boshpana, maskan, uy, o'simlik va sh. k. larni asl kelib chiqqan yerini" ma'nolarini bildiradi. Bu semalarning hech biri "ma'naviyat" leksik kategoriyasi tarkibida yo'q, biroq bu leksema yasashga asos bo'ladigan qism hisoblanadi. Shu bois parvar leksemasi qo'shilishi natijasida "vatanparvarlik" leksemasi shakllanadi. Mazkur leksema asosiga qo'shilib, ma'naviyatga oid yasama so'z yasash xususiyatiga ega bo'lgan affiks hisoblanadi. parvar affiksoidining ma'nolari tarkibiga "tarbiyalovchi, g'amxo'rlik qiluvchi; erkalovchi ot so'z turkumiiga qo'shilib, tarbiyalash, yaxshi munosabat, sevishtirish ma'nolarining anlatuvchi sifat yasaydi" [5]. Affiksoid tarkibidagi sevmoq, tarbiyalovchi, mehribonlik ma'nolari "ma'naviyat" leksik kategoriyasiga kirishga xoslaydi.

H. Ne'matov va R. Rasulovlar hamkorligidagi izlanishlarda yadro semani o'zbek tilida "atash" sema deb nomlaydilar. Xususan, "Atash semalari ob'yektiv borliqdagi narsa, buyum, belgi-xususiyat, miqdor kabilarni atovchi, nomlovchi semalardir"[6] kabi ta'rifi berilgan. To'g'ri, yuqorida olimlarning yadro sema haqidagi qarashlari va ularni turlicha nomlashlari ko'zga tashlanadi, biroq hammasining mohiyatida leksemalar tarkibidagi bosh ma'no va ular atrofidagi ma'nolarni semantik birlashtiruvchi va farqlovchi ma'nolar tushuniladi.

Tadqiqot metodologiyasi. "Ma'naviyat" leksik kategoriyalarining yadro, markaz yoki periferik xususiyatlarini mohiyatini yoritishda ular tarkibidagi semalar asosiy xususiyat sanaladi. "Ma'naviyat" leksik kategoriyasining semantik xususiyati ushbu kategoriyaga aloqador bo'lgan so'zlarni aniqlashda sema va semema munosabatida namoyon bo'ladi, unga oid leksemalarning mazmuniy chegarasi yadro va

markazning munosabati periferiyaning xususiyatiga qarama-qarshi qo'yilgan holda yoritiladi. Xususan, leksik kategoriya tarkibida yadroga xos quyidagi xususiyatlar aks etadi. Dastlab leksik kategoriya tarkibidagi yadroni aniqlab olish jarayoni muhim sanaladi. L.A.Kiseleva shu bilan birga u yadro semani ham tilga oladi va izohlab beradi. Uning izohiga ko'ra, "yadro sema so'zning o'zak ma'nosi ifodasiga teng keladi[7]". Dastlab yadroni aniqlab olishda tadqiq etilayotgan leksik kategoriya va uning ma'noviy guruhlari, mazkur guruhga tegishli leksemalarning xususiyatlari, semalari hisobga olinadi.

Ushbu bobda tadqiq markazimizdagi "Ma'naviyat" leksik kategoriyasining yadrosida "axloq", "axloqiy holat", "axloqiy", "ma'ni", "ruhiy va aqliy", "ma'nan poklanish", "ruhan va ma'nan ulg'ayish", "ma'naviy taraqqiyot" semalari turadi.

Tahlil va natijalar. Ushbu kategoriyaga oid leksemalarda ham mazkur yadroning semalariga aloqador leksemalar bo'lishi shart va shu qatordan joy oladi.

Leksik kategoriyaning barcha birliklariga xos bo'lgan va ularning mavzuiy guruhlardagi ma'nolarni birlashtiruvchi, xususiyatlarini integrallashtirish jarayoni. Ushbu mezon asosida "Ma'naviyat" leksik kategoriyasiga aloqador bo'lgan leksemalar ma'noviy guruhlardan biri "Vijdon" ma'noviy guruhi misolida ko'rib o'tamiz. "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "vijdon" leksemasi kishining o'z xatti-harakati, qilmishi, yurish-turishi uchun odamlar, jamoatchilik oldidagi mas'uliyat hissi, insoniylikning asosiy belgilaridan biri; diyonat, insof ma'nosini anglatadi. Mazkur ma'nolar "ma'naviyat" leksik kategoriyasining yadrosidagi semasidagi "axloq", "axloqiy holat", "axloqiy" semalari bilan integrallashtiradi.

3. Arxisema va differensial semaning kuchayishi bilan yadroni aktuallashtirish jarayoni. "Arxisema atamasi" leksema sememalarini umumlashtiruvchi kichik leksik kategoriya hisoblanadi. "Ma'naviyat" va "vijdon" leksemasining arxisemasida "insoniylik" semasi kuchayadi. "Vijdon" leksemasining "ma'naviyat" leksemasidan differensial belgisi sifatida "qilmish", "mas'uliyat", "insof", "diyonat" semalari kuchayadi. Demak, xulosa chiqadiki, "kishilarning ma'naviy xatti-harakati" va "insoniylik" semalari yadroni aktuallashtiradi.

4. Differensial semani kuchaytirish bilan yadroni aktuallashtirish jarayoni. O'zbek tilida bir paradigma tarkibidagi leksemalarning ma'nosini boshqasidan ajratib turuvchi semantik komponentga differensial sema termini yuritiladi. Mazkur holatda differensial semani kuchaytirish bilan yadroni aktuallashtirish ma'noviy guruhlari tarkibidagi leksemalarning paradigmatic munosabati qiyoslaganda yuzaga keladi. Masalan, "Ma'naviyat" leksik kategoriyasining "Sabr" leksemasi sabru qaror, sabru toqat, qanoat, qone, sabr-bardosh, matonat, sabrli, sabrlik, to'zim, sabr-toqatli, chidamli, chidam, bardosh, iroda, qat'iyat, toqat, sabru qarorli, tahammul, to'zimli, tob-toqat, chidash, qunt, quntli, tobu toqat kabi leksik va kontekstual sinonimik qatorini tashkil qiladi. "O'zbek tilining izohli lug'atida" "sabr" leksemasiga berilgan ta'rifda "sabr biror holat yoki hodisani bardosh bilan kutish, qanoat qilish, o'zini tiyish" hamda "g'am-kulfat, azob-musibatlariga chidash, toqat qilish, bardosh berish" [8] ma'nosini anglatadi. "Sabr" leksemasining yuqoridagi 25 ta leksik va kontekstual sinonimini anglatuvchi leksemalardagi yadro sema "bardosh bilan kutish", "qanoat qilish", "azoblarga chidash" semasi bo'lib, sinonimik qatorni birlashtiradi. Biroq sinonimik qatordagi har bir leksemaning differensial semalari kuchayganda yadro sema aktuallashtiradi.

Mazkur sinonimik qatordagi leksemaning differensial xususiyatlari kengaygan sari yadro semaning vazifasi dolzarblashib boradi. Bularning hammasida yadro sema bir sinonimik qatorga birlashtiradi. Bundan tashqari mazkur leksemalarning differensial semalarini aniqlash ularni kontekstda uslubiy jihatdan to'g'ri qo'llashga yordam beradi.

Masalan, yuqoridagi jadval orqali toqat, to'zim, qanoat leksemalarining turli uslubda qo'llanilishi, umumiy semalaridagi farqlar, qo'llanish doirasida (shaxsga, narsaga, hodisaga nisbatan) farqli tomonlari, yasovchi qo'shimcha qo'shimcha qo'shilgandan keyingi holatning o'zgarishini aniqlash imkoni mavjud, biroq yadro semada "sabr", "chidam", "bardosh" semalari ma'noni aktuallashtiradi.

5. Arxisemaning faollashuvi va periferik sema bilan yadroning aktualizatsiyasi. "Po'lat", "temir", "tosh" leksemalarining "ma'naviyat" kategoriyasiga bir qarashda umuman a'loqasi yo'qdek tuyuladi. Bu leksemalarning o'z va ko'chma ma'nolari va ular tarkibidagi dek lug'aviy shakl yasovchisi dastlabki periferik semalarni yuzaga keltiradi. Xususan, "po'lat" leksemasi "O'zbek tilining izohli lug'atida" juda "qattiq kulrang metall", "temirning ma'lum miqdordagi utlerod bilan qo'shilishidan hosil bo'lgan, kulrang, cho'kichlanuvchi qattiq metall" [9] kabi o'z ma'nosini bildiradi. Biroq ko'rib turganimizdek, ushbu leksemalar tarkibidagi semalarning birortasi ma'naviyat mavzusiga

a'loqador emas. Biroq leksemalar tarkibiga dek lug'aviy shakl yasovchisining(po'latdek, toshdek, temirdek) "qiyoslash", "o'xshatish" ma'nolari qo'shilishi natijasida "metinday mustahkam", "chidamli", "bardoshli" semalari shakllanadi va polesemantik ma'nosi bilan "ma'naviyat" leksik kategoriyasining "sabr" ma'noviy guruh tarkibi periferiyasidan joy oladi.

Xulosa va takliflar. "Ma'naviyat" leksik kategoriyasi tarkibidagi leksemalar ma'noviy munosabatini va ularning semantik xususiyatini yadro, markaz, chekka qisim ma'nolarini aniqlab olish yo'li bilan va leksik kategoriyaga bevosita va bilvosita kiradigan leksemaning ichki uzvlari tahlil qilish yo'li bilan aniqlanadi. Ma'lum semantik ma'nolar ostida birlashgan leksik kategoriyaning leksemalari semantik tomondan birlashib "Ma'naviyat" kategoriyasining leksik bazasini shakllantiradi. Bu tahlil usuli boshqa leksik kategoriyalarning xususiyatini aniqlashda ham samarali natija beradi.

ADABIYOTLAR

1. Киселева Л.А. Коммуникативные языковые функции и семантическое строение словесного значения // Проблемы семантики / Отв. ред. В.М. Солнцев. - М.: Наука. 1974. С.75..
2. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. J. III. - Toshkent: O'zME, 2008. - B. 411
3. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. J. III. - Toshkent: O'zME, 2008. - B. 411
4. Киселева Л.А. Коммуникативные языковые функции и семантическое строение словесного значения // Проблемы семантики / Отв. ред. В.М. Солнцев. - М.: Наука. 1974. С.75..
5. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. J. 5 - Toshkent: O'zME, 2008. - B. 557
6. Н. Ne'matov va R. Rasulov. O'zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. - Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti, 1995. - B.58
7. Qarang. Kiseleva L.A. Kommunikativnyye yazykovyye funktsii i semanticheskoye stroyeniye slovesnogo znacheniya... - S. 70.
8. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. J. III. - Toshkent: O'zME, 2008. - B. 411
9. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. J. III. - Toshkent: O'zME, 2008. - B. 411
10. O'zbek tilining izohli lug'ati: 80000 dan ortiq so'z va so'z birikmasi. J. III. - Toshkent: O'zME, 2008. - B. 411